

# ÖNTŐMŰHELYEK ERDÉLYBEN ÉS A PARTIUMBAN

**NAGYSZEBEN** / A középkori Erdély legkiemelkedőbb öntőműhelye Nagyszebenben működött. Jelentőségére egyszerre utal az itt készült öntvények magas száma, a kiterjedt műhelykörzet és a jó minőségű öntvényeken alkalmazott díszítmények magas színvonala és változatossága. A szebeni műhelyek – köztük rövid ideig termelő öntőhelyek, valamint több generációs, évszázadnál is hosszabb időt átfogó családi vállalkozások – fellelik a teljes kutatott időszakot, a 13–14. századi kezdetektől a 16. század első feléig.

Ami a 15–16. századi szebeni emlékek értékelését illeti, a viszonylag sok írott adat, valamint a rokon vonásokat mutató, gyakran datált és mester névvel is ellátott öntvények gazdag sorozata meglehetősen szilárd alapot jelent. Összehasonlíthatatlanul ingoványosabb talajra lépünk azonban akkor, ha a 15. századnál korábbi előzményeket kívánjuk vizsgálni.

Az alapvető nehézséget természetesen a források hiánya jelenti. Jóllehet Nagyszeben központi szerepe, valamint a ránk maradt szórványos adatok igen valószínűvé teszik, hogy ebben a fontos erdélyi városban már jóval a 14–15. század fordulója előtt is folyt bronzöntés, e korai időszakból nem rendelkezünk olyan részletező harangfelirattal, amely bizonyos emlékcsoport(ok) szebeni eredetét kétségtelenné tenné. További akadály, hogy Erdélyben egyetlen datált harangot sem ismerünk a 15. század legelejét megelőző időből, így a keltezés kérdéséhez csak közvetett úton, tipológiai elemzéssel és epigráfiai vizsgálattal közelíthetünk, anélkül hogy kétségbevonhatatlanul biztos eredményre jutnánk.

A szebeni harangöntő műhely tevékenységének értékelésekor utalnunk kell mindenekelőtt a város

kiemelkedő középkori jelentőségére. Szeben volt és maradt a 12. századtól Dél-Erdélybe költöző német ajkú hospesek központi települése,<sup>581</sup> a *provincia Cibiniensis*<sup>582</sup> kiváltságolt területét felölölő, még III. Béla által alapított prépostság székhelye, utóbb – Zsigmond király korára – a legnagyobb gazdasági súllyal rendelkező erdélyi szász város.<sup>583</sup> Tatárjárás előtti fontosságára utal a szebeni márka említése a szászok II. Endre-féle kiváltságlevelében (*Andreanum*, 1224),<sup>584</sup> 14. századi fejlődésére pedig I. Lajos privilégiuma ad tájékoztatást, amelyben a király a Lengyelországgal kereskedő szebenieknek Krakkó, Kassa és Lőcse kereskedőinek kiváltságát biztosította.<sup>585</sup>

A klasszikus városi mesterségek művelői Nagyszebenben már a 14. század folyamán céhekbe tömörültek. Ha ekkor még nem is találkozunk harangöntő említésével, rendszeres részfeldolgozásra utal legfontosabb 14. századi forrásunk, a nagyszzebeni, segesvári, szászsebesi és szászvárosi céhek számára 1376-ban kiadott szabályrendelet. A Nagy Lajos király által engedélyezett, a Hétszék előljárói által oklevélbe foglalt szabályzat úgy intézkedett, hogy a tükészítők (*acufices*), üstkészítők (*caldarifices*), a kocsigyártók (*currifices*), a rézművesek (*cingulatores*), a kardcsiszárok (*gladiatores*) és lakatosok (*seratores*) a kovácsokkal (*cum fabris*) egyazon céhbe tartozzanak.<sup>586</sup> A rokon fémipari ágaknak ez a konglomerátuma a 15. század eleji Budán is kimutatható, ahol a harangöntők a bádigosokkal, lakatosokkal, sarkantyúgyártókkal, dróthúzókkal és tűgyártókkal alakítottak közös céhet.<sup>587</sup>

A színesfémfeldolgozással kapcsolatban lényeges megjegyeznünk, hogy Nagyszebenben pénzverde és kamara is működött,<sup>588</sup> így a helyi ötvösökön kívül a pénzverők és pecsétvésők<sup>589</sup> is közre-

<sup>581</sup> Nágler 1979; Fabini 1989.

<sup>582</sup> A *provincia* vagy *comitatus* pecsétjének körirata, 1302-ből fennmaradt oklevélen: *Sigillum Cibiniensis provincie ad retinendam coronam*, Ub. I. 224–225, 534, IV. tábla 11.

<sup>583</sup> Mályusz 1984. 172.

<sup>584</sup> Ub. I. 34.

<sup>585</sup> Ub. II. 370.

<sup>586</sup> Ub. II. 451.

<sup>587</sup> *Dy glogken, kandel gjesser*, Mollay 1959. 104–105; Kubinyi 1973. 56.

<sup>588</sup> 1430-ból és 1432-ből maradt adat *Nicolaus de Redewitz* szebeni kamaragrófról (*camararum monetarum regalis Cibiniensis comes*), Ub. IV. 405, 456. A kamarát és pénzverdét Hunyadi János 1444-ben kelt oklevele is említi, Ub. V. 135.

<sup>589</sup> 1445: *Symon cursor florenorum auri de Cibinio*, Ub. V. 181; 1478, 1480: *Hannis Sigylbauer*, Rechnungen Hermannstadt 42, 70, 72.

működhetnek a bronzöntvényeket díszítő különféle reliefek előállításában és sokszorosításában. A pénzverdék vésnőkein kívül a minták elkészítésében és terjesztésében a *Formschneider*nek nevezett faragók játszottak alapvető szerepet.

Azon túlmenően, hogy az ipar és a céhes fejlődés terén Nagyszeben élenjáró szerepet töltött be, a bronzöntéstől elválaszthatatlan nyersanyagkereskedelemben is, mint láthattuk, elsőrendű központnak számított. Írott forrásból értesülünk arról, hogy a városban a 14. század végén már öntöttek harangot (l. alább), bár az irat nem árulja el, hogy helyi mester vagy pedig „vándor” harangöntő vállalkozott-e a nagyméretű harang elkészítésére. Egy másik, 14. század végi számadástöredék szebeni ágyúkról is megemlékezik: *Item dem buechsynmeyster dedit ii fl. an den redderen czu den buechsyn et ii fl. et i fl. et xxiii fl. Item dem gref iohann dedit C fl. ex parte buchsynmeyster et xv fl. et iii fl.*<sup>590</sup> A legkorábbi magyarországi ágyúadatok közé sorolható szebeni bejegyzés<sup>591</sup> látszólag igen fontos pillére a korai szebeni bronzöntéssel kapcsolatos következtetéseknek, használata mégis óvatosságot igényel. Nem tudjuk ugyanis, a keltezési bizonytalanságokon túlmenően, hogy forrásunk kovácsoltvasból készült vagy pedig bronzból öntött ágyúkra utal-e. A 14. századi bronzöntés színvonala – mint alább majd kiderül – és a 15. századi szebeni ágyúk immár gyakori emlegetése alapján mindenesetre kevésbé tartjuk valószínűnek Mályusz Elemér nézetét, miszerint ezeket a lövegeket külföldről importálták volna.<sup>592</sup> Ilyen összefüggésben utalnunk kell egy 16. századi szebeni tűzmesteri traktátusra is, melynek korai részét 1417–1459 között a Lands-hut (Bajorország) melletti Haasenhofról származó Hanns Haasenwein írta. Ha e korai munka valóban Erdélyben készült, és nem a Bécsből Nagyszebenbe költöző Konrad Haas császári tűzmester, a Haasenwein család leszármazottja hozta volna magával 1529 körül, akkor ez a gazdagon illusztrált, értékes forrás a szebeni korai ágyúöntés fontos bizonyítéka lenne.<sup>593</sup>

Szerencsére a korai rézfeldolgozás tényét régészeti leletekkel is alátámaszthatjuk. A régészetileg alig kutatott Nagyszebenben ugyanis különös szerencsének számít, hogy az elmúlt évek városi leletmentései során 14. századi rézolvastó kemence és öntőgödör maradványa is előkerült.<sup>594</sup>

Miután már gyűjtésünk során felismertük, hogy Nagyszeben tágabb környékén egymáshoz rendkívül hasonló harangokból álló csoportok dokumentálhatók, melyek analóg feliratú és díszítésű keresztelődencékkal, valamint rokon formájú és azonos méretű, de felirat nélküli harangokkal is kiegészíthetők, kísérletet tettünk a középkori szebeni öntőműhely(ek) termékeinek azonosítására. Ezeket a korai öntvényeket még nem tudtuk mesternévvel összekapcsolni, de – kronológiai sorrendben haladva – egymástól jól elkülönülő emlékcsoportokat körvonalazhattunk, melyeket, a jobb érthetőség kedvéért az egyes csoportok legismertebb tagjáról neveztünk el. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezeknek az emlékköröknek legfőbb jellemzőit felirataik hordozzák, márpedig – mint még többször látni fogjuk – éppen a felirat az az elem, amelyik a legkevésbé a harangöntő mesterre, sokkal inkább a felhasznált betűmatricákra, illetve a feliratot megírni és betűnként kirakni képes helyi írástudókra jellemző, keltezésre viszont minden más mozzanatnál alkalmasabb. A feliratokat mindazonáltal nem tekinthetjük kizárólagos rendező elvnek az egyes „csoportok” meghatározásánál; az epigráfiai vonatkozások mellett kiemelt figyelmet fordítottunk a formai és technikai részletekre és a belső arányok kérdésére is.

*A Domáld–Szentábrabám-csoport: 13–14. századi dél-erdélyi harangok / Gyűjtésünk során Nagyszeben tágabb környékén számos olyan harangot láttunk, melyek öntési ideje jóval korábbinak bizonyult annál, amit a kutatás eddig feltételezett. Mivel egymáshoz rendkívül hasonló emlékek gazdag dél-erdélyi sorozatáról van szó, joggal gondolhatunk arra, hogy nem szórványos importdarabok,*

<sup>590</sup> Seiwert 1874. 416; az irat 1370–1380 körüli keltezéséhez uo. 413–414, 423; az adatot 1380 körüli dátummal említi Wenrich 1889. 59. és nyomában Pascu 1954. 70. is. A töredék szövegét újraközlő Rechnungen Hermannstadt kiadói a számadás korát a benne szereplő *Petrus Pfaffenbennil* (említi 1372–1386 között) és *Paulus scriptor Neumeister* (1393–1405 között szerepel) neve alapján állapították meg (i.m. XVI–XVII. 2).

<sup>591</sup> Iványi 1926. 19. Korban egyidős vele egy-egy zenggi (1389) és zágrábi (1391) ágyúadat, ZsO I. 1171, 2350. sz.

<sup>592</sup> Mályusz 1984. 174.

<sup>593</sup> A traktátusból fontos részleteket idéző Iványi Béla nyomán és egyéb szebeni forrásaink alapján semmiféle bizonyítékát nem látjuk annak, hogy a 15. század első felében Hanns Haasenwein Nagyszebenben tevékenykedett volna, vö. Iványi 1926. 22–25.

<sup>594</sup> Petre Munteanu Beşliu (Nagyszeben, Brukenthal Múzeum) közöletlen ásatási lelete, említi: Munteanu Beşliu 1998. 88, 98 (bizonytalan 14. századi keltezéssel).

hanem rendszeresen termelő, ismeretlen helyi műhely termékei. Ezt a korai öntőhelyet Nagyszébenben véltük felfedezni, ahol írott források, harang- és keresztelőkút-feliratok alapján Erdély legkorábbi városi műhelyével számol a kutatás, immár jó ideje.<sup>595</sup> Ilyen értelmű véleményünknek legutóbb külön tanulmányban magunk is hangot adtunk.<sup>596</sup> Óvatosságra int azonban a konkrét bizonyítékok hiánya. E korai darabok Dél-Erdélyt kitöltő elterjedési térképe ugyanis nem bizonyítja magától értetődő világossággal a szóban forgó harangok nagyszébeni provenienciáját, és ezt még akkor is elgondolkoztató mozzanatnak kellene tartanunk, ha nem tudnók, hogy Nagyszében közvetlen környékén úgyszólván nem maradt ránk középkori harang, ezért nem is reménykedhetünk olyan elterjedési térképben, melyen a Vöröstoronyi-szoros előterében fekvő, számos török betörésnek kitett város és környéke központi szerephez jutna.

A legkorábbi ismert erdélyi harangokat felölelő csoport nevében a szakirodalomban legrégebben és legrészletezőbben idézett két harang<sup>597</sup> egykori őrzőhelye szerepel; a két falunév egyben a csoporton belül kimutatható, nagy valószínűséggel nem is teljesen egykorú két változat léte utal. A következő harangokat soroljuk ide: Almakerék (I. 5); Berethalom (I. 34–35); Bolkács (I. 46); Bonyha (49); Cikmántor (I. 63); Domáld (I. 83); Garat (I. 108); Hégen (I. 122); Keménynagyszőlős (I. 148–149); Kerelőszentpál (I. 150); Kisekemező (I. 158); Kiskapus (I. 162); Kóródszentmárton (I. 168); Mikeszása (I. 225); Morgonda (I. 231); Nétus (I. 258); Rozsonda (I. 280); Szászegerbegy (I. 304–305); Szászszevén (I. 323); Szentábrahám (I. 346).

A Domáld–Szentábrahám-harangcsoport első látásra rendkívül hasonló, nagybetűs feliratainak közös sajátossága, hogy a harangmintán (álharangon) viaszrudacsakból szabad kézzel meglehetősen egyenetlenül kialakított betűk között antikva formákat és unciális jellegű gótikus majuszkulákat egyaránt találunk. A betűknek ez a kettős jellege okozta az erdélyi harangkutatás legnagyobb tévedését, amikor Fr. Müller a domáldi harangot – ép-

pen feliratának egyes antikva jellegű betűi miatt – a korai reneszánsz 1480–1550 közötti időszakára keltezte.<sup>598</sup> Álláspontját utóbb Balogh Jolán is osztotta,<sup>599</sup> míg a kutatásnak az Orbán Balázs nyomdokain haladó vonulata kitartott a 14. századi keltezés mellett,<sup>600</sup> de voltak hívei egy köztes, 14. század végi, 15. századi eredeztetésnek is.<sup>601</sup>

Valamennyi harangon ugyanazt a Krisztusra utaló szöveget találjuk: *O rex glorie veni cum pace – Dicsőség királya, jöjj el békében.* Ha alaposabban megvizsgáljuk a harangfeliratok első látásra azonosnak tűnő betűit, mindenekelőtt az antikva és unciális formák egymáshoz viszonyított arányát, továbbá az unciálisok kialakítását, a csoporton belül változatokat különíthetünk el. Mivel e változatok meghatározása elsősorban a felirat sajátosságaira támaszkodik, az egyes variánsok nagy valószínűséggel nem különböző, párhuzamosan termelő műhelyekre, hanem a feliratokat előállító kezek közötti eltérésekre, így kisebb időrendi különbségekre utalnak.

Az egyes feliratok epigráfiai elemzése alapján a legarchaikusabb elemeket a rozsondai harangon (I. 280) mutathatjuk ki, ahol az antikva és az unciális elemek megközelítőleg azonos arányban fordulnak még elő. Említjük a felül vízszintes vonallal lezárt, *M* alakú *A* betűt, a nyitott *C*-t, az antikva és unciális formában egyaránt előforduló *E*-t, *I*-t és *V*-t (az unciális *E* oldalszárait és a *V* szárait még nem köti össze vonal, az antikva *I*-t nódusz tagolja), az *L* hegyesszögben megtörő oldalszárait, továbbá az *M* és *N* unciális változatát.

A rozsondai felirat sajátosságai felismerhetők még további öt harangfeliraton (Almakerék, I. 5; Berethalom, I. 34; Domáld, I. 83; Garat, I. 108 és Bonyha, I. 49). Az ide tartozó emlékeket, ahol a szavakat jellegzetesen bepödrött végű kereszttek választják el, a még 1859-ben bemutatott, azóta elpusztult domáldi harang után a *domáldi változat* névvel illetjük. A rozsondai harangfelirathoz képest kis eltérést jelent az antikva és az unciális *I* váltakozása (az előbbi szintén nódusz tagolja), továbbá a felül vízszintes vonallal átkötött unciális *U*.

A Domáld–Szentábrahám-csoport másik részét (Berethalom, I. 35; Bolkács, I. 46; Cikmántor, I. 63;

<sup>595</sup> Müller 1859. 205–206.

<sup>596</sup> Benkő 2000.

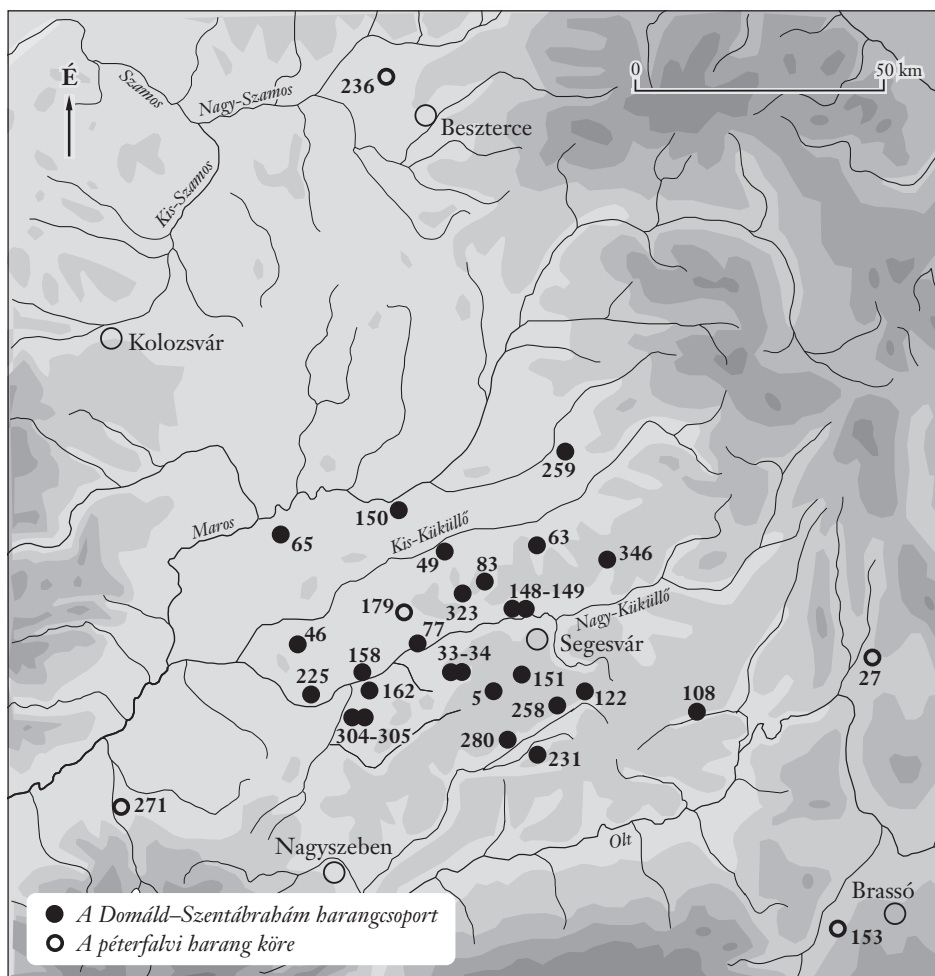
<sup>597</sup> Domáld: Müller 1859. 226, 4. tábla 3; Szentábrahám: Orbán I. 120.

<sup>598</sup> Müller 1859. 225–226.

<sup>599</sup> Balogh 1943. 152, 337 (Domáld).

<sup>600</sup> Orbán I. 120; Dávid 1981. 328–329.

<sup>601</sup> Patay 1978. 45; Patay 1989. 45; Entz 1996. 75, 106. kép.



A Domáld–Szentábrahám harangcsoport és a péterfalvi jellegű harangok elterjedési térképe

Hégen, I. 122; Keménynagyszőlős, I. 148–149; Kerelószentpál, I. 150; Kisekemező, I. 158; Kiskapus, I. 162; Kóródszentmárton, I. 168; Mikeszása, I. 225; Morgonda, I. 231; Nétus, I. 258; Szászegerbegy, I. 304–305; Szászszevén, I. 323; Szentábrahám, I. 346) a régebbi és újabb szakirodalomból egyaránt jól ismert szentábrahámi harang nyomán *szentábrahámi változat*nak nevezzük, és az unciális betűformák erőteljes térnyerésével jellemezzük. Találhatók közöttük olyan emlékek is (Kiskapus, Mikeszása), ahol még több antikva elem felfedezhető (a *C*, *E*, *I*, *L* és *V* esetében), és olyanok is (Berethalom, Bolkács, Hégen, Morgonda, Nétus, Szászszevén), ahol csak az *A*, *I* és *V* egyik változata képviseli az antikva betűfajta. A szentábrahámi jellegű harangoknál jól nyomon követhető, miként egészülnek ki fokozatosan az antikva formák unciális elemekkel: az antikva *E* oldalszárait már függőleges vonal kapcsolja össze, de vízszintes köti át alul az *A*, felül a *V*, alul és felül az *X* két szárát is. Az így kialakult trapéz alakú *A* betű e későbbi harangfeliratok egyik legjellegzetesebb eleme.

Epigráfiai szempontból a szentábrahámi haranggal jellemezhető alcsoport legfiatalabb tagjának a kerelószentpáli harangot gyanítjuk, ahol a korábbi, egyenletes vonalvastagságú betűk szára megvastagodott, és jellegzetes gótikus majuszkulává vált az *A* és *L* betű is, jó átmenetet képezve a későbbi majuszkulás feliratok felé. A későbbinek tűnő harangok között szerepel egy olyan öntvény is (Nétus), melynek a befogadó nyelv hatására bővített latin felirata (*o rex glorie veni nobis cum pace*) zárt, késői *S* majuszkulát is tartalmaz: ennek feltűnésével az osztrák paleográfia is csak a 14. század második negyedétől számol.<sup>602</sup> Az *O rex glorie veni cum pace* felirat *nobissal* kiegészített változata a 15. század első felében tevékenykedő nagyszébeni öntő, Leonardus harangjain tűnik majd fel újra.

A domáldi és a szentábrahámi változat között nemcsak a harangfeliratok segítségével tehetünk különbséget, de kismértékben a harangok belső

<sup>602</sup> Koch é. n. 118–119; az *S* betű párhuzama 14. századi majuszkulás harangfeliratokon: Untermünckheim és Zweiflingen, DGA I. 446–447.



A szentábrahádi harangfelirat részlete

arányai is eltérnek egymástól. Az alsó átmérő és a magasság aránya (Á/Mk) azonos mindkettő esetében (a domáldi változatnál 1,1–1,21, a szentábraháminál 1,08–1,21), a harangváll azonban az utóbbinál karcsúbb: a domáldi jellegű harangoknál az alsó és a felső átmérő hányadosa (Á/á) 1,66–1,82, míg a szentábrahádi változatnál ez a szám 1,77–1,99, úgyhogy az 1,80 alatti értékek kivételnek számítanak.

A Domáld–Szentábrahám-csoport kormeghatározását – mint már említettük – semmiféle közvetlen adat (datált felirat, korhoz köthető mester-név vagy ide kapcsolódó írásos emlék) nem segíti. A felirat nélküli harangoknál részletezendő technikai ismérven, a harangkorona körbefutó öntési varratán túlmenően, amely 1200 utáni keletkezésre utal, a pontosabb korhoz kötés érdekében a feliratok epigráfiai elemzésére kell támaszkodnunk.

Láthattuk, hogy a nagy számban ránk maradt, egymáshoz rendkívül szorosan kapcsolódó feliratok közös tulajdonsága a román korra jellemző *capitalis antiqua* betűformák és az *unciális* jellegű gótikus majuszkulák keveredése. Feliratainknak ez a vegyes jellege korhatározó jelentőségű, amennyiben magyarországi párhuzamait a román kor és a kora gótika időszakából ismerjük. E párhuzamok értékelésekor azonban kiderült, hogy időben előrehaladva az unciális elemek fokozatos térnyerése dokumentálható ugyan, de az egykorú feliratok jelentős eltérései és a továbbélő helyi változatok, nem utolsósorban pedig a viszonylag kevés datált emlék miatt „éles” keltezésre nincs lehetőség.<sup>603</sup>

Módszertani szempontból megfontolandó az is, hogy az Európa-szerte közismerten konzervatív harangfeliratok<sup>604</sup> esetében milyen analógiákra támaszkodjunk akkor, amikor a középkori Magyarország területén más, korabeli harangfelirattal nem rendelkezünk, a kő- és bronzemlékek összevetése nem nélkülözi a metodológiai aggályokat, a távolabbi harangpárhuzamok érvényességét pedig nem tudjuk igazolni. Kényszerűségből figyelmünket mégis e két irányba tereljük: egyrészt a ma-

gyarországi – elsősorban erdélyi –, más hordozóanyagon fennmaradt, de keltezett feliratok, másrészt a tágabb európai haranganyag rokon emlékei felé fordulunk.

Ami az előbbit illeti, jól érzékelhető különbségek rajzolódnak ki a dunántúli, az alföldi és az erdélyi anyag áttekintésekor. Míg a Dunántúlon már a 12–13. század fordulójától maradtak ránk kora gótikus kőfeliratok, az esztergomi Porta Speciosán (12. század vége), illetve az Esztergomhoz kapcsolódó, 13. század eleji síremlékkör darabjain (az esztergomi Gvilelmus-kövön, Petrus és Apollinaris kettős, székesfehérvári sírkövén és az 1230 táján keletkezett pilisszentkereszti lovagi síremléktöredéken),<sup>605</sup> az Alföldön Márton kőfaragó kalocsai sírfelirata (12–13. század fordulója)<sup>606</sup> után a figyelmünket felkeltő legkorábbi datált emlék 1262-ből származik (Szeged),<sup>607</sup> a legelső és legjobb, erdélyi párhuzam pedig az 1299-es évszámot viselő aranyosgerendi építési felirat.<sup>608</sup> A további keltezett erdélyi feliratok (Szászrégen: 1330, Nagyenyed: 1333–1334, Bágyon: 1338)<sup>609</sup>, unciális betűik között egy-egy antikvával, a csoport felső időhatárát sejtetik. A 14. század első harmadára – talán túlságosan is koránra – keltezett feliratos gógánváraljai téglatöredéket a szóban forgó harangfeliratokkal nem tudjuk összefüggésbe hozni.<sup>610</sup> Ugyanezt mondhatjuk Szécsi András püspök (†1356) gyulafehérvári síremlékéről is.<sup>611</sup>

A kárpát-medencei párhuzamok keresésekor komoly nehézséget jelent, hogy a 13. század eleji esztergomi csoport és a 14. század derekától szaporodó majuszkulás feliratú sírkövek között hatalmas hiátus

<sup>603</sup> Várady 1994. 37.

<sup>604</sup> Kloos 1980. 83; Leitner 1982. XXVIII.

<sup>605</sup> Takács 1988; *Pannonia Regia* 256–257.

<sup>606</sup> Mindezekről az emlékekről részletesen: Várady 1994.

<sup>607</sup> Trogmayer 1992.

<sup>608</sup> Entz 1952. 148, 1. kép; Entz 1994. 96, 28–29. kép.

<sup>609</sup> Szászrégen: ET I. 66. kép. A nagyenyedi felirat elemzésekor saját, 1978-ban készült fényképfelvételeimre támaszkodtam; l. még: P. Szathmáry 1867. 51–52; Kovács 1999. 270–271.

<sup>610</sup> Entz 1996. 41. kép.

<sup>611</sup> Entz 1958. 168; 178. kép.

tátong. A mégis fellelhető emlékek – köztük Regensburgi János (*Jobannes de Ratispona*) budai sírköve 1300–1310 körülről<sup>612</sup>, illetve a gácsfalusi (egykor Nógrád m., ma Szlovákia) építési felirat (1350),<sup>613</sup> végül a 14. századi besztercei sírkő<sup>614</sup> – ismét a 13. század második felétől a 14. század közepéig terjedő időszakra irányítják figyelmünket. Ezt erősíti Kolba Judit epigráfiai vizsgálatainak eredménye is. Kolba a 13–14. századi magyar pénzek és királyi pecsétek feliratainak betűtípusait gyűjtötte táblázatba;<sup>615</sup> mindkét emlékcsoportnál az antikva típusú betűk használatának jelentős visszaszorulását tapasztalhatjuk Nagy Lajos korára.

A Domáld–Szentábrahám-csoport legkorábbi harangjainak keltezéséhez sikerrel használhatjuk fel annak a középkori pecsétnyomónak a betűformáit is, amely a közelmúltban került elő a budai vár területén feltárt emésztőgödörből, 13–14. századi leletanyag kíséretében. Kronológiai szempontból igen lényeges körülmény, hogy a pecsétnyomó tulajdonosa, Gyula fia Demeter mester 1329 előtt már elhunyt.<sup>616</sup>

Ami a felhasználható nyugati, elsősorban német haranganalógiákat illeti, ezek egységesen a 13. századból származnak. Mivel a keltezetlen harangok és feliratok korhoz kötése nem nélkülözi esetenként a szakmai vitát, különösen a régebbi irodalom kapcsán, távolról sem a teljesség igényével gyűjtött párhuzamainkat zömmel a *Deutscher Glockenatlas* és a *Die Deutschen Inschriften* sorozat köteteiből merítettük.

Datált előzményként az eichstätti dóm harangját idézzük, melyet a würzburgi *Cunradus Citewar de Wircebu* 1256-ban öntött; majuszkulás feliratában megtalálható az ék alakú transversával átkötött, fenn vízszintes vonallal lezárt *A*, a nyitott unciális *E* és a nódusszal tagolt *I*. Rokon elemként értékelhető a harang gömbölyű válla és a kívül fonatdíszes függesztőfülek is.<sup>617</sup>

A maulbronni Klosterkirche harangját, *Cvnrat Fvldensis* művét román kori majuszkulás felirata szintén a 13. század közepére helyezi. Jellegzetesen gömbölyű válla a fenti, illetve a felirat nélküli harangjainkhoz jó párhuzam.<sup>618</sup> A weissachi, 13. századra keltezett harang alakja (gömbölyű harangváll, fonatdíszes fül) szintén a Domáld–Szentábrahám-csoport jellegzetességeit idézi, feliratában is hasonló módon keverednek a kapitális és unciális formák, miként a közeli Heselbach 13. századi harangján is.<sup>619</sup> Ugyanezt mondhatjuk a halberstadti dóm V. számmal jelölt, 13. századi harangjáról is.<sup>620</sup>

A kései, 13. század végi analógiákat a trieri *Thomas magister*hez kapcsolható délnémet harangok (Brackenheim, Landau, Ulm-Wiblingen/1275, Wollmesheim) jelentik, számos kapitális elemmel és a rendszeresen ismétlődő, bepödrött szárú, mondatkezdő keresztekkel.<sup>621</sup> A kapitális formák feltűnően kései, de intenzív használata egy ismeretlen mester 1280-ban öntött stuttgarti harangján tanulmányozható.<sup>622</sup>

A fenti párhuzamok dél-erdélyi korai harangcsoportunk előzményeit világosan egyes 13. századi német harangok körében jelölik meg. Korukat az erdélyi rokon darabok keltezésére – fent már ismertetett epigráfiai megfontolásokból – közvetlenül ugyan nem hasznosíthatjuk, de figyelembe kell vennünk egy olyan történeti-régészeti szempontot is, amely nem engedi, hogy a 13. századtól túlságosan eltávolodjunk. Elöljáróban emlékeztünk arra a nagy, kutatott területünket is érintő folyamatra, amikor a 13–14. században a templomépítkezések tömegessé válása során a különböző tornyos alaprajzi változatok Erdély-szerte elterjedtek. Logikusan gondolhatunk arra, hogy ez a folyamat a harangöntés mesterségének fellendülését is eredményezte. Sejtésünket konkrét régészeti megfigyelésre is alapozzuk, miután a Domáld–Szentábrahám-csoport egyik névadó települése, Szentábrahám középkori templomát teljes egészében sikerült feltárnunk. Ennek során kiderült, hogy a falu első, kisméretű hajóból és félköríves szentélyből álló egyháza még a 12. században épült, amelyet a 13. század végén vagy a 14. század elején (éremleletek alapján legkésőbb Károly Róbert korában) nagyobb, nyugati tornyos épület váltott fel.<sup>623</sup> Kétségtelen, hogy a szentábrahामी harang már ebbe az új toronyba készült, nagy valószínűséggel a 14. század első felében.<sup>624</sup>

Mindennek figyelembevételével a csoportra vo-

<sup>612</sup> Gyürky 1981. 76–77, 139; 93. és 159. kép.

<sup>613</sup> *Monumentorum Tutela – Ochrana Pamiatok*. Bratislava 4 (1967–1968). 349–421.

<sup>614</sup> Varga 1983; *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987. I. 341, II. 179 (1327-es keltezéssel).

<sup>615</sup> Kolba 1985. 52–53, 1. ábra.

<sup>616</sup> Magyar 1992. 229–232, 1. és 3. kép.

<sup>617</sup> DGA III. 6, 5–6. kép.

<sup>618</sup> Neumüllers–Klauser 1983. 4, 3a–b. kép.

<sup>619</sup> DGA 326–327, 121. kép.

<sup>620</sup> Peter–Bund 1997. 339.

<sup>621</sup> Schneider 1988. 4–8.

<sup>622</sup> Schneider 1988. 16. ábra.

<sup>623</sup> Benkő 1992. 211–217.

<sup>624</sup> A templom feltárásakor a harangot – ma már túlzottan tűnő óvatossággal – a 14. század második felére kelteztük, Benkő 1992. 210.

natkozó keltezési javaslatunk a 13–14. század fordulójától a 14. század elejéig, első feléig terjedő időszakot öleli fel. Az egyes változatok önmagukban is arra utalnak, hogy az őket előállító műhely hosszabb ideig, bizonyára évtizedeken át tevékenykedett.

A szebeni műhely most körvonalazott, legkorábbi emlékcsoportjához néhány *felirat nélküli harang* is tartozik, ami világos tanulságot hordoz: korai harangjaink műhelykapcsolatai vizsgálatok nem támaszkodhatunk pusztán felirattani sajátosságokra. A felirat nélküli harangokban már a 19. századi erdélyi irodalom igen régi emlékeket látott, a részletek tekintetében azonban megoszlott a kutatók véleménye. A legnagyobb múlt századi szaktekintély, Friedrich Müller evangélikus püspök – mint már részleteztük – elpusztult harangok, illetve csak másolatban fennmaradt feliratok nyomán 12–13. századi, évszámmal is ellátott harangokat (Miklóstelke, I. 227; Jegenye, I. 141) vélt felismerni Erdélyben, ma már tudjuk, hogy tévesen. Mivel a 15. századtól a jól keltezett harangfeliratok gyakorivá váltak, Müller arra gondolt, hogy a felirat nélküli harangokat ezeknél korábbra, de az általa 13. századnak tartott harangoknál későbbre, a keltezett emlékeket teljességgel nélkülöző 14. századba kellene sorolni.<sup>625</sup> Müller kortársa, a Székelyföld középkori harangjait összegyűjtő Orbán Balázs egyértelműen e felirat nélküli darabokban látta a legkorábbi ránk maradt harangokat.<sup>626</sup> Jóllehet megállapítása elvben igaz lehet, érvényességéhez feltétlenül megjegyzéseket kell fűznünk.

Utalunk mindenekelőtt arra az általános érvényű megfigyelésre, miszerint a felirat – illetve annak hiánya – valamely harangnak csupán az egyik, igaz, nagyon lényeges részlete. A kormeghatározásnál azonban hasonló nyomatékmal esnek latba azok a kevésbé látványos, technikai jellegű elemek is, melyek a harang arányaira, peremének és függesztőkoronájának részleteire, továbbá az öntéstechnikára vonatkoznak. Gyűjtésünk során kiderült, hogy felirat nélküli harangokat még a 15–16. században is öntöttek, ezek formája azonban jellegzetesen késő gótikus harangforma, peremük és kívül sokszögű függesztőfüleik is a korszak datált harangjainak sajátosságait mutatják, a nem létező felirat helyét pedig üresen hagyott, sodrott vagy sima bordakeret jelöli a harang vállán.

A fentiekből következik, hogy a felirat hiánya önmagában, a középkoron belül nem keltező erejű, így ha egy-egy harangról csupán annyit jegyzett

fel a régi irodalom, hogy „hosszúkás alakú, felirat nélküli” volt az időközben megsemmisült emlék, akkor mindössze a tárgy középkori voltát valószínűsíthetjük. Óvatosságra int az is, hogy a régi harangok leírásakor, különösen pedig azok lerajzolásakor a rossz munkakörülmények miatt könnyen lehet tévedni. A legnagyobb hatású tévedés a nyárádszentannai harang múlt századi ismertetéséhez kapcsolódik, amikor rajz is készült a különös arányú, felirat nélküli emlékről. A teljesen elhibázott, ám napjainkig idézett ábra nyomán próbálták elképzelni többen is a legrégebbi erdélyi harangokat (l. Kutatástörténet).

Az elmondottak miatt „legkorábbi” harangjaink elemzésekor sajnos el kell tekintenünk a csak említésből ismert, felirat nélküli harangoktól, illetve a biztosan késői daraboktól (ez utóbbiakat majd a késő középkori brassói, segesvári műhely bemutatásakor, valamint a 16. századi szebeni öntvények elemzésekor ismertetjük), hogy figyelmünket azon öt, ma is meglévő, felirat nélküli harangra fordíthassuk, melyeknek egyéb részletei (egyenes, csak a felső részén hajlított perem, gömbölyű harangváll, kerek vagy ovális keresztmetszetű, fonatdíszes fülek, hasonló arányok) az erdélyi emlékműanyagokon belül nemcsak hogy korai eredetet sejtetnek, de a legszorosabban kapcsolódnak a Domáld–Szentábrahám-csoport harangjaihoz.

A következő harangokat soroljuk ide: Csekelaka (I. 65); Darlac (I. 77); Keresd (I. 151); Küküllővár (I. 181); Nyárádszentanna (I. 259). Mivel a fenti öt harangon egyetlen olyan részlet sincs, melyet a hagyományos, művészettörténeti-epigráfiai szempontú kutatás keltezésre felhasználhatott volna, eddigi kormeghatározásuk lényegében becslésen alapult: Orbán Balázs a csekelakai és nyárádszentannai harangot „legalábbis” a 14. század első harmadára keltezte,<sup>627</sup> utóbb e datálási javaslatot Virgil Vătăşianu a század közepére módosította.<sup>628</sup> A magunk részéről – miközben elismerjük, hogy e becslések nem járnak messze a valóságtól – a keltezésnek és a lehetséges műhelykapcsolatok feltárásának tényszerűbb, érvekkel jobban alátámasztható módját keressük. Ennek érdekében hivatkoznunk kell a technikatörténeti fejezetben leírtakra, mely szerint 1200 körül a harangok öntésmódjában alapvető változás következett be, s ez az új

<sup>625</sup> Müller 1859. 209.

<sup>626</sup> Pl. Orbán I. 63; II. 145; IV. 30.

<sup>627</sup> Orbán IV. 48; V. 56.

<sup>628</sup> Vătăşianu 1959. 439–440, 405. kép.

technika Magyarországon is kimutatható a 13. század elején. Ennek jellegzetes részletei – a sablondeszka nyoma és a külső formára külön darabként ráillesztett függesztőkorona-mintát határoló, kör alakú varrat<sup>629</sup> – a mi felirat nélküli harangjainkon is megfigyelhetők, így a 13. századnál korábbi datálás lehetőségét biztosan kizárhatjuk.

Ennél többet a technikai részletek, továbbá az összevethető méretek és arányok segítségével mondhatunk. A sablondeszkat alkalmazó harangmintázás során, érthető okokból, nem keletkezhetnek esetleges formájú és nagyságú harangok; a méretek az illető műhely sablonkészletétől függnék. Méréseink arra utalnak, hogy egy-egy jelentősebb műhely tekintélyes számú és méretű harangprofilt szerkesztett, melyek között nagyjából egyenletes méretkülönbségek figyelhetők meg. Szerencsés esetben egy-egy méretet több ránk maradt, egyazon műhelyben öntött harang is képvisel:

Alsó átmérő	A harang lelőhelye
52,5 cm	Küküllővár (felirat nélkül)
57 cm	Nyárádszentanna (felirat nélkül)
58–59 cm	Kőródszentmárton, Keresd (felirat nélkül)
61 cm	Szászegerbegy, Szentábrahám
67 cm	Kerelőszentpál, Berethalom, Mikeszásza
68–68,5 cm	Kiskapus, Csekelaka (felirat nélkül)
73 cm	Darlac (felirat nélkül)
77 cm	Kisekemező
80 cm	Rozsonda, Bonyha
82 cm	Almakerék
86–86,5 cm	Hégen, Szászsztiván, Nétus
90,5 cm	Garat
92–93 cm	Morgonda, Bolkács
95 cm	Szászegerbegy
107 cm	Berethalom

A felirat nélküli, korai harangok között többet is találunk, melyeknek azonos méretű és formájú analógiája található a szentábrahámi jellegű harangok között: a keresdi harang a kőródszentmártonival, a csekelakai a kerelőszentpálival mutat rendkívüli hasonlóságot, és ezt a rokonságot csak fokozzák a fonatmintával hasonlóan díszített, lapított ovális keresztmetszetű fülek. Egyes felirat nélküli harangokon kerek átmetszetű, illetve kívül sokszögűre formált füleket is láthatunk (Darlac, Küküllővár, Nyárádszentanna), ami esetleg e dara-

bok valamivel későbbi keletkezését jelezheti, bár a harangok belső arányai (Á/á: 1,76–1,85, Á/Mk: 1,08–1,14) a Domáld–Szentábrahám-csoport kései jellegű harangjainál, a szentábrahámi változatnál mért értékekkel egyeznek. A fenti, felirat nélküli harangok elterjedési köre is egybeesik a domáldi és szentábrahámi jellegű harangok területével, ami kétségtelenné teszi, hogy ugyanazon harangcsoport nem feliratozott változatával állunk szemben. A felirat hiánya közelebbi keltezésüket sajnos lehetetlenné teszi; erről csupán annyit mondhatunk, hogy a kérdéses harangok – a Domáld–Szentábrahám-csoport többi tagjával együtt – a 13. század végétől a 14. század derekáig terjedő időszakon belül készültek.

Csábító lett volna a szemmel láthatóan egy-két hüvelykkel növekvő méretekből az alkalmazott középkori mértékegységet kiszámítani, egyben a méretek és a haranghang összefüggésére rávilágítani; sajnos ma még nem ismerjük az egyes méretekhez tartozó hangot, ezért ez az elemzés a további kutatás feladata marad.

E korai, szebeni eredetűnek meghatározott harangcsoport, pontosabban az őket előállító műhely tanultságának meghatározásakor sokat segített volna, ha vizsgálatainkba nagyobb mértékben sikerül bevonni a korabeli itáliai emlékanyagot. Mivel az olasz harangállománynak csak igen kis része publikált, nem volt lehetőségünk arra, hogy bizonyos részleteket – különösen a jellegzetes vonalú és a németországi emlékanyagtól eltérő harangtőket – a korabeli észak-itáliai emlékanyaggal vessünk össze.<sup>630</sup>

A Domáld–szentábrahámi harangok műhelyének tevékenysége a 14. század folyamán hirtelen megszakadt.

*A péterfalvi harang és köre (14. század) / A Domáld–szentábrahámi jellegű emlékek és a medgyesi keresztelődence jellegzetes feliratával jellemezhető, Nagyszebenben készült, 14. század végi keresztelőkutak és harangok közötti több évtizednyi űrt néhány majuszkulás feliratú, közelebről sajnos nem keltezhető haranggal tölthetjük ki. A 14. századi kulcsemlék, az 1350-ben öntött szebeni nagyharang (I. 252) sajnos elpusztult, így sem a 14. századi erdélyi harangok belső kronológiájához, sem pedig a biztosan létező, de köze-*

<sup>629</sup> Drescher 1986. 391–394.

<sup>630</sup> Hans Drescher vetette fel megbeszélésünk során, hogy a korabeli német harangok körében szokatlan részletek vonatkozásában eredménnyel kecségtette az észak-balkáni és az itáliai emlékanyag áttekintése.



lebbről dokumentálhatatlan nyugati kapcsolatok feltárásához nem nyújt segítséget.

A 14. század derekának fennmaradt nagybronztermését a péterfalvi harangban (I. 271) és körében látjuk. A csoport kormeghatározása és eredete kérdésében csak igen óvatosan foglалhatunk állást, miután a szóban forgó harangok nem kapcsolódnak sem a korábbi, sem pedig a náluk későbbre keltezett emlékekhez, így általános tipológiai jellemzőiken és területi elhelyezkedésükön túlmenően konkrét összefüggésekre nem támaszkodhatunk. A harangcsoportot nagyszebeni eredetűnek sejtjük, anélkül azonban, hogy ezt tételesen is bizonyíthatnánk. Az ide tartozó darabok: Küküllőkőrös (I. 179), Péterfalva (I. 271), Nagydemeter (I. 236), Keresztényfalva (I. 153). Megtörténhet, hogy a csak említésből ismert, elpusztult, majuszkulás feliratú emlékek között még lehettek rokon darabok. A meglehetősen nagy méretű harangokból álló csoportot (Á: 89–115 cm) esetleg kiegészíthetjük a lényegesen kisebb *bardóci* haranggal (I. 27; Á: 49,5 cm), ez utóbbinak azonban a többitől eltérő arányai, részletformái és némiképp kurzív hatást keltő majuszkulái kétséget ébresztenek.<sup>631</sup>

A méretek alapján meghatározható arányok közül az Á/Mk hányados a korábbi csoportnál kiszámított értékekkel azonos (1,15–1,20), míg az alsó és a felső átmérő aránya a Domáld–Szentábrahám-csoport kései harangjaihoz áll igen közel (Á/á: 1,83–1,96).

A négy harang közül a legarchaikusabbnak a küküllőkőrösi tűnik, melynek formája – beleértve domború tetejét és a fonott díszet utánzó füleket is – még a korábban tárgyalt harangokéra emlékeztet, felirata azonban már egyértelműen ehhez a csoporthoz kapcsolja.

A sorozat többi – véleményünk szerint fiatalabb – tagján a feliratot sima, éles bordák határolják, a fülek külső oldalát pedig sokszögűvé formálták. A péterfalvi harangnak a teteje is új formát képvisel, amennyiben a kissé megtört ívű harangváll fölé enyhén kúpos, tárcsászerű tagozatos harangtető emelkedik. Mindezek a fokozatosnak tűnő, változások a klasszikus gótikus harangprofil kialakulásához vezettek, melynek a péterfalvi harang már jellegzetes példája. További fontos mozzanatot képviselnek a péterfalvi harangcsoport betűi: a fennma-

radt erdélyi anyagban a viaszrudacs-kákból kézzel alakított betűk után most először találkozhatunk formában sokszorosított és az álharangra applikált nagybetűkkel.

A péterfalvi csoport harangfeliratai immár „klasszikus” gótikus majuszkulákból állnak, melyek között nem találunk sem korai, még a 13. századot idéző betűformákat, sem pedig a század végi nagybetűk manierista díszítőmunkáit. Mindez természetesen megnehezíti a közelebbi kelteztést, amit az 1300 körüli,<sup>632</sup> illetve a 14. század első feléből származó<sup>633</sup> szórványos német analógiák sem tesznek könnyebbé. A magunk részéről a fenti harangokat – elsősorban relatív kronológiai megfontolásokból – a 14. század derekára helyezzük.

Az új részletformákon és sokszorosított betűkön túl az erdélyi emléksanyagban újdonságot jelentenek a harangok vállán körbefutó ábécé-feliratok is. Ezek liturgikus és általános kultúrtörténeti jelentőségéről A középkori harangfeliratok című fejezetben részletesen is szóltunk. Jóllehet a sokszorosított betűk alakja – hacsak öntési hibák el nem torzították őket (pl. a küküllőkőrösi harangon) – hibátlan, magukról a feliratokról ezt már nem állíthatjuk.

Rendellenességeket, fejfelé állított vagy oldalukra fordított, olykor felcserélt betűket már a Domáld–Szentábrahám-csoport harangjain is észlelhetünk, most azonban az ábécé-feliratokon hibák garmadájával találkozunk: a csonka, helyelközzel rendezetlen ábécék több esetben is jobbról balra olvasandók és a betűk is gyakran fordítva kerültek a harangmintára. Mindebből jó esetben az öntő(k) gyenge íráskészségére következtethetünk; rosszabb esetben arra, hogy az írástudatlan mesterek a modellt csak felragasztották, nemritkán tévesen, a mások által sorba állított betűket.

*A szebeni műhely a 14. század végén / Eddig áttekintett harangjainkkal ellentétben, ahol az öntvények szebeni eredetét csak valószínűsíteni tudtuk, most egy olyan csoportot körvonalazunk, melynek dél-erdélyi elterjedési körzete egybeesik a korábbiakéval, maguk az emlékek azonban több szállal is kapcsolódnak a 15. század első felének immár biztosan nagyszebeni eredetű bronzaihoz, szebeni eredetük így kétségtelennek tűnik.*

<sup>631</sup> A ritkán és rendetlenül elhelyezett, esetenként fejfelé applikált majuszkulák hozzávetőleges analógiája – más szöveggel, 13–14. századi keltezéssel – Wertheim–Eichelből: Cucuel–Eckert 1942. 158–159.

<sup>632</sup> Rothenburg o. d. Tauber–Detwang: DGA III. 14–15, 22. kép.

<sup>633</sup> Lichtel: DGA I. 417.

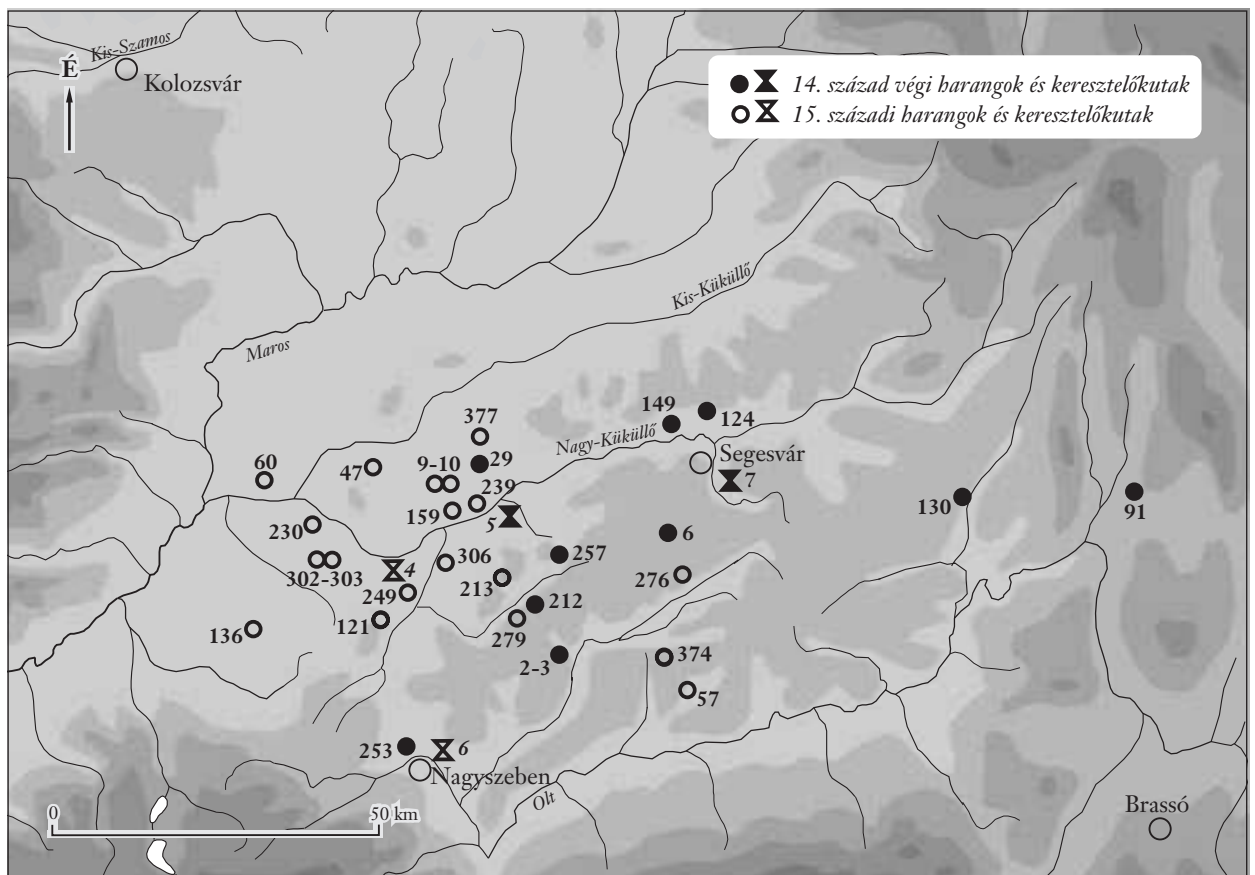
A csoport legfontosabb darabja a megyesi evangélikus (a középkorban Szent Margit) templom bronz keresztelőmedencéje (II. 5), melynek jellegzetes, kései majuszkulás feliratával, szőlőleveles frízével és díszítő reliefsjeivel egy további keresztelőmedencén (Segesd, II. 7) és több harangon találkozunk. Közöttük a megyesi keresztelőkút olyan értelemben is kulcsemlék, hogy rajta – a talpon, illetve a medencerészen – más-más kéztől származó vagy más-más sablon felhasználásával készült feliratot olvashatunk, és e kétféle majuszkulás írásmódot számos további harangon is felismerhetjük. Fontos már most hangsúlyoznunk, hogy ez a kettősség csupán a feliratokra vonatkozik, az egyes harangok formai részletei nem mutatnak olyan különbségeket, melyek alapján külön alcsoportokról kellene beszélnünk. Ráadásul a megyesi keresztelőkút esete azt is bizonyítja, hogy a kétféle majuszkulás írást egy időben alkalmazták. Így arra sem gondolhatunk, mint a domáldi, illetve a szentábrahámi jellegű harangoknál, hogy a feliratok eltérése valamiféle belső időrendet takarna. Inkább a feliratok betűit előállító és azokat a szövegnek megfelelően sorba rendező

személyek lehettek mások; ezek a személyek a megyesi keresztelőkút talpának és medencéjének feliratozásakor és díszítésekor párhuzamosan dolgoztak.

Négy emlék, a megyesi keresztelőkút (II. 5) leemelhető medencéje, a segesdi keresztelőkút (II. 7), a mártonfalvi harang (I. 212) és egy elpusztult nagyszebeni harang (I. 253) feliratát az erőteljesen megvastagodó szárú, nóduszokkal és kiszélesedő vagy szabdalt végű nyúlványokkal díszített majuszkulák jellemzik, melyeket nem előre elkészített formában alakítottak, hanem vékonyra hengerelt viaszlepenyből szabadkézzel vágtak ki. A hajlatokban vastagított betűformák erőteljesen dekoratív jellegűek; az *A*-nál és a *T*-nél az árnyaltan kiszélesedő, ívelt szárát belülről még egy-egy vékony vonal is határolja. Az erdélyi emlékegyanyagban a legkorábbi példát erre az 1330-as szászrégeni felirat nyújtja.

A csoport közös eleme a feliratok tartalma is, amennyiben mind a négy ide sorolt öntvényen az Angyali üdvözetet olvashatjuk, ami az erdélyi emlékek között nem számít gyakorinak, és csak bizonyos műhelyekre jellemző. Korábban, A középkor-

A 14–15. századi szebeni műhely termékeinek elterjedési térképe

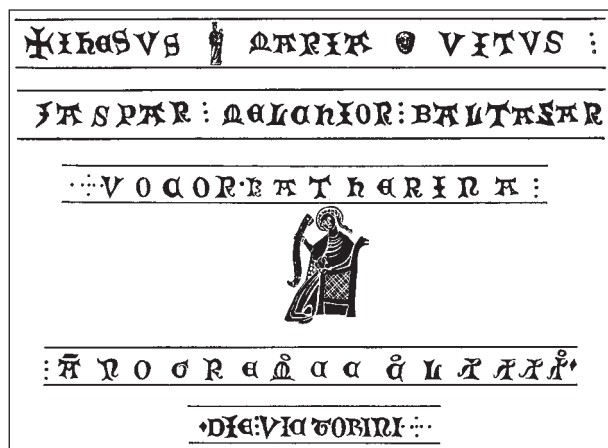


ri harangfeliratok c. fejezetben már utaltunk rá, hogy ez a felirattípus, az esti harangozaskor mondott imával a legszorosabb összefüggésben, a 14. századtól vált általánosan elterjedté.

Ami a jellegzetes formájú, kései majuszkulákat illeti, ezek osztrák és német párhuzamait az ottani kutatás nem keltezi a 14. század közepénél korábbra,<sup>634</sup> Rudolf M. Kloos pedig egyenesen a század végére vagy 1400 körülre utalta őket,<sup>635</sup> jóllehet egyszerűbb előképeik már a 14. század első felének harangjain is feltűnnek. Fontos előzményt jelent az idősebb és a fiatalabb Hermann Kessler nürnbergi műhelye, ahol a 14. század második negyedében, Hermann Kessler I. idejében feltűnnek a hajlatokban erőteljesen megvastagodó, árnyalt hatást keltő betűszárak, illetve a szárvégekből később kiinduló díszes nyúlványok kezdeményei. Ez utóbbiak a század második felében széles körben (Bayerisch-Schwaben, Württemberg, Mittelfranken, Oberfranken, Oberpfalz, Baden, Unterfranken) tevékenykedő Hermann Kessler II. korában már a majuszkulák rendszeres tartozékai.<sup>636</sup> További analógiának számítanak a würzburgi Konrád mester munkái, így a wachbachi szignálatlan harang a 14. század harmadik negyedéből,<sup>637</sup> illetve az 1367-ben készült bobstadi harang.<sup>638</sup> Felirataink közelebbi párhuzamai – a fent elmondottakkal összhangban – inkább a 14. század végéhez közeli időpontban keletkeztek a südlohni, 1390-ben öntött harang tanúsága szerint.<sup>639</sup>

A mártonfalvi és nagyszebeni harangfelirat kö-

A südlohni harangfelirat (1390)



<sup>634</sup> Koch é. n. 118.

<sup>635</sup> Kloos 1980. 130, 132.

<sup>636</sup> A két Kesslerről és munkáiról: DGA II. 8–10; III. 8–14.

<sup>637</sup> DGA I. 423–424.

<sup>638</sup> Cucuel–Eckert 1942. 161.

<sup>639</sup> *Die Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen*. 11. *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Ahaus* (Hrsg. A. Ludolf). Münster/W. 1900. 76.

zös sajátossága, hogy a szöveg kezdetét és a szóközöket a kereszttek mellett liliomok (III. 24–25) és álló szőlőlevelek (III. 28) jelzik. Ez utóbbiakkal az alábbi csoportok esetében nem találkozunk.

Néhány harangon rokon jellegű feliratot találunk ugyan, de a betűk apró részletei és az eltérő elválasztójelek más kézre utalnak. Az ide sorolt harangok: Alcina (I. 3), Almakerék (I. 6), Bázna (I. 29), Erdőfüle (I. 91), Homoróddaróc (I. 130), Nemes (I. 257). Ez utóbbiaknál visszatértek az *O rex glorie veni cum pace* felíratra, illetve annak – a harang felső kerületének arányában – megcsonkított változatára. Az utóbb felsorolt hat harang közös sajátossága a szinte mesterjegyként hangsúlyozott, mondatkezdő kettőskereszttek (III. 20–22) használata és a háromszögű talpon álló, szóelválasztó kereszttek (III. 16–18) alkalmazása.

Egy másik majuszcula típus a medgyesi keresztelőmedence talprészén, az alcinai nagyharangon (I. 2), továbbá a hétúri (I. 124), a keménynagyszöllősi (I. 149) harang (I. 2) feliratában bukkan fel. Az előbbi sorozattal ellentétben az érett formájú, erőteljesen megvastagodó szárú, széles nagybetűkön nem találunk kacsokra emlékeztető, kiszélesedő végű nyúlványokat; a betűszárakat – az *I, L, N* és *R* esetében – rövid, kerek végű kitüremlések tagolják. Figyelemre méltó, a majuszkulák késői korszakára utaló elem az *O belsejének szögletes kialakítása*. E betűk mestere is az *O rex glorie veni cum pace* felíratot kedvelte, és olyan elválasztójeleket is alkalmazott, melyeket az előző emlékcsoportnál nem találunk meg, így az elhegyesedő szárú görögkeresztet (III. 13) és a fekvő holdsarlóra állított máltai keresztet (III. 19). Közös motívum viszont a sást, János evangélista jelvényét (III. 32) ábrázoló kerek medaillon.

Jóllehet a medgyesi keresztelőkút köréhez tartozó emlékeket a feliratokat és az elválasztójeleket előállító kezek szerint csoportokra oszthatjuk, nincs okunk azt feltételezni, hogy az egyes csoportok között jelentős időbeli különbség lenne, és arra sem gondolhatunk, hogy más-más öntőműhelyben készültek. Erre utal, hogy maguk a harangformák egységes képet mutatnak. Közös jellemzőjük – a korábbi, gömbölyű vállú harangokkal szemben – a megtörő ívű harangváll és a felíratos sávot sze-



A báznai harangfelirat részlete (14. század vége)

gélyező többszörös, sima, éles bordaköteg. Maga a harangprofil már a 15. századi harangformákra emlékeztet.

Nem hagyhatjuk említés nélkül a 14. század végi szebeni harangok belső arányait sem. Amíg az alsó átmérő és a koronáig mért magasság aránya (Á/Mk) kismértékben csökkent az előző csoportokhoz képest (1,06–1,15), addig az alsó és felső átmérő aránya (Á/á) nőtt (1,8–2,07), ami azt jelenti, hogy – a már korábban megfigyelt tendenciát követve – a harangok válla az alsó átmérőhöz képest még karcsúbbá vált.

Az elmondottak alapján nincs okunk kételkedni abban, hogy a fenti harangok műhelye a 14. század végén, illetve legvégén működött. Terminus ante quemként jelezzük, hogy az ide tartozó emlékek – köztük a két középkori alcinai harang és a szebeni *Stundenglocke* – korábbiak az 1404-ben öntött alcinai keresztelőmedencénél (II. 1) és az 1411-es dátumot viselő nagyszebeni haragnál (I. 254), *Johannes de Wertheim* művénél, melyeken már minuszkulás köriratot találunk. A terminus post quemet a medgyesi keresztelőmedence talpán körbefutó majuszkulás sor alá montírozott kis, minuszkulás feliratrészlet jelenti, ami nem származhat a 14. század utolsó harmadánál korábbi időből.<sup>640</sup>

A fentieket, ha helyesen értelmezzük a szöveget, írott adat is támogatja. A nagyszebeni egyház közelebről sajnos keltezetlen, 14. század végi számadáskönyv-töredékében több bejegyzés is harangöntésére vonatkozik.<sup>641</sup> Az elszámolás egy ismeretlen nevű, már házas öntőmesterről szól, aki haran-

got készít a szebeni Szűz Mária-templom számára. A mesternek kifizetett tetemes összeg, ha, nyilván tévesen, a 16. század elején szokásos, fontmázsánként számolt háromforintos öntőpénzt vesszük is alapul (l. Beszterce), hatalmas méretű harangöntésére utal. Mivel a beszerzett réz és ón mennyisége eltörpül a harang vélhető súlya mellett, alapos a gyanúnk, hogy a hiányt egy korábbi, átöntésre váró harang anyaga pótolhatta. Alighanem ezt a harangot szerelte le a toronyból a számadás utolsó tételénél említett szebeni ács és kovács.

Megkerülhetetlen a kérdés, hogy a szebeni nagytemplom melyik középkori harangjához kapcsolható a fenti adatok.

A válasznak nyilvánvalóan előfeltétele a töredék közelebbi keltezése. Az iratot közzétevő Gustav Seiwert – az írás, továbbá a számadásokban előbukkanó Márton és Konrád ispán neve alapján – a 14. század második felére gondolt,<sup>642</sup> ezt utóbb Entz Géza a század végére,<sup>643</sup> illetve 1400 körülre módosította.<sup>644</sup> Ha mindez helytálló, a szebeni harangokkal kapcsolatban érdekes megfigyelést tehetünk. Az 1350-es évszámot hordozó, 1789-ben újraöntött nagyharangot (*Johannisglocke*, I. 252) most, kronológiai okokból, figyelmen kívül kell hagynunk, annál nagyobb érdeklődéssel fordulhatunk viszont a második, *Stundenglocke*-nek nevezett, szintén hatalmas méretű harang (I. 253) felé. Ez utóbbira, 1891-es átöntésekor, átmásolták az eredeti, majuszkulás feliratot, ami azt bizonyítja, hogy a szebeni óraharang is a medgyesi keresztelőkút köréhez tartozó emlék volt. Időrendi szempontból így lehetségessé válik, hogy a számadásban szerep-

<sup>640</sup> Várady 1999. 5.

<sup>641</sup> *Summa fusatoris lxxxiii et uxori vi floreni. Nota quod dedi fusatori campane ex parte beate virginis xxxvii florenos et iterum iiii florenos et ii florenos. Item dedi pro stanno xxxiii florenos. Item dedi pro cupro xxiii florenos. vnde i ort. Item dedi de campana x florenos carpentario et fabro vnd viii florenos dem zcymermanne vnd dem snyde das sy dy glocke nyder lysen*, Seiwert 1874. 351; az irat keltezéséhez uo. 402.

<sup>642</sup> Seiwert 1874. 402.

<sup>643</sup> Entz 1957. 259. A szövegkörnyezet alapján az Entz Géza cikkében olvasható „XV. század végét” sajtóhibának kell tartanunk; ennek alapján tévesek azok a kombinációk is, melyek – éppen Entz Gézára hivatkozva – a töredék újraeltezését javasolják az 1490-es évekre, vö. Rusu 1995. 304.

<sup>644</sup> Entz 1996. 413.

lő haranggal azonosítsuk és nagyobb biztonsággal a 14. század végére keltezzük.

Utolsó megjegyzésünk – a medgyesi és a segesdi keresztelődmedencére alapozva – a 14. század végi nagyszebeni műhely mestereinek íráskészségéhez kapcsolódik. Mindenekelőtt utalnunk kell arra a különös ellentmondásra, ami a rendkívül dekoratív, nagy kézügyességgel kivágott betűk és a belőlük összeállított szövegek feltűnő hibái között észlelhető.

A segesdi keresztelőkút cuppáján fejjel lefelé álló, jobbról balra haladó felirat arról árulkodik, hogy készítője elsősorban harangöntő volt, aki, miként a harangokat, a medencerészt is peremével lefelé fordítva mintázta és öntötte, de nem gondolt arra, hogy a cuppára majdani helyes pozíciójának megfelelően kell a feliratot applikálni. Nem is gondolhatott, hiszen az elkészült szöveg – az Angyali üdvözlés összefüggő szavai és szótöredékei – arról árulkodnak, hogy a mintázó mester valószínűleg nem tudott olvasni.

Mivel a felirat kezdetét a felülről számított negyedik sorban találjuk, folytatását a harmadik sorban, egy kimaradt betűt pedig a második sorban, biztosak lehetünk benne, hogy az egyes sorok kitöltését a cuppa mai pozíciója szerinti alsó, 5. sorral, tehát a lefelé fordított minta legfelső sorával kezdte a mester. Ha így van, az első betű, amit ide, a díszítő sávot kitöltő leveles inda közé elrejtett, egy *L* majuszkula volt, ami eszerint nem lehet a feliratról kimaradt, utóbb pótolta betű, hanem, nagy valószínűséggel, monogram. A következő, 4. sorba az Angyali üdvözlés első három szava – *Ave Maria gracia*! – és az utolsó szó – *mulieribus* – közepe (*ulierib*) került, hogy a felülről számított 3. sorban már kihagyással, összecserélt szavakkal és a korábban megcsonkított *mulieribus* szó *m* betűjével folytatódjék az ima (*Benedicta tu in m!*) *tecum*). A *gracia* szó kifejezett *i* betűjét a 2. sor szőlőlevelei közé zsúfolta a minta készítője, aki a, vélhetőleg, valamely írástudó által szöveggé rendezett betűket csoportonként, de sorrendjüket, sőt a majuszkulák helyes állását is el-eltévesztve ragasztotta a medence modelljére.

Ugyanez a kéz a medgyesi keresztelőkút medencéjén már sokkal nagyobb gyakorlatot árult el, amennyiben hibátlanul sikerült leírnia az *Ave Mariából* annyit, amennyi a rendelkezésére álló két sorba kifért. Ez utóbbi keresztelőkút talpán már egy másik kéz hibázott, amikor a harangöntőkre jellemző *o rex glorie veni cum pace* szöveget

alulról fölfelé haladó sorokban illesztette a talprészre.

Részletező, írott források híján sajnos több fontos kérdésre nem válaszolhatunk. Nem tudjuk például, kit takar a segesdi keresztelődmedence cuppáján az indadisz közé rejtett *L* majuszkula, ha valóban monogrammal állunk szemben. Megoldatlan rejtély a szebeni öntőműhely időleges megszűnése is. Az 1400-as és 1410-es évek radikálisan lecsökkenő emléktanyagában nyomát sem találjuk már a korábban sokat termelő műhely hatásának, ellenkezőleg, új műhelyek feltűnésének lehetünk tanúi. Az alcinai keresztelődmedence (1404) és az 1411-ben öntött szebeni harang (*Johannes de Wertbehm* műve, I. 254) a később segesváriként meghatározható műhely kezdeteire irányítja figyelmünket (I. Segesvár), míg egy másik, korabeli harang (Küküllővár, I. 182) ismeretlen műhelyben készült 1417-ben.

*Leonardus mester kora (1420–1430-as évek)* / Bizonyíthatóan szebeni eredetű bronzöntvények, legalább negyedszázados hiátus után, az 1420-as évektől tűnnek fel újra. Meghatározásukat könnyűvé teszi jellegzetes minuszkulás feliratuk (*o rex glorie veni nobis cum pace*), a medgyesi keresztelőkút köréhez is kapcsolódó díszítményeik, továbbá az a tény, hogy – a szebeni műhely történetében először – esetenként évszámot és mesternevet is hordoznak.

Már a régi szász kutatás felfigyelt arra, hogy Nagyszeben környékén hét 15. századi harangon (Brulya, I. 57; Hásság, I. 121/1429; Hosszútelke, I. 136/1430; Kisekemező, I. 159; Mártontelke, I. 213; Nagyekemező, I. 239; Szászegerbegy, I. 306) és magán a szebeni keresztelőkúton (II. 6/1438) is szerepel az öntőmester, Leonardus (*Leonhardus*) neve.<sup>645</sup> Ezek a szignált és olykor datált emlékek jelentik számunkra is a kiindulópontot.

A szóban forgó leleteket áttekintve mindenekelőtt bizonyos hiányokat kellett regisztrálnunk. A brulyai harang – vélhetően még az első világháború során – elpusztult, a „dorstadi” harangot pedig nem is sikerült megtalálnunk: Hosszútelke/Dosztat/Dorstadt faluban emberemlékezet óta nincs evangélikus templom, és nem bukkantunk középkori harang nyomára a helyi görögkeleti templomban sem. Leonardus nevét ma már csak öt harangon (Hásság, Kisekemező, Mártontelke, Nagyekeme-

<sup>645</sup> Roth 1913. 9; Roth 1914. 76.



A hássági harang feliratrészlete Leonardus mester nevével (1429)

ző, Szászegerbegy) és a nagyszebeni keresztelőkúton olvashatjuk.

Az azonos minuszcula típussal írott, azonos elválasztójellel (III. 55) tagolt és következetesen a *nobis* szóval bővített harangfeliratok annyira egységes csoportot alkotnak, hogy segítségükkel olyan harangokat is Leonardus műhelyéhez köthetünk, melyek felirata nem tartalmaz mesternevet. Ilyen a monorai harang, melyen a nagyszebeni keresztelőkút „varázscsomójának” változatát (III. 47a) is megtaláljuk. A rajta olvasható, hibásan írt dátum ( $m^{\circ} ccc^{\circ} xiv^{\circ} x = 1424$ ) Leonardus legkorábbi ránk maradt munkáját keltezi.

Leonardus szignált harangjain a minuszculák között két nagybetűt találunk, nevezetesen a mesternév díszes *L* majuszkuláját, illetve a hássági felirat *Magister* szavának kezdőbetűjét; ez utóbbi a szászegerbegyi harangfelirat *cuM* szavában is felbukkan. Szívesen látnánk keltezésre alkalmas mozzanatot a lényegében egyforma feliratok egyetlen változó elemében, a mesternév többféle *L* betűjében, amennyiben a medgyesi keresztelőmedencét és rokon emlékeit idéző betűváltozat (Mártontelke) lenne valóban a korábbi, míg a zárt, téglalap alakú forma (Hásság, Nagyszeben, Szászegerbegy) a későbbi. Ennek a hipotetikus tipológiai sornak a közepén helyezkedne el a kis- és nagyekemezői harang *L* majuszkulája. Mindennek érvényességét azonban gyengíti, hogy éppen a legkésőbbi datált munkán, a nagyszebeni keresztelőkúton tűnik fel olyan *L* monogram, mely nem illeszkedik ebbe a tipológiai sorba, miután jó párhuzamát a kis- és nagyekemezői harangon találjuk meg.

Biztosnak mindebből csupán annyi tűnik, hogy Leonardus – miként korábban a segesdi keresztelőkút mestere is – magát monogrammal is jelölte. Ilyen szempontból figyelhetünk fel az egyik szászcsanádi harangra (I. 302), melyen hasonló *L* majuszcula és három motívum ismétlődéséből álló díszítősor húzódik (III. 49, 53–54). Közülük egy, a balra lépő oroszlánt ábrázoló veretlenyomat (III. 54) a nagyszebeni keresztelőmedencén is feltűnik. Mivel a szászcsanádi harangon is későbbi

jellegű *L* betűt találunk, felmerülhet a gondolat, hogy a plakettekkel és különféle reliefekkel való díszítés Leonardus tevékenységének későbbi szakaszára jellemző, talán összefüggésben a szebeni keresztelőkút – és valószínűleg még más, elpusztult művek – mintáinak beszerzésével. A szászcsanádi harang attribúcióját a szignált kisekemezői haranghoz rendkívül közel álló méretei és arányai is valószínűsítik.

Áttekintésünk végeredményeként Leonardus mesternek a következő harangokat tulajdonítjuk: Brulya (I. 57), Hásság (I. 121/1429), Hosszútelke? (I. 136/1430), Kisekemező (I. 159), Mártontelke (I. 213), Monora (I. 230/1424), Nagyekemező (I. 239), Szászcsanád (I. 302), Szászegerbegy (I. 306).

Térképre vetítve a fenti falvakat, megállapíthatjuk, hogy Leonardus műhelyközete viszonylag kis, de jól körülhatárolható területet ölelt fel: a Nagyszebentől északra elterülő, a Nagy-Küküllő folyóig tartó, völgyekkel szabdaltságot. Kiterjedésére jellemző, hogy a fenti falvak távolsága Szebentől csak kivételesen haladja meg a 40 km-t.

A 14. század végi medgyesi csoport elterjedési területe mellett eltörpülő Leonardus-féle műhelykör valószínűsíti, hogy Dél-Erdélyben ekkor már más műhely is tevékenykedett. Alább látni fogjuk, hogy erre az időre, a 15. század első felére esett a segesvári öntőműhely kialakulása és megerősödése.

Ami Leonardus mester harangjainak méretét és belső arányait illeti, a számított értékek ( $\dot{A}/Mk$ : 1,1–1,27;  $\dot{A}/\dot{a}$ : 1,68–2,04) jól összevethetők a medgyesi keresztelőkút köréhez tartozó harangok arányaival. Az alsó átmérő és a harangváll aránya a szentábrahámiai csoport óta állandónak tűnik; ez vonatkozik a 15. század első felének szebeni harangjaira is. A változékonyabb magassági arányok esetében azonban kis eltérést regisztrálhatunk, ami a fényképfelvételekről is leolvasható: az alsó átmérő és a magasság aránya ( $\dot{A}/Mk$ ) a medgyesi jellegű emlékekhez képest nőtt, tehát ezek a harangok, azonos alsó és felső átmérő esetében, alacsonyabbak. Az arányok jól érzékelhető szóródása

azonban arra is figyelmeztet, hogy hangtani vizsgálatok nélkül, amikor a hang, forma és méret konkrét összefüggését nem ismerjük, a hangzást figyelmen kívül hagyó formális összehasonlítás igen sok buktatót rejt magában.

Bizonyos folyamatosságot a harangok formája is jelez, amennyiben sima, domború harangtetőkkel találkozunk most is, melyekből a korona kereke talpzata nem emelkedik ki. Ugyanezt mondhatjuk majd el a segesvári műhely öntvényeiről és számos más 15. századi erdélyi harangról is; úgy tűnik ez az inkább Itáliára jellemző részlet az erdélyi műhelyek esetében általános lehetett.

Leonardus mester nyomára a kor írott forrásaiban nem sikerült rátalálnunk. Életéről, tevékenységéről így csak annyit tudhatunk, amennyit feliratai, illetve maguk a Nagyszébenben és környékén található öntvények elárulnak. Amikor a hássági harangot öntötte (1429), magát *magister*nek nevezte, tehát a kor fogalmai szerint már nem számított fiatalnak.<sup>646</sup> Legkorábbi ismert munkája, ha a zavaros dátumot helyesen oldottuk fel, az 1424-ben készült monorai harang. Ha arra gondolunk, hogy a 14. század végi, a medgyesi keresztelőkút köréhez tartozó harangok és a 15. századi szebeni munkák között a 15. század első negyedére eső nagy hiátus tátong, az 1420-as években felbukkanó német nevű mesterben máshonnan be- vagy hazaköltöző, nagy valószínűséggel külföldi tanultságú öntőt kell látnunk. Ennek árulkodó jelei a szavakat elválasztó, első alkalmazójukról Leonardus-rozettának nevezett kis brakteáták, amelyeket – mint a nyugati, analóg emlékeken az éremleNyomatokat – többször is játékos alakzatokba rendezett a szebeni mester (Mártontelke, Nagyekemező).

A szászcsanádi harang és a nagyszébeni keresztelőmedence egy másik következtetésre is alapul szolgál. E két emlék ugyanis azt valószínűsíti, hogy Leonardus olyan helyen tanult, ahol a harangok és keresztelőkutak díszítésében kiemelkedő szerepet kaptak a különféle figurális reliefek, közöttük is feltűnően nagy számban a világi rendeltetésű ötvösművek, mindenekelőtt ruhadíszek és övveretek. Az európai anyag áttekintésekor az derült ki, hogy ilyen területnek elsősorban az északi és keleti német tartományok (Alsó-Szászország, Szászország, Brandenburg, Tübingia) számítottak. Aligha

véletlen, hogy a kehely alakú keresztelőmedencék formai párhuzamait is itt találjuk, jöllehet Leonardus keresztelőkútja a kehely formát továbbfejlesztő, önálló invenciót is tartalmazó munka.

A Szebenben letelepedő mester a város tágabb környékét látta el harangokkal. Felkészültsége alkalmassá tette arra, hogy a korszak legjelentősebb erdélyi bronzmunkáját, a nagyszébeni keresztelőkutat is megöntsse. Figyelemre méltó, hogy ezen nem a megrendelők, Szeben egyházi és világi előkelőinek neve szerepel, hanem az öntőmesteré, amiből ismertségére és tekintélyére következtekünk. Műhelye – változatlan betűtípusokkal és számos régi matrica felhasználásával – halála után töretlenül tovább működött.

*A szebeni műhely a 15. század közepén /* Amikor összegyűjtöttük Leonardus mester szignált öntvényeit, több olyan harang is a látókörünkbe került, melyek formája, felirata, illetve díszítésmódja rendkívül hasonlított ugyan Leonardus műveire, egyes apró, eltérő részleteik azonban meggondolkoztattak. Nem lehetett ugyanis egyértelműen eldönteni, hogy Leonardus vagy pedig közvetlen utóda munkáiról van-e szó. Ez a bizonytalanság végigkíséri alábbi elemzéseinket is. Mivel valamennyi darab korábbi a 15. század végénél, de esetleg későbbi Leonardus koránál, az 1420–1430-as éveknél, ezek a harangok 15. század közepi keltezéssel szerepelnek a katalógusban.

A szászegerbegyi (I. 306) harangfelirat (*o rex glorie veni nobis cum pace Leonardvs*) *veni* szava *veM*, a *cum* szó *cuM* formában szerepel, azaz mindkettőben egy-egy díszes *M* majuszkula található. A feltűnő betűcsere nem jellemzi Leonardus többi munkáját, és véletlen betűtévesztésnek sem tekinthető, ehhez ugyanis olyan nagybetűt kellett előállítani, amit a szöveg egyébként nem követelt meg. Ilyen szempontból is figyelemre méltó a róvási harang (I. 279), melynek felirata a fentinek tökéletes párja: *o rex glorie veM nobis cum pace*, a szavak között a már jól ismert Leonardus-rozettával (III. 55), a *veni* szóban pedig – miként a szászegerbegyin is – nagy *M*-mel (*veM*). Betűtévesztésről – nyilvánvaló okokból – most sem beszélhetünk, a magyarázatot feltehetően máshol kell keresnünk. Előbb azonban tekintsük át a többi, Leonardus hatását mutató harangot.

<sup>646</sup> Kolozsvári Márton és György esetében figyelt fel Marosi Ernő arra, hogy a testvérpárt csak az 1390-ben befejezett váradi Szent László-lovasszobron nevezték *magister*nek, korábban (1360–1372: váradi álló királyszobrok, 1373: Szent György-lovasszobor) nem, nyilván azért, mert akkor még nem érték el a magisteri cím elnyeréséhez szükséges meglett életkort, vö. *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. Marosi Ernő. Bp 1987. 471.

Kiindulópontunk ez alkalommal a kései típusú *L* monogrammal ellátott, felirat nélküli szászcsanádi harang (I. 302), melyet – a harang vállán körbefutó sodrott bordakeretben – reliefsor díszít. Ez a kulcsemlék arra hívja fel a figyelmet, hogy Leonardus mester felirat nélküli, csak monogrammal szignált, figurális mintasorral díszített harangokat is öntött. Az alkalmazott díszek (övveret lenyomata, III. 53; négyzetes veret balra lépő országgal, III. 54; hatkaréjos rozetta, III. 49) más harangokon is feltűnnek (Búzásbocsárd, I. 60; Prépostfalva, I. 276; Vessződ, I. 374), közülük a búzásbocsárdinak és a vessződinek a felirata is nagyon közel áll Leonardus harangjaihoz, eltekintve a kezdő *O* majuszkulától. Ugyanakkor teljesen biztos, hogy a búzásbocsárdi és vessződi harang egyazon mester munkája, az azonosságot a *cum* szó egyformán hibás *vmi* formája is erősíti. Sajnos nem tudjuk eldönteni, hogy ez a mester még maga Leonardus vagy műhelytársa, esetleg már utóda volt-e.

Ugyanezt kell mondanunk azokról a 15. századi harangokról is, melyek vállát a nagyszzebeni keresztelőkútról már jól ismert motívumok díszítik (Alsóbajom, I. 9; Bolkács, I. 47; Nagyselyk, I. 249; a másik szászcsanádi harang, I. 303). Közülük a szászcsanádin és a nagyselykin – a reliefsorba illesztve – a latinkereszt két oldalán, Krisztusra utaló *a* és *o* minuszkula látható, olyan részlet, amely nem fordul elő Leonardus szignált művein. Ilyen összefüggésben különösen figyelemre méltó a nagyselyki harang, melynek vállán, a díszek között egy *m* minuszkula is felbukkan. Ha emlékezetünkbe idézzük Leonardus szászegerbegyi harangját, továbbá a szignálatlan róvási harangot, mindkettő feliratában elrejtett *M* majuszkulákkal, nem irreális egy magát *m* betűvel jelölő mesterre gondolni, aki Leonardus műhelytársa és közvetlen utóda lehetett.

Nyitva hagyva annak lehetőségét, hogy esetleg Leonardus néhány kései, jelöletlen munkáját is ide soroltuk, a 15. század közepének szebeni harangjait, köztük a hipotetikus *M*. mester műveit a következő emlékekkel azonosítjuk: Alsóbajom (I. 9), Bolkács (I. 47), Búzásbocsárd (I. 60), Nagyselyk (I. 249), Prépostfalva (276), Róvás (279), Szászcsanád (303), Vessződ (374).

A listán szereplő harangok – Leonardus öntvényeihez hasonlóan közepes és nagyobb méretű darabok – részletformái és belső arányai változatlanok maradtak:  $\dot{A}/Mk=1,11-1,20$ ,  $\dot{A}/\acute{a}=1,85-2,13$ .

Ugyanezt mondhatjuk elterjedési területükről is, amely szinte tökéletesen egybevág Leonardus mesterével.

A fenti megfigyelésekre épül az egyébként keltezetlen harangok előbbi kormeghatározása is. Az alsó korhatárt Leonardus szignált, kései munkái jelentik (1430-as évek), s mivel stílusban korábbiak az 1470-es évek horizontjánál, így csak a 15. század közepére valószínűsíthetjük keletkezésüket.

*A 15. század második fele /* Negyedszázaddal Leonardus mester legkésőbbi ismert munkája után bukkant fel írott forrásban először nagyszzebeni harangöntő: *Andreas clockengeysser* nevét 1462-ben a helyi szabócéh céhkönyve örököltette meg.<sup>647</sup> További írott adattal vagy András mester szignált munkájával sajnos nem rendelkezünk.

A 15. század harmadik negyedéből ránk maradt egy másik, korabelinek vagy kevéssel későbbinek tűnő öntőadat is. Egy közelebről keltezetlen adójegyzékben<sup>648</sup> Mihály öntő özvegye (*Relicta Michaelis Gisseren*) igen jelentős mennyiségű adót fizetett, ami arra utalhat, hogy átvette elhunyt férje műhelyének vezetését. A feltevést alátámasztja, hogy a jegyzék más öntő nevét nem tartalmazza.

Az elmondottak teljes bizonytalanságban hagynak bennünket afelől, hogy a fenti két öntő közül ki lehetett az a nagyszzebeni mester, aki az 1470-es években több, dátummal ellátott harangot (Völc, I. 377/1471; Alsóbajom, I. 10/1477) és egy kiválóan szerkesztett és kivitelezett keresztelőkutat (Kisselyk, II. 4/1477) is készített. Ami műveiből megállapítható, az kétségtelen német származása,<sup>649</sup> továbbá szoros kapcsolódása Leonardus műhelyéhez. Ez utóbbit a hasonló harangforma, a rokon minuszkulák, az azonos elválasztójelek (Leonardus-rozetták, III. 55), a nagyszzebeni kúthoz formailag rendkívül szorosan kapcsolódó kisselyki keresztelőmedence és annak több, a szebeni műhelyben korábban is használt díszítménye bizonyítja.

Feltételezzük, hogy ennek az ismeretlen nevű mesternek volt a fia az a Péter, aki 1463-ban a bécsi egyetemen bukkant fel, *Petrus Fusoris de Cibinio*,

<sup>647</sup> Müller 1864. 73.

<sup>648</sup> Rechnungen Hermannstadt 28; az okmánytár kiadói a keltezetlen adójegyzéket az 1468–1469-es, illetve az 1478–1480-as jegyzékek közé illesztették.

<sup>649</sup> A völczi harang (1471) latin feliratában német nyelvű fohász bukkant fel: *ihesus cristus hilf vns*, ami a kisselyki keresztelőkúton (1477) is megismétlődik.



illetve, apja foglalkozására utalva, *Petrus Cloken-gisser* néven.<sup>650</sup> A fiút még 1476–1477-ben is Bécsben találjuk, ahol *Petrus Giesser de Cibinio* néven a *natio Hungarorum* tagja.<sup>651</sup> A *baccalaureatus artium* fokozatot ugyanitt 1479-ben szerezte meg, ami arra utal, hogy apja már idős korú lehetett, amikor főművét, a kisselyki keresztelőmedencét 1477-ben megöntötte. A keresztelőkút peremrészét körbeölelő nagyméretű plakettek a 15. század első felében vagy közepén (a Sienai Szent Bernátot ábrázoló relief például csak az 1450. évi kanonizáció után), a Rajna-vidéken keletkeztek. Meglepően korai erdélyi feltűnésük talán éppen a külföldön tanuló fiúval hozható összefüggésbe.

Eltérő elválasztójelei ellenére a fenti emlékcsoporthoz kapcsolódik a harói harang (I. 120) *o rex glorie veni nobis cum pace* felirattal és igen hasonló minuszkulákkal. A hasonlóság a harang formájára és belső arányaira is érvényes; mindez azt sejteti, hogy a szebeni műhely Nagyszeben tágabb környékén túlmenően ekkor Hunyad megyét is ellátta harangokkal. A részletek megismerését sajnos lehetetlenné teszi az a körülmény, hogy Hunyad megye területén további 15. századi harang nem maradt ránk.<sup>652</sup>

Az alsóbajomi harang (I. 10) és a kisselyki keresztelőkút a névtelen szebeni öntő legutolsó művei közé tartozik. A következő év, 1478 adójegyzékében új mester, Márton harangöntő nevét olvashatjuk.<sup>653</sup> Tevékenységével új fejezet nyílt az erdélyi késő gótikus harangöntés történetében, jóllehet a mester – miként alkalmazott díszítményei is bizonyítják – a helyi műhelytradíció folytatója.

*Szebeni harangöntés a 15. század végén és a 16. század elején / Márton mester (Martin Clackengisser, Clackysser), mikor neve megjelenik az adókönyvekben, vélhetően már nem volt egészen fiatal, legalábbis erre utal közéleti szerepe és *providus vir dominus* titulusa.<sup>654</sup> Az 1485–1487 közötti iratok városi bíróként (*villicus*) említik,<sup>655</sup> ilyen minőségében volt*

jelen tanúként 1485-ben Thomas Altemberger szebeni polgármester végrendeletének írásba foglalásakor.<sup>656</sup> Nevét utoljára 1492 áprilisában említik.<sup>657</sup>

Vázlatos életútja azt bizonyítja, hogy az említett harangöntők, generációk óta városi polgárjogot élvező családok sarjaként, komoly tekintéllyel és – a befizetett adó alapján – tisztas anyagi háttérrel rendelkeztek, ami lehetővé tette gyermekeik külföldi taníttatását is. Ezzel kapcsolatban megemlítjük, hogy az erdélyi századok hagyományosan kedvelt egyetemi városa, Bécs matrikulájában 1494-ben ismét feltűnt egy erdélyi harangöntő fia, *Thomas Glockengiesser de Cibinio*,<sup>658</sup> akit forrásokkal sajnos egyetlen korabeli mesterhez sem tudunk kapcsolni, a történeti adatok logikája azonban Márton mester fiát sejteti benne.

Áttekintve a szóba jöhető emlékeket, az 1480-as években új, igen jól keltezett harangcsoportra figyelhetünk fel. Újdonságot jelent, hogy a valamennyi harangon megtalálható évszámot immár *arab számjegyekkel* írták. A csoport legkorábbi ismert tagja az elpusztult somosdi (I. 292/1482), illetve a ma is meglévő galambodi (I. 107/1487) harang. A kisebb példányok vállán körbefutó sodrott bordakeretben az évszám mellett csak díszítményeket, a nagyobbakon minuszkulás feliratot is találunk. Ez utóbbiaknál is változást tapasztalunk, amennyiben a *nobis* szó kihagyásával visszatértek az eredeti és rövidebb *o rex glorie veni cum pace* változatra.

Ami az alkalmazott díszítő reliefeket illeti, néhány díszítőelem még Leonardus korából származik, tanúsítva a családi műhely folytonosságát. Mellettük azonban új, stílusukban a század végére jellemző díszítmények, nagy valószínűséggel szintén öv- és ruhadíszek jelennek meg.

Márton mesterhez a következő harangokat kötjük: Bürkös (I. 62/1493), Dányán (I. 76/1493), Galambod (I. 107/1487), Kissink (I. 166/1489), Marossolymos (I. 206/1491), Nyárádszentbene-

<sup>650</sup> Tonk 1979. 318.

<sup>651</sup> Tonk 1979. 319.

<sup>652</sup> A Hunyad-zarándi egyházmegye 1814. évi vizitációs jegyzőkönyve a Hunyad megyei Kéménden ír le egy teljesen azonos feliratú harangot (I. 147), nem említi viszont a haróit. Elképzelhető tehát, hogy esetleg nem is két hasonló emlékről van szó, hanem arról, hogy a harói harang a szomszédos Kéméndről került az újkorban jelenlegi őrési helyére.

<sup>653</sup> Rechnungen Hermannstadt 47–48, 51–52.

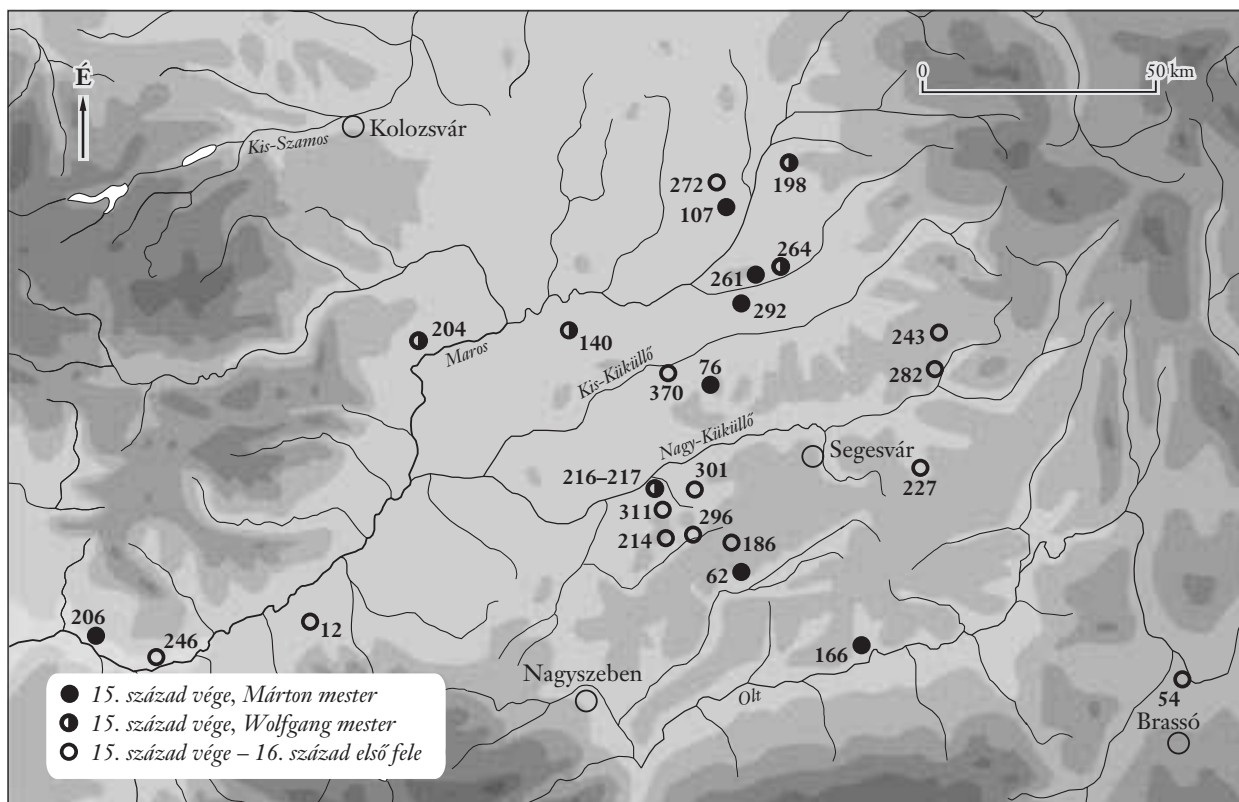
<sup>654</sup> Vö. *Registrum duodecimalis providi viri domini Martini Clackengisser 1478*, uo. 51.

<sup>655</sup> Rechnungen Hermannstadt 100, 121, 125, 127.

<sup>656</sup> *...in praesentia [...] Martini Clackengisser villici*, Ub. VII. 384–385.

<sup>657</sup> *Item dominus Martinus Klockengisser praesentavit de suo duodecimale flor. 12*, Rechnungen Hermannstadt 135; Müller 1864. 128; Entz 1996. 413.

<sup>658</sup> Tonk 1979. 338.



A 15–16. századi szebeni műhely termékeinek elterjedési térképe

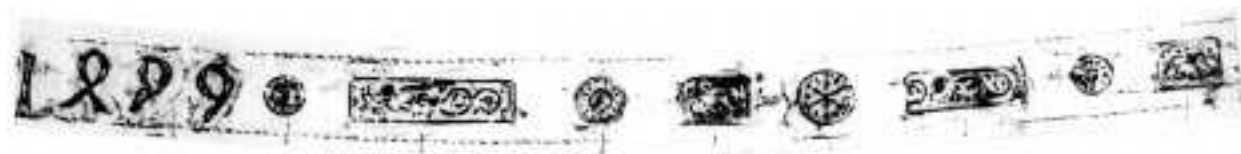
dek (I. 261/1493), Somosd (I. 292/1482). A ránk maradt harangok kis és közepes méretű öntvények, melyek megváltozott arányaikkal és részletformáikkal új fejezetet nyitnak a szebeni harangöntés történetében. A változás mértéke a Domáld-Szentábrahám-csoport, illetve a Medgyes-csoport közötti, a 14. század második felében bekövetkezett váltás jelentőségével azonos.

Úgy látszik azonban, hogy ezek a formai változások csak fokozatosan következtek be. Már a csoport legkorábbi, ránk maradt harangján (Galambod, 1487) feltűnnek a sarkosan megtört, éles vonalú síkokkal sokszögűvé formált függesztőfülek és a harangtető is domborúbb a korábbiaknál, a korona alatt enyhe, korongszerű tagozattal. Mindez a legkésőbbi, 1493-ban öntött harangokon hangsúlyosan jelentkeznek: a sokszögű harangfülek külső síkjait kannelúrázták, a harangtetők erőteljesen kúpossá váltak, egy esetben pedig (Bürkös,

1493) az erősen ívelt harangperemen megjelenik az az abroncsszerű tagozat is, amely a 15. század végétől az erdélyi harangoknak is jellemző részletévé vált. E késői darabok válla feltűnően karcsú, az alsó és a felső átmérő aránya a 2,12–2,19-es értéket is eléri.

A harangok mérete és elterjedési térképük elemzése együttesen mutat rá Márton mester páratlan szerencséjére, amit a szebeni harangöntő gondosan ki is aknázott. Nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy a legnagyobb konkurens, a segesvári öntőműhely az 1480-as évekre beszüntette vagy jelentősen csökkentette tevékenységét, műhelykörzetét pedig – amint azt a fenti és a következő harangcsoportok bizonyítják – a szebeni műhely(ek) vették(k) át. Ennek megfelelően távolabbi, megyei, illetve székelyföldi falvakból is érkeztek Szegedbe rendelések. A kevésbé tehető települések igényeinek kielégítésére Márton mester mű-

Kissink, harang részlete, évszám és reliefsor (1489)



helye tetszetős, de kisméretű, így olcsóbb és könnyen szállítható harangok gyártására rendezkedett be.

A szebeni szász *Martinus Klockengisser*, mint említettük már, írott forrásban utoljára 1492 tavaszán szerepelt. Ezzel jól összevág, hogy az 1480-as évektől nyomon követhető, hozzá köthető harangcsoport legkésőbbi tagjai 1493-ban készültek.

A többgenerációs, tekintélyes szebeni öntőfamília tagjaként meghatározható Márton eltűnése, vélhetően halála, után még két, magát harangöntőnek nevező személlyel találkozunk, akiknek tevékenységét a számadáskönyvek és adójegyzékek segítségével az 1510-es évekig követhetjük nyomon. Mivel ennek az időszaknak a szebeni eredetű harangjain is rendszeresen kimutathatók a Leonardus-műhelyből eredeztethető díszítmények, köztük a jellegzetes elválasztójelek és övveret-lenyomatok, kevés kétségünk lehet afelől, hogy a két öntő közül legalább az egyik Márton családjának tagja, esetleg éppen fia volt.

Közülük elsőként *Steffanus Clockengisser*rel találkozunk, akire 1494-ben igen magas adót, egy egész márkát vetettek ki.<sup>659</sup> 1500-ban *Paul Clockengisser* bukkant fel, szintén jelentős, három forintnyi adóval.<sup>660</sup> A kiadott forrásokban mindkettőjük 1515-ig szerepel.<sup>661</sup> *Steffan Clockengisser*ről a korabeli városi számadáskönyvből azt is megtudjuk, hogy többször utazott vidékre, ahol tornyokban végzett közelebről meg nem határozott munkát; 1503-ban például Fogarasban és Bolkácson járt.<sup>662</sup> Aligha járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy mindez harangokkal kapcsolatban történt. Ennél jóval fontosabb azonban, hogy a fenti adatok általánosításra is alkalmasak: a falvakban tevékenykedő és megrendeléseket vállaló, harangot öntő vagy éppen a harangok felüggesztését és működését ellenőrző mester nem szükségképpen „vándor harangöntő”, hanem olyan városi mester is lehetett, aki bizonyos munkákat, értelemszerűen a helyszínen végzett.

Jóllehet az 1493 utáni harangokat nem tudjuk konkrét mesternévhez kapcsolni, az emlékek egyértelműen azt bizonyítják, hogy alkotójuk közvetlenül Márton mester munkásságát folytatta, ide

értve a harangok formáját, feliratozását és díszítését is. Apró változást az arab számjegyek formájánál észlelhetünk, amennyiben valamivel vastosabbak lettek, az 1-es korábban tagolatlan szárára pedig kerek nádusz került. A perem szélén körbefutó abroncs 1496 után általánossá vált. Ez éppoly fontos kronológiai mozzanat, mint a harangfülek formája, amelyekben igen gyakori lett a külső síkok kannelúrázása. Maguk a fülek, 1496-tól követhetően, mind gyakrabban öltének kérdőjel alakot: ez a részlet is egyértelműen korhatározó jelentőségű, miként a domború harangtetőt a koronától elválasztó, jobb híján platninak nevezett lépcsős tagozat is. További új elem, hogy a harangvállon körbefutó díszített és feliratozott sávot szegélyező sodrott bordakeretet kétszeres, sima bordakeret váltotta fel. Ez a 16. században már általánosan elterjedt részlet a 15. század legvége előtt ismeretlen az erdélyi emléktanyagban.

Kulcsemléknek számítanak azok a 16. század eleji harangok (Szászbuzd, I. 301/1510; Magaré, I. 186/1518), amelyekben a jellegzetes szebeni díszítmények mellett minuszkulás felirat is található. A rendkívül zsúfoltan elhelyezett, jellegzetes nyúlványokkal díszített kései minuszkulákat ugyanis azon a szászalmási harangon (I. 296) is felismerhetjük, amelyen sem reliefdísz, sem pedig évszám nem található, de a harangperemen körbefutó abroncs és a kérdőjel alakú fülek egyértelműen korszakunkba utalják. Ez az összefüggés azért jelentős, mert a szászalmási német nyelvű harangfelirat és a betűk jellege szorosán kapcsolódik néhány további, csak másolatból ismert német harangfelirathoz (Alsópián, I. 12/15. század vége; Botfalva, I. 54/1513). Mindez arra vall, hogy a 15. század legvégétől a szebeni német öntők díszítetlen, anyanyelvükön feliratozott harangokat is készítettek. Meg kell jegyeznünk, hogy ennek a műhelynek a latin nyelvű feliratai is egyéniak. Az eddig használatos, hagyományos feliratoknak (pl. *o rex glorie ...*) nyoma sincs, helyettük a templom védőszentjéhez intézett fohászokat találunk (Póka, I. 272: *Sancta Maria ora pro nobis 1500*; Szászbuzd, I. 301: *o Maria tuere plebem Busdanam 1510*; Rugonfalva, I. 282: *Sancta Katerina ora pro nobis Deum*

<sup>659</sup> Rechnungen Hermannstadt 155.

<sup>660</sup> Rechnungen Hermannstadt 264.

<sup>661</sup> Rechnungen Hermannstadt 561, 564, 579, 582–583.

<sup>662</sup> 1503: *Item Steffanus Clockengyser hat gefwrt ber Mechel vnd ber Hans Heltner ken Fugarysch, mer hat ber gethan eyn fur mit prod vnd ander naring py den turrin, czw lon flor. 2 den. 25*; *Item Steffan Clockengyser hat gefurt ber Petter Wolffin vnd ber Hans Heltner czwm Bolkwsch vnd eyn fur py den turrin, czw lon flor. 1. den. 25*, Rechnungen Hermannstadt 372, 377; az utóbbi bejegyzés 1507-es keltezéssel: Müller 1864. 160.

1512; Magaré, I. 186: *ad honorem Sancte [!] Michaelis [!] archangeli 1518*), majd az 1520-as évektől a szentnevek mellett feltűnik az Isten héber nevének (Jahve) négy betűjére utaló *tetragrammaton* szó (Nagyrapolt, I. 246; Miklóstelke, I. 227).

Martin Glockengiesser utódainak kezén a 16. század első negyedében is termelő szebeni műhely legkésőbbi, épen fennmaradt terméke a nagyrapolti harang (I. 246/1523), amelynek felirata – ismereteink szerint a szebeni műhely történetében legkorábban – már antikva betűkkel készült, miközben a szöveg végén álló háрпиás szíjvéglenyomat (III. 51), forgórózsás és maszkos rozetta (III. 87–88) biztossá teszik a szebeni eredetet. Igen tanulságos, hogy ez az egyébként 14. századi veretűpus harangdíszként Nagyszebenben csaknem egy évszázados utóéletnek örvendett. Figyelemre méltóak a rapolti harang oldalán elhelyezett, szép szobrászmunkával készült nagyobb méretű alakos reliefek (Szűz Mária, Szent Jakab apostol), ezek a 15. századi német harangokon igen jól ismert részletek Erdélyben ugyanis csak most bukannak fel. A harang oldalára montírozott Madonna-ábrázolások legismertebb, bár méretében és kvalitásában rendkívül távol eső párhuzamát a legnagyobb középkori harangöntő, Gert van Wou munkáin, az 1491-es lüneburgi harangon, az erfurti dóm 1497-ben öntött, Gloriosa nevű harangján, továbbá az utrechti dóm Mária-harangján (1505) találjuk.<sup>663</sup>

A nagyrapolti harang jellegzetes szövegű, antikva betűs felirata nyomán a szebeni műhely közelebbről sajnos nem keltezhető termékét látjuk a csak leírásból ismert miklóstelki harangban is, melynek hibásan lemásolt, 16. századi évszámát nem tudjuk megnyugtatóan feloldani (1543?).<sup>664</sup>

A fentiek figyelembevételével a 14. század vége óta folyamatosan termelő nagyszebeni harangöntő dinasztia legkésőbbi, ismert öntvényei közé a következő darabokat soroljuk: Alsópián (I. 12), Botfalu (I. 54/1513), Magaré (I. 186/1518), Márton-

telke (I. 214/1497), Miklóstelke (I. 227), Nagymedesér (I. 243/1496), Nagyrapolt (I. 246/1523), Póka (I. 272/1500), Rugonfalva (I. 282/1512), Szászalmás (I. 296), Szászbuzd (I. 301/1510), Szászivánfalva (I. 311/1496), Vámosgálfalva (I. 370/1496). A zömmel közepes méretű, jól szállítható harangokat előállító műhely töretlenül megőrizte már korábban kialakult hatalmas vevőkörzetét, amely Hunyad megyétől a Székelyföld nyugati térfelég, Maros- és Udvarhelyszékig terjedt.

Feltűnő, hogy az 1510-es évekből fennmaradt számos haranggal szemben a következő évtizedet egyetlen emlék képviseli. Mindez a műhely korábbi intenzív tevékenységének az erőteljes lecsökkenését, majd megszűnését jelzi. Az 1530-as évektől a fentiekkel már semmiféle szerves kapcsolatban nem álló öntvények maradtak ránk. Minderre alább, a 16. századi szebeni, illetve brassói harangöntést tárgyaló fejezetekben még visszatérünk.

*Wolfgang mester harangjai* / A szebeni bronzöntés valamely korszakát eddig csak egy-egy műhely termékei töltötték ki, jóllehet észrevettük – például a medgyesi csoport harangjainál és keresztelőmedencéinél –, hogy egyazon műhelyen belül egyszerre több kéz is tevékenykedett. Most, a 15. század végétől kezdődő időszakban, kutatásunk során először számolhatunk párhuzamosan működő, önálló műhelyekkel. Mint látni fogjuk, a kép a vártnál is összetettebb.

Kiindulópontunk a medgyesi ferencesek 1501-ben öntött harangja (ma: Medgyes – evangélikus templom, Trompeterthurm, I. 217), amely, felirata szerint, *per magistrum Wolfgangum Cibiny*, Nagyszebenben készült, 1501-ben. A ma is meglévő, nehezen megközelíthető emlék magán viseli ugyan a késő gótika erdélyi harangjainak általános jegyeit (kérdőjel alakú, kannelúrás fülek, tárcsán álló harangkorona, a feliratot szegélyező kétszeres



A nagyrapolti harang feliratrészlete (1523)

<sup>663</sup> Peter 1986. I, 29–30. kép.

<sup>664</sup> Fr. Müller másolata nyomán (Müller 1859. I. tábla 1.) az 1583-as olvasat lenne a kézenfekvő, ez utóbbi korszak harangjain azonban már egészen más számjegyeket és betűket találunk.

sima bordakeret), és zsúfolt minuszkulás feliratának nyúlványokkal díszített betűszárai is emlékeztetnek a korábbi csoportra, a munka összességében mégsem kötődik szorosán Márton mester utódainak öntvényeihez. A harangon semmiféle figurális díszet nem találunk, és rombusz alakú szóelválasztójelei is ismeretlenek a fenti emlékkörben.

Ismeretlen maga Wolfgang mester is. Felbukkanása azért váratlan és meglepő, mert ez az időszak – a közzétett számadáskönyvek és adójegyzékek jóvoltából – írott adatokban különösen gazdag, de a kor feljegyzéseiben ilyen nevű öntő egyáltalán nem szerepel.<sup>665</sup> Az ellentmondás még erőteljesebbé válik, ha észrevesszük, hogy a megyesi harang nem egy átmenetileg itt tartózkodó mester magányos munkája, hanem olyan mű, melyhez rokon emlékek sorát kapcsolhatjuk. A legjobb analógiát egy másik megyesi öntvény, az 1498-ban készült óraharang (I. 216) jelenti, melyről hasonlóképpen hiányoznak a figurális reliefek, az azonos típusú betűk és elválasztójelek ellenben megtalálhatók rajta. A jellegzetes rajzú 1498-as évszám és a felirathoz használt betűtípus számos további, a 15. század utolsó évtizedében öntött harangot von elemzésünk körébe.

A szárán terjedelmes nódusszal tagolt, alul-felül transversával lezárt 1-es, a megvastagodó szárvégű 4-es, továbbá a szintén vastagított, nyitott 9-es legkorábban az 1493-ban öntött marosdécsei harangon (I. 204) tűnik fel. A számjegyek és betűk formája mellett az itt alkalmazott, kiszélesedő szárú kereszt alakú elválasztójel (III. 82) is segít a rokon emlékek összegyűjtésében. Az így körvonalazható csoport a következő harangokból áll: Istvánháza (I. 140/1498), Magyarpéterlaka (I. 198/1498), Medgyes (I. 216/1498), Medgyes (I. 217/1501), Marosdécse (I. 204/1493), Nyárádszentlászló (I. 264/

1498). A felsorolt harangok a másik műhely hasonló korú öntvényeinél valamivel zömökebb arányokkal készültek, egyéb részleteik azonban – eltekintve a nyárádszentlászlói harang fonatdíszes fülétől – megegyeznek velük. Az elválasztójelek bizonyos belső periodizációt is lehetővé tesznek, amennyiben az 1498 után készült darabokon a kereszt alakú elválasztójeleket rombuszok váltják fel. Mindennek egyszerű időrendi oka is lehet, de az is elképzelhető, hogy 1498 előtt még Wolfgang mester ismeretlen nevű műhelyelődje tevékenykedett.

Fontos részlet, hogy a harangok elterjedési területe lényegében egybeesik a Márton mesterével, ami arra utal, hogy elismert harangöntővel van dolgunk, aki, mint láttuk, igen nagy méretű harangok jó minőségű öntésére is sikerrel vállalkozott. Ami a rajtuk feltűnő feliratokat illeti, a hagyományos *o rex glorie* csak kivételesen bukkan elő (Nyárádszentlászló, kiegészítve az *ihesus nazarenus rex ivdeorvmmal*), másokon Mária-antiphona részlet (Istvánháza, *regina celi letare allelvia*), a négy evangélista nevét (Magyarpéterlaka) vagy az illető templom védőszentjét említő dediciót találunk (Marosdécse: *hec campana Sancte[!] Andree appostoli[!]*; Medgyes, I. 216: *ad honorem Sancte Margarethe virginis et martiris Maria mater gracie memento nostri*; Medgyes, I. 217: *item hoc opus fvdatum est ad honorem Dei et Virginis Marie et Beati patris Francisci*), ami a megrendelők egyedi kívánságainak előtérbe kerülését jelzi.

Paradox módon e kívánságok hiánya is körvonalazhat egy további emlékcsoportot. Gyűjtésünk során ugyanis több olyan harangra találtunk, amely formai szempontból rendkívül hasonlít a fentiekre – vélhetően szintén a 15. század legvégén vagy a következő század elején keletkezett –, a vál-



Az istvánházai harang feliratrészelete (1498)

<sup>665</sup> Csábítóan tűnhetne Wolfgang mester összekapcsolása a Patay Pál kutatása nyomán ismertté vált, a bagaméri templom harangját öntő *magister Wolfgan[glus de Devia]*val (Patay 1989. 55, 106), miután az elpusztult harang feliratán szereplő M+CCCC+CVIII évszámot 1508-nak kell olvasnunk, a rejtélyes *Devia* pedig könnyen lehet a *Dewa* hibás olvasata. Elképzelhető ugyan, hogy a harangöntés szempontjából eddig teljességgel ismeretlen Déván is készültek a késő középkorban harangok, ezért elvben az sem lehetetlen, hogy mesterünk idővel átköltözött a Hunyad megyei Dévára, melynek királyi vára és tartozékai alkalmasint az erdélyi vajda javadalmához tartoztak (Csánki V. 42–45). Mivel azonban a szebeni Wolfgang mester öntvényein kizárólag arab számjegyeket találunk, és harangfeliratai is más jellegűek, a fenti azonosítás kevésbé látszik valószínűnek.

lon azonban üresen hagyott bordakeret fut körbe. Valamennyi kis és közepes méretű példány.

Ilyen esetre már Magarén figyelhetünk, ahol a fent tárgyalt, 1518-ban öntött mellett egy másik, hasonló formájú harang is függött a toronyban (I. 187) vállán kétszeres, sima, üresen hagyott bordakerettel. A két harangot szívesen kötnénk egyazon műhelyhez, ha a felirat nélküli példány eltérő kis részletei (más formájú fülek, a peremet tagoló abroncs hiánya) nem intenének óvatosságra. Hasonló összefüggés lehetőségét a most tárgyalt harangcsoport is felveti, amennyiben a nyárádszentlászlói harang igen jó párhuzamát (beleértve a füleket díszítő fonatmintát is) a csicsóholdvilági, felirat nélküli harangban (I. 68) fedezhetjük fel. Mindez annak feltételezését engedi meg, hogy a sima bordával szegett, üres frízzel ellátott 15–16. századi, az eltérő részletek alapján ítélve különböző műhelyekben öntött harangok (Csicsóholdvilág, I. 68; Eresztevény, I. 93; Kőhalom, I. 172; Magaré, I. 187; Somogyom, I. 291; Székelybere, I. 332) között szebeni és – mint alább még látni fogjuk – brassói gyártmányok is lehetnek. A feliratok hiánya és az esetenként feltűnően kis, csengőszerű méretek az öntőműhelyek tevékenységének eddig nem hangsúlyozott, bár nyilvánvaló oldalát világítják meg: a nagyobb, megrendelésre előállított harangok mellett sorozatban öntött, vévőre csak utólag találó apróbb darabokat is készítették.

*Szebeni öntők a 16. század közepén* / Forrásadottságaink sajnos nem teszik lehetővé, hogy a késő középkori szebeni bronzöntés utolsó évtizedeit (1530–1550-es évek) írott adatokkal is részletesen megvilágíthassuk. Szűkszavú adatközlésből értesülünk arról, hogy 1538-ban a nagy Ringen található közkútra díszes bronzcsövet helyeztek,<sup>666</sup> 1549-ben pedig a város határában (*Junger Wald*) rézhámort létesítettek.<sup>667</sup> Magukról a mesterekről azonban csak annyit tudunk, amennyit a harangfeliratok elárulnak.

Az egyetlen biztos adatot az 1530-as években öntött, az első világháború idején elpusztult dévai harang (I. 81) felirata őrizte meg. A hibásan kibetűzött dévai körirat *magister Sigismundus Cibiniensis* nevezi meg, aki 1536-ban vagy 1538-ban

(mindkét évszám szerepel az átírásban!) készítette művét. Csábító lenne a dévai harang mesterét azzal a Zsigmonddal azonosítani, aki az 1550-es években Dél-Erdélyben számos harangot öntött. Ez utóbbi, magát *M(agister) Sigis(mundus)*ként (Nagykapus, I. 240/1550), illetve *SS* (Szászkeresztúr, I. 314/1551) és *MS* (Szásznagyvesszős, I. 319/1557) monogrammal jelölő öntőt az eddigi kutatás azonosnak tekinti azzal a *Sigismund Stundenmacher*rel, akinek nevét az 1559-ben öntött, elpusztult zsidvei harang (I. 382) felirata őrizte meg. A fentiek nyomán az újabb kutatás számára is evidensnek tűnt, hogy a felsorolt adatok egyazon, szebeni illetőségű mesterhez kapcsolhatók.<sup>668</sup> A kétségkívül tetszetős ötlet buktatója sajnos a részletekben van; a fenti, ránk maradt öntvényeken ugyanis nem szebeni, hanem brassói eredetű reliefeket és a 16. század első felének, illetve közepének brassói öntőműhelyét jellemző antikva betűket találunk. Ennek megfelelően a fenti emlékeket a 16. századi brassói műhelyek kapcsán tárgyaljuk, nem zárhatjuk ki azonban, hogy köztük esetleg szebeni öntvények is lappanganak.

Jóllehet újabb adatok előkerüléséig az 1530–1550-es éveket egyértelműen szebeni műhelyben készült, fennmaradt harangokkal nem tudjuk kitölteni, a havaselvei, sajnos nem részletezett megrendelések bizonyítják, hogy a jelzett időszakban valóban folyt réz-, illetve bronzöntés a városban.

*Réz- és ágyúöntők Nagyszebenben (15–16. század)* / Az írott adatok és az ezeket kiegészítő, stílusos és formai ismérvek alapján körvonalazható emlékcsoportok segítségével a Nagyszeben műhelykörzetében fellelhető harangok jelentős részét keltezni tudtuk és sokukat, mint láthattuk, egy-egy konkrét mester kezéhez vagy műhelyéhez is köthettük. Nemkevésbé érdekesek azonban azok a harangok is, melyek a fenti módszerrel nem kutathatók, egyedi darabokról lévén szó, róluk csupán annyit mondhatunk, amennyi szűkszavú feliratukból, illetve az előbbieknél kevésbé tetszetős formájukból és kidolgozásukból kiderül. Ezek az emlékek figyelmünket azon szebeni mesterek felé irányítják, akik rézzel dolgoztak ugyan, mégsem voltak harangöntők, bár alkalmasint ilyen munkát is végeztek.

<sup>666</sup> Sigerus 1930. 7.

<sup>667</sup> Sigerus 1930. 8.

<sup>668</sup> „... mégsem valószínű, hogy közel egy időben két azonos nevű mester dolgozott volna Erdélyben”, Patay 1989. 95.

Elsőként az üstkészítők és rézművesek (Kessler, Messingschlager)<sup>669</sup> körét tekintjük át. Jóllehet erdélyi forrásaink nem utalnak arra, hogy az előbbiekek valaha is öntöttek volna harangot, a nyugati példák nyomán ezt lehetségesnek kell tartanunk. Emlékeztetünk mindenekelőtt a három nürnbergi Hermann Kesslerre.<sup>670</sup> Esetükben a Kessler név kiváló minőségű harangokat előállító öntődinasztiát takart, de említhetjük a 14. századi augsburgi Kesselschmied családot<sup>671</sup> vagy a 15–16. század fordulója táján Rothenburgban működő, olykor Kesslernek nevezett Philipp Glockengiessert is.<sup>672</sup>

Szebeni adataink bemutatását egy személynév és befizetett adóösszeg feltüntetése nélkül lejegyzett, sárgarezet (Messing) feldolgozó iparos említésével indítjuk: *Dy Messingschlagere*n az 1478-as és az 1480-as adótételek között szerepel.<sup>673</sup> Ez utóbbi két évben bukkan fel *Pitter Copperer* és *Hanns Corpperer*(!) is,<sup>674</sup> az előbbivel 1480–1486 között még többször találkozunk.<sup>675</sup> Az 1480-as évek szebeni polgárai között meglehetősen sok üstkészítőt soroltak fel. Egyiküket, *Niclos Kessler*t már az 1470-es években említik;<sup>676</sup> anyagi helyzetére jellemző, hogy csak a töredékét fizette annak az összegnek, amivel Mihály harangöntő özvegye ugyanakkor tartozott. Rajta kívül 1480-ban *Endris Kessellert* és *Hanns Kesslerer*t is összeírták; az előbbi 1485-ben és – ha azonos személyről van szó – 1501-ben is *Greger Kessler*rel szerepelt egyazon adólistán.<sup>677</sup>

A fentiek fényében kulcsemléket látunk az első világháború idején megsemmisült miklósvári harangban (I. 228), melynek minuszkulás felirata *hons petr Kupfersmit o maria pia cccc* volt. Az utolsó négy jegyet Orbán Balázs [*m*]cccc-re, azaz 1400-ra egészítette ki, amit a későbbi kutatás is egyöntetűen elfogadott. A magunk részéről – már csak azért

is, mivel Erdély területén a legkorábbi minuszkulás harangfeliratról lenne szó – bizonyos óvatossággal közelítünk e kérdéshez, mivel a fenti számok bármilyen, eredetileg is hiányos vagy éppen hiányosan lejegyzett-lerajzolt, 15. századi évszám részei is lehetnek. További megjegyzésünk a szóelválasztó, harangot ábrázoló kis reliefekre vonatkozik, ezek Erdélyben egyedülálló használata ugyanis nyugaton tanult öntőt feltételez. Hasonló elválasztójelekkel ott is csak viszonylag szűk körben találkozhatunk, mindenekelőtt a nürnbergi harangöntőknél, akiknek Hermann Kessler I–II-vel kezdődően – köztük a magukat már *Glockengiesser*nek nevező 15–16. századi leszármazottak – rendszeresen alkalmazták őket; a harang alakú elválasztójelek legfontosabb „vezérleletüknek” számítanak. Természetesen a címerükben is ugyanez a motívum szerepelt.<sup>678</sup> Adatok híján nem tudunk arra a kérdésre válaszolni, hogy németországi származású vagy csak német területen tanult, utóbb Erdélybe visszatért helyi mester készítette a miklósvári harangot,<sup>679</sup> vagy, amiként a miklósváriak helyi emlékezete ezt a 18. századig fenntartotta, egyenesen importdarabbal, morva vagy lengyel eredetű haranggal kell számolnunk. Ez utóbbi esetben a 15. század elején Nikolsburgban dolgozó Hans Kupferschmiedre<sup>680</sup> is gondolhatnánk.

A fentiek nyomán feltételezzük, hogy a 15. század derekának néhány durvább kidolgozású, társaltan harangja között egypár olyan darab is lehet (pl. Almakerék I. 7/1440), melyet nagyszebeni vagy segesvári, eredendően nem harangöntő foglalkozású rézműves készített. Ezek közül a leghatározottabban az ágyú mesterek körül tevékenykedő rézöntőket foghatjuk gyanúba.

Erdélyben a 15. század derekán már több ágyúöntő is tevékenykedett. Közülük való volt az az

<sup>669</sup> A név és a foglalkozás azonosítását egy 1501. évi nagyszebeni számadáskönyvi bejegyzés is segíti: *Item a Georgio et Andrea caldipariis alias kesler vocatis ex parte census suorum, quem obligantur ex parte molae singulis annis proprie hamer vocatis perceptit in vigilia nativitatit domini flor. 4 den. 0*, Rechnungen Hermannstadt 344. Az adat egyben arra is rávilágít, hogy az üstkészítők esetenként komoly felszerelés birtokában dolgoztak. Jelen esetben – nyilván az üsthöz szükséges rézlemez előállítására – hámornak nevezett vízikalapácsot is használtak.

<sup>670</sup> Hermann Kessler I. 1320–1350 táján, Hermann Kessler II. és III. közül az előbbi 1347–1390, az utóbbi 1375–1380 között, Peter Glockengiesser (Kessler) a 15. század első harmadában tevékenykedett, DGA III. 8–13, 439–440, 455.

<sup>671</sup> DGA II. 6.

<sup>672</sup> DGA III. 451.

<sup>673</sup> Rechnungen Hermannstadt 55, 78.

<sup>674</sup> Rechnungen Hermannstadt 54–55, 69.

<sup>675</sup> Rechnungen Hermannstadt 77, 117, 125.

<sup>676</sup> Rechnungen Hermannstadt 28.

<sup>677</sup> Rechnungen Hermannstadt 68, 78, 80, 101, 104, 113–114, 344.

<sup>678</sup> DGA III. 13.

<sup>679</sup> Megemlítjük, anélkül, hogy az adatot a miklósvári haranggal összekapcsolhatnók, hogy 1478–1480 között a nagyszebeni adójegyzékekben együtt szerepelt *Hanns* és *Pitter Copperer*, Rechnungen Hermannstadt 54–55, 69.

<sup>680</sup> Weissenböck–Pfundner 1961. 232.

Orbán nevű renegát öntő (*genere Dacus*), aki boldogulását előbb a bizánci császárnál, majd a jóval nagyobb jövedelmet ígérő török szultánnál kereste, és akinek addig soha nem látott méretű ágyúja 1453-ban, Konstantinápoly ostromakor döntő csapást mért a keresztény védművekre. A kb. 10 m hosszú ágyúóriás készítéséről részletes leírás maradt, ami nagyban elősegíti a szebeni és brassói, ágyúöntéssel kapcsolatos számadáskönyvi bejegyzések értelmezését is.<sup>681</sup> Orbán mester kétes hírnevében mind a magyar, mind a német kutatás osztozni kívánt, az előbbi szerint magyar, sőt, neve alapján ítélve, székely származású mester volt,<sup>682</sup> míg a német irodalom *Stückgießer Urbant* inkább erdélyi szásznak tekintette.<sup>683</sup>

Maguk a nagyszebeni ágyúöntők – feltűnően korai, 14. századi jelentkezésük után<sup>684</sup> – a 15. század második feléig nem hallatnak magukról. 1463-ban Dengelegi Pongrác János erdélyi vajda utasította a szebeni tanácsot, hogy *cum pixidibus et Bombardis [...] maioribus et minoribus cum pulueribus* Kolozsvár alá jöjjenek.<sup>685</sup> Az oklevélben említett nagy és kis *bombardák*, tehát különböző kaliberű lövegek<sup>686</sup> sora arra utal, hogy Nagyszebenben az

ágyúöntés ekkorra rég túljutott a kezdeteken. 1486-ban az Erzsébet-kapunál már arzenál, azaz fegyvertár (*bxwenbaws*) is állt.<sup>687</sup> A késő középkori városoknak ezzel a lényeges védelmi elemével Beszterce és Brassó esetében még találkozunk.

Magukat az ágyú mestereket, köztük az öntőket is, az 1470-es évektől követhetjük nyomon. Német nevük *Büchsenmeister* volt, latinul *pixidarius* vagy *bombardarius* megnevezéssel illették őket. 1478 előtt bukkan fel *Caspar Bixidarius* neve<sup>688</sup>, aki még 1480-ban is a város szolgálatában állott.<sup>689</sup> Mellette 1478-ban *Lenarth Buxemeyster*,<sup>690</sup> 1480-ban *Merten Buxemeyster* teljesített szolgálatot.<sup>691</sup> Feladatuk, miként ez a néhány évvel későbbi iratokból egyértelműen kiderül, lövegek öntésén kívül az arzenálok berendezése, a lőszerszámok mozgatása és karbantartása, jeles alkalmakkor az üdvlövéses leadása, szakállas puskával lögyakorlatok tartása,<sup>692</sup> háborús esemény alkalmával a tűzfegyverek kezelése, illetve a védelem irányítása volt. 1481-ben János ágyúöntő (*providus Johannes Straws dictus pixidarius seu bombardus Cibiniensis*) a IV. Sixtus pápa által kezdeményezett török hadjáratra készült, számára ezért a szebeni káptalan dé-

<sup>681</sup> A forma készítésének menetét Kritobulosz, II. Mehmed szultán életrajzírója örökölte meg: „A legkövérebb, legtisztább és legfinomabb szerkezetű földből sarat gyúrtak sok napig, hogy ki legyen dolgozva, s azt apróra vagdalt lennel, kenderrel s más efféle összekötő és összetartó holmikkal teljesen tökéletesen összevegyítették és összegyúrták, hogy azokkal elvághatatlanul összeálljon egy testté legyen. Ebből kerek, henger alakú, hosszúkás formát készítettek, mely belső forma gyanánt szolgáljon. Ennek negyven arasz vala a hossza; ebből az elül eső fele részének vastagsága, mely a kő [ti. az ágyúgolyó] befogadására vala szolgálendő, körös-körül tizenkét arasz körületű vala; hátulsó fele, tudniillik a fara vastagságának pedig, mely az úgynevezett töltelék befogadására vala szolgálendő, négy arasz vagy valamivel többecske vala a körülete [...] S ennek befoglalására készítenek egy másik, külső, belől egészen üreges s ennek mintegy borítékául szolgáló formát, csakhogy szélesebbet, hogy amaz egészen befoghassa, azonban hézaggal. Ezen hézag az egymáshoz mindenütt teljes, tökéletesen hasonló két forma között körülbelül egy arasznyi vagy még valamivel nagyobbacska vala. Ez a hézag vala befogadandó az olvasztóból beleömlő rezet, hogy az ágyú alakját megadja. Ez a forma, tudniillik a külső, ugyanazon sárból volt készítve, azonban vassal, fával, földdel s kővel, melyekkel kívül körülpítették és megtámogatták [tehát a forma függőlegesen állt – B.E.], teljesen tökéletesen körül volt fogva és megerősítve, hogy a beletóduló réz roppant súlya szét ne törje [...] Ezen formákhoz igen közel mindkétfelől egy-egy igen erős és szilárd olvasztókohót készítenek, melyek belől égetett cserépből és a legjobban kidolgozott agyagból valának készítve, kívül pedig roppant nagy kövekkel, cementtel és minden más hozzávalóval tőtől talpig meg valának erősítve. S nagy mennyiségű [...] rezet és ólmot hányának az olvasztókba [...] s azután töméntelen sok szénnel és hasábfával rakták meg kívülről a kohókat, fölül, alul s mindenfelől, mintegy beépítve és a kemencéket vastagon beborítva, kivéve azonban a kemencék szájait. S a kohók körül a fúvók nagy erővel dolgozva, a rengeteg nagy halmaz tüzet három egész napon és éjen át szakadatlanul éleszték, míg a réz tökéletesen szétmállva és megolvadva olyan folyóvá nem lett, mint a víz. Akkor a kohók szájai nyitva lévén, a réz cserépcsöveken a formákba ömlék, míg az egész üreg tökéletesen megtelt, sőt még ezen fölül is hatolt egy singgel, s így aztán már meg vala alakulva az ágyú. S azután, amint a réz megüledett és kihült, a belső és külső formákat eltávolították s akkor aztán egészen fényessé lett”, Iványi 1926. 395–396 (Szabó Károly fordítása).

<sup>682</sup> Iványi 1926. 27, 143, 393–394.

<sup>683</sup> Wenrich 1889. 59.

<sup>684</sup> *Item dem bucheynmeister dedit 2 flor. an den redderen czu den buchsyn et 2 flor. et 1 flor. et 24 flor. [...] Item dem Gref Johan dedit 100 flor. ex parte buchsyn meyster et 15 flor. et 3 flor.*, Rechnungen Hermannstadt 2. A publikálók a datálatlan forrást a 14. század második felére keltezték; érveiket tudomásul véve e sorok írója a szokatlanul korai adatot csak nagy fenntartással használja fel.

<sup>685</sup> SzOkl III. 80.

<sup>686</sup> 1492-ben Báthory István erdélyi vajda Szebenből két *Hopbniczat*, azaz nagyobb kaliberű ágyút, egy *Tbarazkot* és 16 *Zakalost* kért (SzOkl III. 117); az előbbiekhöz a vajda az oklevélben kőgolyókat rendelt, az utóbbiak – egy 1495-ös adat szerint (Rechnungen Hermannstadt 185) – vasgolyót lőttek.

<sup>687</sup> *illa ebdomada percusserunt paludes circa portam Elisabet vm das bxwenbaws*, Rechnungen Hermannstadt 122.

<sup>688</sup> Rechnungen Hermannstadt 35.

<sup>689</sup> *Caspar Buxemeyster*: Rechnungen Hermannstadt 43–44, 55, 72.

<sup>690</sup> Rechnungen Hermannstadt 42.

<sup>691</sup> Rechnungen Hermannstadt 89.

<sup>692</sup> Vö. Rechnungen Hermannstadt 501 (1508).



kánja és a nagyszebeni plébános búcsúlevelet állított ki.<sup>693</sup> A 16. század eleji Szebenben lövő céh is szerveződött, alkalmanként egy-egy forintnyi összeget felemésztő gyakorlataik nyoma a számadáskönyvekben fennmaradt.<sup>694</sup>

Az ágyú mesterek tevékenysége és annak szerveződése elkerülhetetlenül a specializáció irányába fejlődött. Forrásaink segítségével jól meghatározhatók azok a pixidariusok, akiknek fő tevékenysége a puskaport őrlő malom működtetése volt; ilyenként említik például 1494–1509 között *Bernhardus pixidarius*st. Ugyanakkor felbukkan az iratokban az a szakember is, aki magát az ágyúöntést végezte. A rézöntő (*Rotgiesser*) presztízse – jöllehet a tényleges öntés az ő feladata volt – eltörpült a tervező és irányító ágyúmester mögött; a számadáskönyvek esetenként a nevét sem jegyezték fel és fizetése is jóval alacsonyabb volt.<sup>695</sup> Így 1492-ben *magister Michael pixenmester* negyedévi jövedelme 6 forint 4 denárt tett ki, míg a névtelen *Rothgisszer*, aki *pro fabrica civitatis* dolgozott, ugyanekkor csak 3 forintot kapott.<sup>696</sup>

Ellentétben a 15. század végi harangöntőkkel, akik szebeni polgárok leszármazottaiként több generációs helyi műhelytradíciót követtek, a városi alkalmazásban álló<sup>697</sup> ágyú mesterek jóval mozgékonyabbak voltak. Nevük alapján ítélve döntő többségük német, nagy valószínűséggel erdélyi szász volt. Jó néhányan azonban idegenből vagy a középkori Magyarország más vidékéről érkeztek Nagyszebenbe, hogy néhány évi szolgálat után nyomuk vesszen a rendelkezésünkre álló forrásokban. 1494-ben például *Hanns* és a már korábban is szereplő *Michel Puxenmester* mellett<sup>698</sup> felbukkan *Vdabricus pixidarius* és *magister Bernhardus pixidarius*,<sup>699</sup> míg a próbaidőre felvett, majd elbocsátott „új pattantyúst”<sup>700</sup> egy magyarországi mester, a szintén névtelen *pixidarius novus Vngarus* váltotta fel, miközben az anonim *Rodtgysser* személye változatlanul látszik.<sup>701</sup> 1495-ben a magyar mester is eltűnik, helyét egy boroszlói (Breslau/ Wrocław) szakember, *Jeronimus Rynke de Wradislaui*a *pixidarius* vette át,<sup>702</sup> akit az 1496-os év után nem találunk többet Szebenben. Ez utóbbi évben értesülünk az eladdig névtelen rézöntő személyéről: a fizetési tételek között végre név szerint is szerepel *Magister Symon Rotgiesser*.<sup>703</sup> Az 1515-ös nagyszebeni adójegyzék többször említi – a közepesnél valamivel magasabb összeggel – *Peter Rothgynen* (!) nevét.<sup>704</sup>

Szerencsés esetben a vándorlás, illetve az időle-

ges eltűnés okát is megtudhatjuk. A havaselvei vajda, Vlad Călugărul például 1492-ben levélben fordult a szebeni tanácshoz, hogy küldjenek hozzá szakembert kandeláber öntéséhez, a coziai monostor kandeláberének mintájára.<sup>705</sup> A kérést utóbb fia, Radu is megismételte.<sup>706</sup> Ilyen vagy hasonló meghívások nyomán bukkanhatott fel a szebeni Mihály ágyúöntő Bukarestben 1494-ben, abban az évben tehát, amikor nevét a szebeni számadáskönyvben éppen nem találtuk.<sup>707</sup> Valószínűnek tűnik, hogy a korszak moldvai és havaselvei harangjainak jelentős részét ilyen, időlegesen valamelyik román vajdaságban munkát vállaló öntő készítette, hacsak nem kell közvetlen erdélyi importtal számolnunk. Ez utóbbi lehetőséget a biztosan moldvai megrendelő számára öntött, azonban valahogyan Erdélyben maradt küküllődombói harang cirill felirata támasztja alá. Maga a harangforma is erdélyi mestert sejtet a 15. század második feléből.

Ami a mesterek fizetését illeti, a széles skála – és a hierarchia – legalján elhelyezkedő rézöntő fizetése, mint már említettük, lényegesen alacsonyabb volt az ágyúmesterénél. Az utóbbi rendszerint évi négy részletben kapta járandóságát, mely a kezdeti 25–30 forint körüli összegről<sup>708</sup> indulva a 16. század elején elérhette, igaz, ritkán, az 50 forintot is. A rézöntő ellenben változatlan maradt évtizedeken át: Szent Mihály-nap táján, egy tételben számíthatott 12 forintjára a mester.

<sup>693</sup> Ub VII. 4396. sz.

<sup>694</sup> 1507: Rechnungen Hermannstadt 487 (*in die beatae Mariae Magdaleneae czebis sagittariis cum pixidibus [...] flor. 1 den. 0.*), 1509: Rechnungen Hermannstadt 543.

<sup>695</sup> 1506: *Rottgiesser sive cuprifusori, qui loco bombardarii servatur, ad deputationem suam sive salarium annuale [...] flor. 12 den 0.*, Rechnungen Hermannstadt 450.

<sup>696</sup> Rechnungen Hermannstadt 134.

<sup>697</sup> A szebeni számadáskönyvben fennmaradt fizetési jegyzékek a *mechanici civitatis* között sorolják fel őket, pl. Rechnungen Hermannstadt 227.

<sup>698</sup> Rechnungen Hermannstadt 156.

<sup>699</sup> Rechnungen Hermannstadt 179–180.

<sup>700</sup> ... *cuidam novo pixidario, quem domini probaverunt et tandem eundem sine stipendio dimiserunt, pro eius mora hic facta pro bibalibus flor. 2.*, Rechnungen Hermannstadt 179.

<sup>701</sup> Rechnungen Hermannstadt 179.

<sup>702</sup> Rechnungen Hermannstadt 198.

<sup>703</sup> Rechnungen Hermannstadt 228.

<sup>704</sup> Rechnungen Hermannstadt 560, 563, 582.

<sup>705</sup> Bogdan 1902. 339–340; Voinescu 1956. 79; Stoide 1971. 721.

<sup>706</sup> Stoide 1971. 721.

<sup>707</sup> Csallner 1906. 12; Stoide 1971. 721.

<sup>708</sup> A boroszlói *Jeronimus Rynkét* például 1495-ben 32 forintért szegődtték a szebeniek, azzal a kikötéssel, hogy a következő években fizetése csupán 25 forint lesz: Rechnungen Hermannstadt 198.

Magáról az ágyúöntésről 1501-ből maradtak feljegyzések. Ekkorra már a déli, nagydisznódi (Heltau) kapunál is létesülhetett arzenál; a közeli, újonnan felállított öntőhelyen (*novum fusatum*) öt mozsárágyú (*mersser*) öntésére készültek a *pixidarius* mesterek. Számukra szemet, drótot és egy szeker agyagot – ez utóbbit a szomszédos Szászszenterzsébetről (Hammersdorf) – szállítottak szeptemberben a fuvarosok.<sup>709</sup>

Mérsékeltnek tűnő városi elfoglaltságaik mellett az ágyúöntők harangok – és nyilván számos más, azonosíthatatlan réztárgy – elkészítésére is vállalkoztak. Legkorábbi bizonyítékunk erre az a táblási (tóbiásfalvi) harang (I. 361), melynek durva, minuszkulás felirata – *tempore domini Iosephi magister Caspar fecit* – attól a Gáspár mestertől származik, akit a nagyszzebeni forrásokban 1478–1480 körül szereplő *Caspar pixidarius*szal azonosíthatunk, miután a tóbiásfalvi harang öntésekor, a 15. század végén hasonló nevű mesterrel más erdélyi városban nem találkoztunk.<sup>710</sup>

1496 nyarán a Szentágota melletti Százhalom lakói Nagyszzebenben rezet vásároltak egy új harang öntéséhez. A nyersanyagról írott fejezetben már részletesen elemzett adatot<sup>711</sup> szerencsésen egészíti ki a ránk maradt, 1496-ban öntött százhalmi harang (I. 328), peremén címerpajzsba foglalt ágyúval. A címer egyértelműen ágyúöntőre utal, azonban a harang feliratában a mester nevét hiába keressük.<sup>712</sup> Az attribúcióban sajnos a formai részletek sem segítenek, az öntvény ugyanis meglehetősen társtalan az erdélyi emléanyagban. Mivel a korabeli brassói harangokhoz egyáltalán nem kapcsolódik, a falu földrajzi helyzete és a szebeni nyersanyagvásárlás ténye figyelmünket a szebeni harangöntők felé irányítja. Az 1496-os esztendőben szereplő négy ágyú-mester (az ötödik a rézöntő Simon mester) közül Bernhard portöréssel foglalkozott, Ulrich mester – amennyiben megáll azonosítása a csíkmindszenti harang mesterével – más típusú motívumkinccsel dolgozott, így csupán Mihály mesterre vagy a boroszlói Jeromos mesterre gondolhatunk.

Vizsgált korszakunk utolsó szebeni ágyúmestere a bajor eredetű Conrad Haas volt,<sup>713</sup> aki az 1550-es években, Iványi Béla szerint Castaldo körében (1551) került a városba,<sup>714</sup> ahol egy 15. századi tűzészeti kódexet (*Kunstbuch*) egészített ki saját jegyzeteivel és ágyúkat is ábrázoló rajzaival. A munkát 1570-ben fejezte be. A magát *C.H., C.H.V.D.B.Z.M.* ('Conrad Haas von Dornbach Zeugmeister'), illetve *C.H.Z.M.* monogrammal jelölő mesterrel<sup>715</sup> kutató periódusunk harangfelirataik között nem találkoztunk.

**A SEGESVÁRI ÖNTŐMŰHELY /** A középkori segesvári harangöntés története kutatásaink egyik legizgalmasabb, egyben legréjtélyesebb fejezetét jelenti. Egy olyan, több nemzedéken át tevékenykedő 15. századi műhelyről van szó, melynek folyamatos munkásságát kiemelkedő mennyiségű és kiváló színvonalú termék fémjelzi. A feltűnően sok és gazdagon díszített harang előállítására mellett a segesvári öntők – nagyszzebeni kollégáik mellett egyedülálló módon – igen szépen kivitelezett, de a szebeniektől teljesen eltérő formájú keresztelődencék öntésére is vállalkoztak. Az egyes mesterek nevével és származásával, valamint tevékenységéről azonban alig tudunk többet, mint amennyit az egyes – ritkán datált és még ritkábban szignált – emlékekről leolvashatunk, miután írott forrásokra munkánk során csak kivételesen támaszkodhattunk.

A segesvári harangöntésnek a 15. század első felét megelőző kezdeteivel kapcsolatban – már ha egyáltalán ilyen korai kezdetekkel kell számolnunk – úgyszólván csak sejtéseket fogalmazhatunk meg, mivel nem alapozhatunk sem jelentős, jól körülhatárolható emlékcsoportokra, sem pedig biztos történeti forrásokra. Bizonytalan adatként csupán a városhoz közeli Egrestő 14. századi, majuszkulás köriratú harangját (I. 88) említhetjük, melynek felirata határozottan eltér a korabeli szebeni harangokétól, igen hasonlít viszont a szomszédos Bordos csak másolatból ismert harangfeliratához

<sup>709</sup> 1501: *Item carbones emptos ad necessaria civitatis pro faciendis proprie mersser in numero 5 ad praetorium flor. 3 den. 87; Item droth proprie emptum ad necessaria civitatis flor. 0 den. 25; Item currus domini villici duxit argillam de Humorsdorff ad necessaria civitatis vecturam 1 eodem tempore flor. 0 den. 12; Item rennen proprie emptas ad fusata civitatis numero 2 ad novum fusatum flor. 1 den. 20; Item magistris pixidariis, ut fecerunt merszer proprie prope portam Heltensem in numero 5 eodem tempore flor. 1 den. 0, Rechnungen Hermannstadt 354.*

<sup>710</sup> Erre a következtetésre jutott az ismert öntőnevek áttekintésekor Patay Pál is (Patay 1989. 78).

<sup>711</sup> Rechnungen Hermannstadt 213.

<sup>712</sup> Az *Egidivs Sancti Mibcaelis [!]* 1496 minuszkulás harangfelirat sajnos csak az öntető plébánost és a templom védőszentjét nevezi meg.

<sup>713</sup> *Conrad Haasen von Dornbach aus Oesterreich vom geschlecht aus dem Haasenhoff bey Landsbut*, Iványi 1926. 24.

<sup>714</sup> Iványi 1926. 24.

<sup>715</sup> Müller 1864. 41.

(I. 52). Ennek alapján akár egy 14. századi segesvári műhely létét is feltételezhetnők, ez a hipotézis azonban olyan gyenge lábon áll, hogy a két, Segesvár közelében található harangot inkább az ismeretlen eredetű dél-erdélyi öntvények közé soroltuk. E tekintetben az egyetlen, gyakran idézett írott adattal sem állunk jobban. Csaknem ötven éve vetette fel a román kutatás, hogy az 1393-ban felbukkanó, segesvári Andreas Toppengiesser<sup>716</sup> helyi harangöntő lehetett,<sup>717</sup> miközben az erdélyi szász kutatás kitarthat régi álláspontja mellett, miszerint Andreas Toppengiesser, nevével összhangban, főként fémedények gyártására szakosodott iparos, valószínűleg önöntő volt.<sup>718</sup> A magunk részéről is ez utóbbi véleményt osztjuk. Jóllehet számos nyugat-európai példát ismerünk arra, hogy ilyen iparosok is készítettek harangot, amiért aztán a harangon megőrzött címerük is esetenként fémedényt ábrázol, közelebbi erdélyi adatok és párhuzamok híján mégis megalapozatlannak érezzük, hogy András edényöntő mesterben harangöntőt lássunk.

A biztosabb adatokkal igazolható kezdetek a 15. század legelejéig nyúlnak vissza. Nagyszeben kapcsán elmondtuk már, hogy a medgyesi keresztelőkutat és a többi rokon emléket készítő szebeni műhely valamikor a 14. század legvégén beszüntette tevékenységét, és az itteni bronzöntés csak az 1420-as években, Leonardus mester korában indult újra, legalábbis így tűnik az ismert emlékek tükrében. Az emberöltőnyi szebeni hiátus szempontunkból kulcsfontosságú, ugyanis az ekkor keletkezett néhány emlék, mint látni fogjuk, a későbbi segesvári bronzöntés közvetlen előzményének számít.

Közülük elsőnek az 1411-ben öntött szebeni harangot (I. 254) idézzük, melyet felirata szerint bizonyos János mester készített. A minuszkulás felirat a mester származási helyét is megörökítette, amit az erdélyi német helytörténeti kutatás a 18. század óta következetesen *Wertheim*nek olvasott, és ennek nyomán *magister Iohannes de Wertheim*-ben a távoli anyaországból a dél-erdélyi Szászföldre települt német iparost látott.<sup>719</sup> Az egyébként logikus feltételezés bizonytalanságára a harangfelirat satírozása során figyeltünk fel, amikor kiderült, hogy a kérdéses helynév a valóságban nem *Wertheim*, hanem *Werthelm*. Ez a felismerés azonnal újabb értelmezési lehetőséget kínált, mivel a közeli Berethalom mezőváros korabeli forrásainkban, számos változat mellett, *Wierhelm* (1397)

vagy *Wirthalm* (1410) formában is szerepel.<sup>720</sup> Fel-tűnő továbbá, hogy a szebeni harangfelirat élén álló, ferdén áthúzott szárú latinkeresztet (III. 103), nem utolsósorban pedig a jellegzetes rajzú minuszkulákat az 1404-ben öntött alcinai keresztelő-medencén (II. 1) láthatjuk viszont, olyan emléken, mely közvetlen formai előképe a későbbi, már biztosan Segesvárt öntött, de áttört nádusszal is kiegészített keresztelőmedencéknek, ráadásul az alcinai keresztelőkúton feltűnő díszítmények még évtizedekkel később is a segesvári öntvények „vezérmotívumai” maradtak.

Vajon hol állhatott János mester műhelye? Az elmondottak nyomán magától értetődő volna Segesvárra gondolni, a szebeni harang felirata azonban kifejezetten nem segesvárinak mondja készítőjét. Külföldről bevándorolt, Szebenbe, majd onnan Segesvárra költöző mesterről van-e szó, vagy pedig helyi, Berethalom mezővárosából származó harangöntőről, aki utóbb, a nagyszebeni műhely újraindulásával nagyjából egy időben Segesvárt alapított volna meg? Az első pillantásra megválaszolhatatlannak tűnő kérdésekben egy 1432-ben keletkezett, régóta közzétett, de a harangkutatásban mindmáig teljességgel kiaknázatlan oklevél<sup>721</sup> igazít el bennünket. A fenti év őszén Zsigmond berethalmi plébános saját házában közjegyző előtti vallomástételre kérte Bertalan nagykapusi papot és Segesvári János harangöntő mestert (*providum virum Johannem campanarum fusorem de Segeswar*), néhai Anna asszony, almakeréki Apafi Miklós rokonának végrendelete, pontosabban a végrendelet hitelességének ügyében. A végrendelet tárgya éppenséggel az a belsőség és ház (*curia et domus*) volt, ahol az egybegyűltek tartózkodtak, melyet – gyaníthatóan jó néhány évvel korábban – a már betegeskedő Anna asszony hagyott az akkori berethalmi papra, Ferenc plébánosra. Annak idején a végakarát ügyében intézkedő rokon, Apafi Miklós két tanút is rendelt Anna asszony berethalmi betegágyához. Egyikük Bertalan nagykapusi pap volt (akit Apafi Miklós almakeréki udvarházából Berethalomba tartva vitt magával az útba eső Ka-

<sup>716</sup> Ub III. 48. (1298. sz.); az *Andreas Toppengiesser*re koncentrálo kutatás eddig még nem reflektált arra, hogy ugyanazon oklevél tanúi között *Nicolaus Gluckner villicus civitatis* is szerepel, akinek neve valamiképpen a harangokhoz kapcsolódik.

<sup>717</sup> Pascu 1954. 71.

<sup>718</sup> Wenrich 1889. 58; Nussbächer 1969. 228.

<sup>719</sup> Roth 1908. 7.

<sup>720</sup> Tonk 1979. 201, 326.

<sup>721</sup> Ub IV. 483–485 (2164. sz.).



Az alcinai keresztelőmedence felirata, részlet (1404)

pusról), a másik tanú pedig János harangöntő mester lett, akiért csupán küldöncöt kellett meneszteni, mivel akkoriban még itt lakott (*pro tunc ibi moram trahente*). Az oklevélből nem derül ki, hogy miért esett a választás János mesterre: azért-e, mert maga is Anna asszony rokona volt, vagy pedig mert tekintélyes, szavahihető embernek számított az Apafiak gyámkodása mellett ekkortájt felemelkedő szász mezővárosban? Mindenesetre tény, hogy a végrendelet idején még Berethalomban birtokolt ingatlant; műhelye ettől függetlenül Segesváron lehetett.

János mester származásával és családi hátterével kapcsolatban további adatok híján két egymásra épülő, tehát meglehetősen ingatag hipotézist állíthatunk fel. Mindenekelőtt az 1432-es oklevélben szereplő Anna asszony, Apafi Miklós *cognatája* rokoni fokáról kell véleményt mondanunk. Mivel a tág értelmű latin terminus nemcsak vérrokont, de anyai ági hozzátartozót is jelölhet, ez utóbbi lehetőséget is mérlegelnünk kell, már csak azért is, mivel a tárgyalt oklevél a berethalmi kúriával kapcsolatban a hitbér (*dos*) fogalmát használja, ezért a szász környezetben, nemesi házban egyedül élő asszonyban valamelyik Apafi férfirokon özvegyét gyanítjuk.<sup>722</sup> Másik sejtésünknek már korábban hangot adtunk, amikor felvetettük, hogy János harangöntő mester esetleg Anna asszony német rokonságához tartozott. Ha feltételezésünk helyes, János mester egyaránt kapcsolódhatott a dél-erdélyi szászok valamelyik módosabb családjához és a közvetlen környéken számos faluban birtokos Apafi-famíliához. Mindez elegendő anyagi háttérrel szolgált a feltételezhető külföldi vándorláshoz és a segesvári műhelyalapításhoz egyaránt. Csupán

új, kivételesen szerencsés régészeti leletek felbukkanása adhatna választ arra a kérdésre, szerveződhetett-e a 15. század elején Berethalomban is valamilyen átmeneti jellegű műhely, egy olyan településen, mely sem korábban, sem pedig későbbben nem volt jelentősebb bronzfeldolgozás színhelye, azonban éppen ezekben az években tett szert – a patrónus Apafiak közbenjárására – mezővárosi léte legfontosabb kiváltságaira.

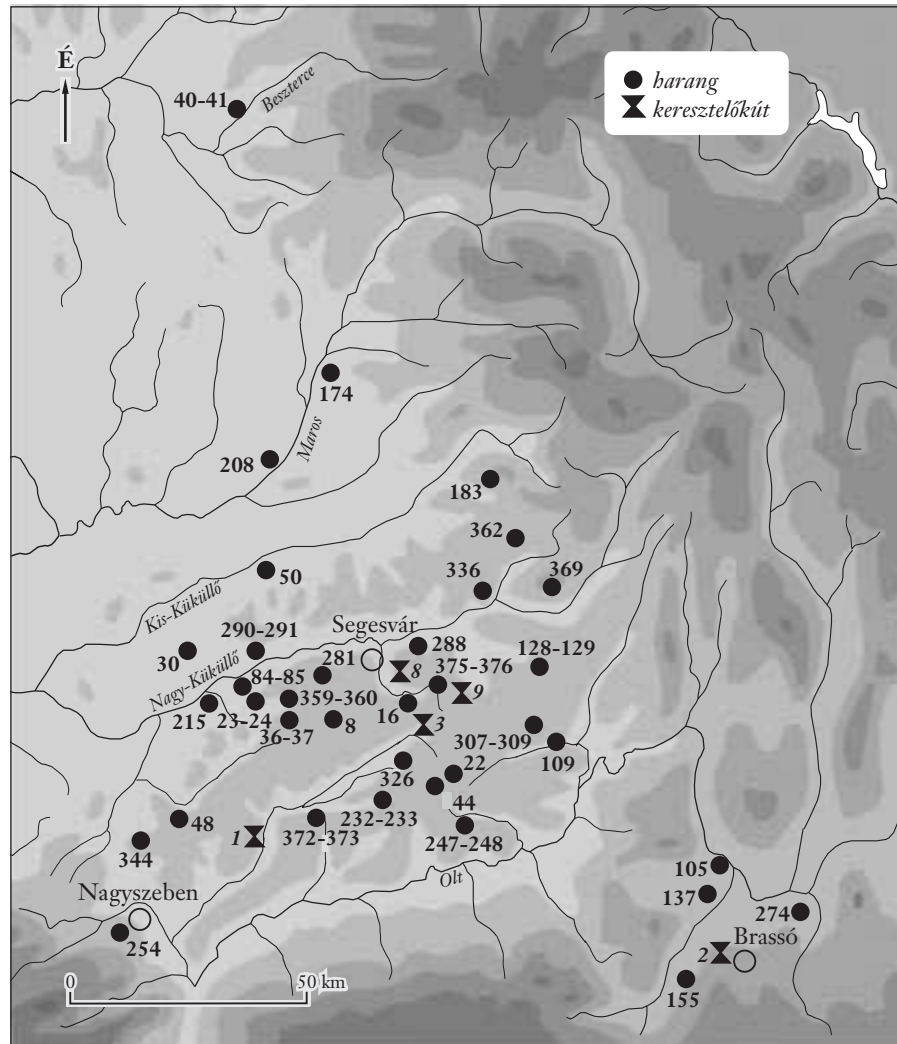
Sajnos nem tudjuk pontosan, mikor és hogyan került János mester Segesvárra. A nagyszebeni harangfelirat szerint a költözésre mindenképpen 1411 után, de bizonyosan még 1430 előtt sor került, ez utóbbi évben ugyanis mesterünket már segesvárinak (*magistrum Ioannem de Segisvar*) nevezi a besztercei nagyharang (I. 40) felirata. Segesvári János ekkor már legalább negyedszázados gyakorlattal rendelkező, komoly tudású, láthatóan nagyobb körzetben számon tartott harangöntő mester volt, aki szebeni vállalkozása (1411) után elkészítette a moldvai Cotmeana kolostorának harangját is (1413), amennyiben az ószláv feliratban szereplő *Hanos Maistort* valóban mesterünkkel azonosíthatjuk.<sup>723</sup> Legnagyobb ismert megrendelését 1430-ban kapta, amikor a segesvári műhely körzetén messze kívül eső Beszterce városából fordultak hozzá két jelentős méretű harang, a 36 fontmázsás, szignált Susanna, és egy másik, 24 fontmázsás harang (I. 40–41) elkészítése ügyében. Ez utóbbinak felirata nem említi ugyan a segesvári mestert, de mérete és azonos dátuma (1430) kétségtelenné teszi az összefüggést.

A költözés miéértje még a mikornál is nehezebb válaszolni: ebben egyaránt szerepet játszhatnak a segesvári bronzöntés esetleges előzményei,

<sup>722</sup> A kérdéses Apafi-rokon talán György, Apafi Miklós testvére volt, akinek halála miatt Miklós 1440-ben lemondott berethalmi gerébi címéről (*comitatu seu grebyatu*) és az ehhez tartozó javokról is, Ub V. 57–58 (2380. sz.), 65–67 (2393. sz.).

<sup>723</sup> A fenti azonosítás a román kutatás érdeme, Stoide 1971. 716; a magunk részéről azért tartjuk meggyőzőnek, mert az 1410-es években más erdélyi harangöntőt, ráadásul éppen egy másik János nevű mestert nem ismerünk, ezen túlmenően pedig a cotmeanai harangfelirat szászos formában rögzített névalakja erdélyi, német ajkú mesterre utal.

A 15. századi segesvári műhely öntvényeinek elterjedési térképe



ismeretlen családi okok, valamint az a tény, hogy a szebeni műhely újraindulása miatt János mester addigi műhelyközete keletebbre szorult. Nem érdektelen arra is utalnunk, hogy Nagyszebenhez, Brassóhoz és Kolozsvárhoz hasonlóan Segesvár is azon erdélyi városok közé tartozik, ahol a harangöntéssel párhuzamosan pénzverde is működött, ez pedig kapcsolatok teremtését jelenthette a színesfém-feldolgozáshoz értő, illetőleg a pecsét- és éremvésésben, valamint ötvösségben jártas szakemberek között. Segesvár esetében a rövid életű, helyi pénzverés 1430-ban kezdődött és az 1440-es évekig követhető nyomon.<sup>724</sup> Az itteni pénzverők szakértelmére a szomszédos Havaselvén is igényt tartottak.<sup>725</sup> Mindez összefügghet azzal, hogy a segesvári bronzöntés csúcsteljesítménye, az 1440-

ben készült segesvári keresztelőkút díszítményei között magas színvonalú ötvösművek esetenként újrámintázott lenyomatai is szerepelnek.

Ha arra vállalkozunk, hogy csoportosítsuk és elemezzük János mester, valamint műhelyutódai munkáit, különös dilemmába ütközünk. A probléma kisebb-nagyobb mértékben mindegyik öntőműhely vizsgálatakor felmerül, legélesebben azonban éppen Segesvár esetében vetődik fel. Arról van szó, hogy a ránk maradt bronzemlékek kutatásában alapvető szerepet játszanak a feliratok és ezek epigráfiai jellemzői, továbbá az alkalmazott elválasztójelek és reliefek, olyan elemek tehát, melyeket nem a harangöntő állított elő közvetlenül, és esetleg nem is ő illesztett személyesen az öntendő bronztárgy formájára. Joggal tehetjük fel így a kér-

<sup>724</sup> Huszár 1995. 9–10; 1443-ban Hunyadi János erdélyi vajda utasítja a brassói pénzverőket, hogy nyújtsanak segítséget a Segesváron hamarosan felállítandó pénzverőkamarához, Ub V. 116 (2460. sz.), 120 (2466. sz.).

<sup>725</sup> 1437–1443 között Segesvárról dukátverőt kér Vlad Dracul havaselvei vajda, DocRom D. 331.

dést, hogy a segesvári műhely termékein látható sokféle felirat és az ezek alapján elkülöníthető kezek egyben mesterváltásra is utalnak-e, vagy csak a betűket előállítani képes, illetve ezek felragasztásának meglehetősen kényes, ligatúrákkal és rövidítésjelekkel nehezített munkáját végző személyek változásáról beszélhetünk. Az alábbiak során minderre fokozott figyelemmel leszünk.

János mester munkái összegyűjtésekor két fennmaradt, szignált darabra, a már sokszor idézett, 1411-ben öntött nagyszebeni harangra és egy késői, már Segesvárt készült, német feliratú emlékre (*Magister Iohannes van Schespurg*), a szászfehéregyházi harangra (I. 307) támaszkodhatunk. Ez utóbbi harang felirata, aránylag kései keletkezésével összhangban, már a következő évtizedek segesvári felirataira emlékeztet, melyek összetéveszthetetlen ismertetőjele a sok rövidítés alkalmazása és a minuszkulák sajátos egybeolvasztásának (ligatúrájának) gyakorlata. A két, mesternevet is hordozó emlék közös vonása, hogy mindkettő jellegzetes formájú mondatkezdő keresztelőlattal indul, a korábbi emléken ferdén áthúzott szárú latinkeresztelőlattal (III. 103), amely a fehéregyházi harangon már hármas tagolású talpon áll (III. 105a). Áttekintve anyagunkat, gyűjtésünkben könnyűszerrel kiemelhető egy olyan 15. századi, minuszkulák feliratú csoport, melynek tagjain a harangfeliratok hasonló keresztelőkkel kezdődnek, a minuszkulák, különösen pedig a szórványosan feltűnő, szókezdő majuszkulák annyira hasonlítanak a fentiekhez, hogy összetartozásuk kétségtelennek tűnik: Apold (I. 16), Berethalom (I. 37), Ecel (I. 84), Vérd, (I. 372/1438).

A felsorolt harangfeliratok jellegzetességei segítségével még két, szerencsénkre datált harangot vonhatunk vizsgálódásaink körébe, az 1434-ben öntött höltövényi (I. 137) és az 1439-ből származó másik berethalmi harangot (I. 36), továbbá, egyelőre feltételesen, a hégeni (II. 3) és a szász-dályai (II. 9), sajnos keletzetlen keresztelőkutat. Az így kirajzolódó emlékcsoport a részletek sok hasonlósága ellenére sem tekinthető tökéletesen

homogénnek. A szász-dályai keresztelőlattal kezdődő feliratának majuszkulái például – a betűtestből kiágazó, szabdalt végű, még a 14. század végi medgyesi csoport nagybetűire emlékeztető nyúlványokkal – közelebb állnak az alcinai keresztelőlattal kezdődő feliratához, mint az 1430-as évek keltezett emlékeihez (bár maga a keresztelőkút kétségkívül jóval 1404 után készült), míg János mester kései szászfehéregyházi harangja, továbbá a berethalmi (I. 36/ 1439) és a vérdi harang (I. 372/ 1438) már egy későbbi időszak, az 1440-ben felbukkanó, műhelyörökös Jakab mester kora felé mutatnak.

Ami a segesvári műhely két datálatlan keresztelőlattal kezdődő feliratát illeti, mindössze néhány, tipológiai indítatású megállapításra szorítkozhatunk. Közülük az egyszerűbb, még feliratot sem hordozó emlék a hégeni keresztelőkút, melynek nyúlánk lábát már kis, áttört nódusz tagolja. A medencerész egyszerű rögzítésmódja, a talp peremén található erőteljes kampók azonban olyan részletek, melyek inkább az alcinai, semmint a későbbi datált emlékekhez (Segesvár, II. 8/1440; Brassó, II. 2/1472) kapcsolódnak. Hasonlóképpen a hégeni medencét díszítő szőlőleveles fríz előzményeit is a 14. század végétől a 15. század elejéig terjedő időszak harangjain és keresztelőkútjain (Medgyes, Segesd, Alcina) találjuk, azonban az erezett hégeni levelek (III. 108) már az 1438-ban készült nagyszebeni keresztelőlattal kezdődő háromkaréjos leveléhez (III. 45) állnak közelebb. Ez utóbbi emléken fedezhetjük fel a hégeni kút talpát díszítő liliomok közvetlen analógiáit is (III. 50, illetve III. 110), melyek már csak távolról emlékeztetnek az alcinai liliomokra. Mindezek figyelembevételével is alapvető bizonytalanságban maradunk, ha azt kell eldöntenünk, hogy Segesvári János kései vagy pedig utóda, Jakab korai munkája áll előttünk. Valószínűnek csupán az tűnik, hogy a hégeni kút még a 15. század első felében keletkezett.

Ugyanez a dilemmánk a szász-dályai keresztelőlattal kezdődő feliratának is. A szász-dályai keresztelőkút feliratának *A* iniciáléja ugyan az alcinai *A* majusz-



Az eceli harang (I. 84) feliratának részlete

kula édestestvére, hasonlóképpen a talpperemen erőteljesen visszahajló három kampó is, az egyéb részletek azonban, mindenekelőtt a medencerész és a láb új típusú, bajonettzárszerű rögzítésmódja, valamint a hégenihez hasonló szőlőlevelek a régi száz kutatás álláspontjával összhangban inkább későbbi munkákhoz, elsősorban Jakab harangöntő segesvári keresztelőkútjához kapcsolják.<sup>726</sup>

Az elmondottakból annyit mindenképpen le-szűrhetünk, hogy valamikor az 1430-as évek folyamán megszakadt Segesvári János mester legalább három évtizedes tevékenysége, és műhelyét – vele együtt pedig a korábbi díszítmények negatívjait – örököse, esetleg éppen fia, Jakab vette át, amint ez az 1440-ben öntött segesvári keresztelőmedence feliratából és díszítő reliefsjeiből világosan kiolvasható. Minden bizonnyal még János mester korában alakult ki az *O rex glorie veni cum pace* harangfeliratnak az a helyi változata, mely a 15. században öntött segesvári harangokat később is jellemezte: *O rex glorie Ihesu Criste veni cum pace*.

A harangoknál összetettebb öntési feladatot jelentő keresztelőkutak készítésére is vállalkozó János harangöntő mester műhelyében utódja a technikai és formai részletek tekintetében minden ott elsajátíthatót megtanult, mi több, az egyik lelegegánsabb alakú emlék, a segesvári keresztelőmedence kivitelezésével messze túl is szárnyalta a korábbi öntvényeket.

Jakab harangöntő nevével egyedül itt, a segesvári keresztelőkút feliratán találkozunk; a korszak okleveleiben nem szerepel, így csak annyit mondhatunk róla, amennyi már az eddigiekből is kiderült: Segesvári János örököse, valószínűleg leszármazottja volt, aki 1440-ben még nem érte el azt az életkort, hogy magisternek nevezhette volna magát. Ennek ellenére a legkevésbé sem számított kezdőnek. Ellenkezőleg, az egyetlen biztosan neki tulajdonítható munka, a segesvári keresztelőmedence azt bizonyítja, hogy szoros kapcsolatban állhatott a helyi ötvösökkel és vésnökökkel, akiktől vagy akik közvetítésével kiváló minőségű ötvösművek lenyomataihoz jutott, köztük olyan, stílusa alapján igencsak friss munkának tűnő alkotáshoz is, mint a medence nóduszán többször is szereplő Veronika kendője plakett (III. 115). A párhuzamosan termelő nagyszabású műhelyhez fűződő egyetlen, esetleg csak áttételes kapcsolatot a III. 50. sz. szabasi liliomok enyhe átmintázása, illetve sűrű alkalmazása jelenti. Nem tudjuk, hogy a formai tervezésben segítette-e munkáját még valaki (raj-

zolni tudó, jó arány- és formaérzékű festő vagy építész), az azonban biztosnak látszik, hogy a hosszú felirat fogalmazásában és az egész munkát jellemző átgondolt ikonográfiai program megalkotásában művelt egyházi személy, nagy valószínűséggel a megrendelő jeleskedett. A szöveg és a díszítésül felhasznált ötvösmű-nyomatok tematikájának ennyire tudatos összekapcsolásával sem a nagyszabású eredetű keresztelőkutaknál, sem pedig Segesvári János alcmai keresztelőmedencéjén nem találkozunk. Az alkalmazott díszítményeken szemléltethető és a medencerész hosszú, dekoratív hatású feliratán olvasható ikonográfiai program a keresztségre vonatkozik; részleteit a keresztelőkutakat áttekintő fejezetben tárgyaljuk.

Jakab harangöntő további munkáit csak találgathatjuk. A szabasi keresztelőkút, mint láthatunk, nagy valószínűséggel az ő keze munkája. Az 1449-ben öntött medgyesi nagyharangon (I. 215) megismétlődik ugyan a segesvári keresztelőmedence több díszítménye, a felirat jellege azonban erősen eltérő. Nem tudjuk, hogy ekkor már újabb mester vezette-e a segesvári műhelyt, vagy pedig egyszerűen csak arról van szó, hogy a medgyesi haranghoz, egész erdélyi gyűjtésünk legnagyobb ránc maradt harangjához, melyet minden bizonnyal helyben öntöttek, kivételesen medgyesi írástudó formázta a betűket. Biztosan csupán azt állíthatjuk, hogy a segesvári műhely töretlenül munkálkodott a 15. század derekán. A medgyesi harangon felbukkanó, népies fafaragványra emlékeztető szögletes plakettek (Sámson és az orosz-lán, III. 129; balra futó szarvas, III. 131) feltűnnek a segesvári műhely további termékein, a földvári harang (I. 105) csak másolatban fennmaradt feliratában, a felirat nélküli szabasi fehéregyházi harangon (I. 309) és, Friedrich Müller leírása szerint, a homoródbenei harangon (I. 128) is.

A 15. század közepének segesvári öntvényeivel kapcsolatban nagy nyomatékkal merül fel ismét az a dilemma, melyet már korábban vázoltunk: az ekkor feltűnő, több kézre utaló feliratok és a segítségükkel körvonalazható harangcsoportok vajon sűrű mesterváltásra utalnak-e viszonylag rövid időn belül, vagy csupán a közreműködő írástudók cserélődésére kell gondolnunk? Ez utóbbi lehetőségére olyan „apróság” is utal, mint a segesvári Hegytemplom 1429-ben keletkezett építési felirata, melyen a korszak segesvári harangfeliratainak szá-

<sup>726</sup> Roth 1913. 12; Roth 1914. 80.

mos sajátossága felismerhető. Nyilvánvaló tehát, hogy a feliratok, különösképpen pedig a bonyolultabbak megtervezőit és megíróit a faragást, illetve öntést végző mesteremberek körén kívül kell keresnünk. Ezzel függ össze, hogy a század közepére keltezhető minuszkulás emlékek nem képviselnek egységes betűtípust, bár segesvári provenienciájuk kétségtelen.

A kor kétségkívül segesvári eredetű emlékeinek egyik csoportját a garati (I. 109) és a hasonló jellegű minuszkulás feliratot hordozó volkányi harang (I. 376) képezi. Közülük különösen az előbbi felirata emlékeztet sokban az 1411-es nagyszebeni harangéra. A volkányi rokon emlék ennél biztosan későbbi, legalábbis erre utal az *x* minuszcula késői, a brassói keresztelődmedencén (II. 2/1472) is felbukkanó változata. A század közepének segesvári harangjai között külön csoportot alkot a somogyomi harang (I. 290) és köre (Báránkyút, I. 22; Boldogváros, I. 45; esetleg Ozsdola, I. 269). A névadó somogyomi harangot a rajta lévő reliefek kapcsolják egyértelműen a segesvári műhelyhez; közülük a csonka sarkú, három alakos Keresztrefeszítést (III. 116c) megfigyeléseink szerint inkább a 15. század közepén használták, szemben a század második felében, illetve végén alkalmazott másik két változattal (III. 116a–b).

Az elmondottak nyomán a 15. század közepének segesvári harangöntését csak bizonytalan vonalakkal vázolhatjuk fel. Az kétségtelennek tűnik, hogy a század derekán a munka folyamatos volt, s valószínűnek tartjuk, hogy ez alatt az idő alatt nem annyira a mesterek, mint inkább a feliratok előállítására képes segesvári litterátusok személye változott.

A helyzetet bonyolítja, hogy a 15. század derekán, illetve a század második felében számos olyan harang is elhagyta a segesvári műhelyt, melyen sem feliratot, sem pedig évszámot nem találunk, formájuk és méreteik mellett egyedüli értékelhető részletüket így csupán a vállrészen sodrott bordakeretben sorakozó, a korábbi emlékekről már jól ismert, nagyméretű reliefek és medaillonok jelentik. A nagyszebeni öntőműhely leírásakor jeleztük már, hogy az ottani mesterek előszeretettel alkalmazták műveiken ötvöstárgyakról vett lenyomatokat. Így jártak el a segesváriak is, itt azonban a feliratos részletek teljes hiánya, továbbá a nagyobb átmérőjű medaillonok ezt a díszítési módot jóval hangsúlyosabbá tették. Emlékeztetünk rá, hogy ez az eljárás minden tetszetősége ellenére sem ma-

gától értetődő, és nem is jellemzi az erdélyi és partiumi harangöntés egészét. Nagyszeben és Segesvár 15. századi öntvényein kívül elsősorban a keleti német tartományok emlékanyagán mutatható ki, ami – a keresztelőkutak formai előzményeiről máshol elmondottakkal összhangban – azt jelzi, hogy e nagy szász műhelyek mesterei, egymástól függetlenül ugyan, de nagyjából azonos német területek hagyományaihoz kötődtek. A következő segesvári eredetű harangokat soroljuk ide, a korábbi, már tárgyalt szászfehéregyházi (I. 309) és a későbbinek tűnő, másik volkányi harangon (I. 375) kívül: Baráthely (I. 24), Boldogváros (I. 44), Bólya (I. 48), Bonyha (I. 50), Ecel (I. 85), Homoródbene (I. 129), Körtvélyfája (I. 174), Küsmöd (I. 183), Marosszentkirály (I. 208), Nagysáros (I. 247–248), Prázsmár (I. 274), Rudály (I. 281), Segesvár (I. 288), Székelykeresztúr (I. 336), Tarcsafalva (I. 362), Vágás (I. 369).

Ami a fenti csoport korát illeti, biztos adatok híján motívumkatalógusunkra kell hagyatkoznunk, melynek segítségével a keltezett emlékeken is előforduló azonos díszítmények, illetve ezek kombinációi is összegyűjthetők. Ennek alapján harangjainkat két csoportra oszthatjuk. Az elsőbe azokat az emlékeket soroljuk, melyeket Keresztrefeszítés (III. 116b–c), trónoló király (III. 112–113), író, illetőleg könyvpult előtt ülő evangélista (III. 117–118), Isten báránya (III. 119) és ülő Madonna (III. 114) díszít. Közülük azok tűnnek korábbinak, tehát még a 15. század derekáról származónak, melyeken a Keresztrefeszítés régebbi, III. 116c. változatát találjuk (Boldogváros, Ecel, Körtvélyfája). Érdekes, hogy a Keresztrefeszítés valamivel későbbi, III. 116b változatát, továbbá a század második felére-végére utaló trónoló Madonnát a Segesvárhoz közel eső Udvarhelyszék (Székelyföld) harangjain (Székelykeresztúr, Tarcsafalva, Vágás) láthatjuk. Ezek a harangok már a 15. század második felében keletkeztek. Közülük a székelykeresztúri harangról mondhatunk többet, melyet minden bizonnyal a középkori mezőváros templomának renoválásával összefüggésben, az 1458-ban beoltozott szentély elkészülte után, az építkezések végeztével rendelhettek.

A plakettekkel díszített harangok másik csoportjába olyan öntvények tartoznak, amelyek vállán keretbe foglalt állatfigurák (oroszlán, sárkány, griff, hárpia) sorakoznak: Baráthely (I. 24), Bólya (I. 48), Bonyha (I. 50), Nagysáros? (I. 247–248), Rudály (I. 281), Volkány (I. 375). E reliefek na-



gyobbik része az 1439-ben öntött berethalmi harang (I. 36) és a segesvári keresztelőmedence (II. 8/1440) óta a helyi öntőműhely hosszabb időn át használt vezérmotívumai közé tartozik (III. 125–128), „éles” keltezésre így ezek a díszek nem is alkalmasak. Gyűjtőmunkánk során azonban megfigyeltük, hogy ugyanaz a motívum különböző mértékben megcsonkított kerettel is előfordulhat, esetenként az összes, egyazon harangon szereplő, eredetileg csillag alakú relief keretét négyzetesre faragták, vagy éppen körülnyírták a központi állatalakot. Motívumkatalógusunkban ezeket a változatokat III. 125–128/a–b–c-vel jelöltük, remélve, hogy a kis eltérések a feldolgozás során valamiképpen értékesíthetők lesznek. Áttekintve a teljes anyagot, arra a megállapításra jutottunk, hogy jóllehet már az 1439-es berethalmi harangon felbukkannak teljesen körülvágott változatok (III. 126c, III. 127c), és található ilyen az 1449-ben öntött medgyesi harangon is, e gyakorlat virágkora az 1440-es éveknél egyértelműen későbbi időszakot sejtet. Különös nyomtatékkal vonatkozik ez a négyzetesre formált keretű motívumokra (III. 125–127/b), melyek elmaradhatatlan kísérője egy kalapos hárpia ábrázoló négyzetes plakett (III. 128); ez utóbbi a többiekénél jóval később, az 1472-ben öntött brassói keresztelőmedencén (II. 2) bukkan fel először keltezett emléken.

Ha gondolatmenetünk helyes, akkor feltételezhetjük, hogy a fenti csoport összességében a 15. század második felében keletkezhetett. A legkorábbinak a bolyai harang (I. 48) tűnik, melyet ép keretű motívumokkal díszítettek, vélhetően még a század közepén vagy második felében, legkésőbbinek a volkányi harangot (I. 375) sejtjük, melyen teljesen új, korábban nem ismert plaketteket (III. 122–124) találunk.

A harangméretek összevetésekor derült ki, hogy több reliefdíszes harang mérete és formája jól egyezik olyan harangokéval, melyek egyéb formai jegyei a fentiekkel azonosak, vállukon azonban nem medaillondísz, hanem sodrott bordakerettel szegett üres fríz található:

Medaillonokkal díszített harangok		Harangok üres frízzel	
I. 369. Vágás	Mk: 54,0 cm Á: 62,0 cm á: 33,0 cm	I. 8. Almakerék	Mk: 53,0 cm Á: 63,0 cm á: 31,0 cm
I. 208. Maros-szentkirály	Mk: 52,0 cm Á: 63,0 cm á: 30,0 cm		

Medaillonokkal díszített harangok		Harangok üres frízzel	
I. 24. Baráthely	Mk: 58,0 cm Á: 67,0 cm á: 33,1 cm	I. 373. Vérd	Mk: 59,0 cm Á: 67,0 cm á: 36,3 cm
I. 48. Bolya	Mk: 59,5 cm Á: 67,4 cm á: 36,3 cm		
I. 85. Ecel	Mk: 58,0 cm Á: 68,0 cm á: 37,0 cm		

Mindez azt jelenti, hogy a díszítetlen, változatos méretű harangok (Almakerék, I. 8; Morgonda, I. 232–233; Somogyom, I. 291; Szászfehéregyháza, I. 308; Vérd, I. 373) a reliefdíszes, illetve feliratos példányokkal egyazon műhelyben készültek, a század derekán vagy második felében. Figyelemre méltó a felirat nélküli harangok mérete is. Nagyszében és Brassó esetében is megfigyelhető, hogy a feliratos, illetve díszített nagyobb harangok mellett ugyanazon öntőműhelyben kisebb, felirat nélküli és díszítetlen harangokat is öntöttek. Segesvár teljesítménye ebből a szempontból is kivételes, az itteni műhelyben készültek ugyanis a középkori Erdély legnagyobb harangjai, köztük az elpusztult, 138 cm alsó átmérőjű besztercei (I. 40), valamint a ma is meglévő, 112 cm-es holtövényi (I. 137) és a 122 cm átmérőjű medgyesi harang (I. 215). Ekkora méretek fényében nem meglepő, hogy a segesvári műhely felirat nélküli termékei sem a kicsi, hanem a közepes, illetve a nagyobb méretű harangok közé sorolhatók (Á: 52–79 cm).

A segesvári műhely késői termékeinek meghatározásakor kulcsemlékünk az 1472-ben öntött brassói keresztelőmedence. Jóllehet a brassói keresztelőkút a három évtizeddel korábbi segesvári medence édestestvére, hosszú feliratának epigráfiai jellegzetességei már egy későbbi periódust körvonalaznak. A korábban erőteljesen ívelt vonallal lezárt, rendszerint kis nyúlványban végződő betűszarak ekkor már a szokványos, egyszerű lezárással készülnek, és megváltozik, egyszerűsödik több minuszcula formája is. A *p* szárát már nem metszi keresztvonal, eltűnt az *r* lecsüngő nyúlványa és az *x* keresztványa sem kanyarodik baloldalt hosszan elnyúló íveléssel a betűtalp felé. Fontos részlet, hogy a szavakat már nem § alakú jelek, hanem rombuszok választják el. Változatlanul kedvelte azonban a felirat készítője a minuszculák szellemes ligatúráit; a betűformákon túlmenően ez a szokás teszi összetéveszthetetlené erdélyi emlékanyagunkon belül a segesvári feliratokat. Mindezeket a

részleteket, köztük a III. 116b típusú Keresztrefeszítést is, megtalálhatjuk a hosszú feliratot hordozó bázni harangon (I. 30), melyet ilyen módon biztosan keltezhetünk a brassói keresztelőmedence (1472) korára.

A segesvári termékek áttekintésekor még egy késői harangcsoport körvonalazódott, mely az 1470-es éveknél is későbbinek tűnik (Százhalom, I. 326; Szelindek, I. 344; Táblás, I. 359). A felsorolt három, kivétel nélkül nagyméretű harang vállát a segesvári műhely jellegzetes Keresztrefeszítés-plakettjének az a változata díszíti, ahol az enyhén újramintázott alakok fölött, Krisztus keresztjén antikva betűs *INRI* felirat tűnik fel. A Keresztrefeszítés után kezdődő felirat minden esetben a segesvári műhelyre jellemző *O rex Glorie Ihesu Criste Veni Cum Pace*, a szókezdő majuszkulák a brassói keresztelőmedence analóg betűihez képest is egyszerűbb rajzúak, ezzel összhangban az *x* minuszcula is a brassói keresztelőkútnál már ismertetett késői típushoz tartozik.

A 15. századi segesvári harangöntés története a kilencvenes években hirtelen véget ért. Az utolsó datált emlék az 1491-ben öntött, pajzsba foglalt griffekkel és sárkányokkal díszített táblási harang volt (I. 360), melyet sajnos kevéssel gyűjtésünk megkezdése előtt öntöttek újra. Ezért, a ránk maradt sommás leírás nyomán, nem is dönthetjük el, vajon a segesvári keresztelőkút címerpajzsba foglalt sárkányaira (I. 120) vagy pedig a volkányi harangon (I. 375) látható sárkányra és griffre (III. 122–123) kell-e gondolnunk. A műhely nem sokkal 1491 után megszűnhetett, az 1495-ös, legkorábbi fennmaradt segesvári adójegyzék ugyanis harangöntő nevet egyáltalán nem tartalmaz, az egyetlen rézműves, akit ekkor lajstromba vettek, egy üstkészítő, *Achacius caldarius* volt.<sup>727</sup>

A segesvári harangok formavilágáról és az egyes emlékek belső arányairól viszonylag keveset mondhatunk, ami egy legalább három generáción keresztül tevékeny műhely esetében egyáltalán

nem magától értetődő. A műhely klasszikus gótikus formájú harangokat készített, melyeken sem a 14. századi átmeneti formák, sem pedig a 15–16. század fordulójára jellemző új részletek (abroncsolt perem, kérdőjel alakú fülek) nem hagytak nyomot, csupán néhány késői harangon találunk erőteljesen ívelődő vagy kissé megtört ívű peremet, valamint tárcsaszzerű tagozatot a függesztőkórna alatt (pl. Morgonda, I. 233; Somogyom, I. 291). Úgy tűnik, hogy a több nemzedéken át tevékeny segesvári műhely fennállása során következetesen rokon formájú és arányú harangokat állított elő. Ez a körülmény, összevetve a díszítőmotívumok több évtizedes használatával, azt sejteti, hogy a nagy valószínűséggel családi körben öröklődő segesvári műhely életét túl sok külső hatás és radikális váltás nem zavarta meg. Mindez megerősíteni látszik azt a felvetésünket, hogy a segesvári műhely kapcsán semmiképpen sem számolhatunk annyi mesterrel, ahány „kezet” a feliratok vizsgálatakor elkülöníthettünk.

A harangok arányait a fő méretek segítségével, az alsó átmérő és a koronáig mért magasság (Á/Mk), illetve az alsó és a felső átmérő (Á/á) hányadosával érzékeltetjük. Közülük az előbbi arány (Á/Mk) meglehetősen állandó, zömmel 1,1 és 1,2 között ingadozik, 1,2 fölötti értékek csak ritkán számíthatók. Ez az intervallum valószínűleg még szűkebb lenne, ha a helyszíni rossz munkakörülmények miatt nem kellene kisebb mérési hibákkal is számolnunk. Az alsó és a felső átmérő aránya – jóllehet itt a méretek egyértelműbben meghatározhatók, mint a magasság esetében – már nagyobb szóródást mutat: 1,8–2,1. Részletesebben vizsgálva a ránk maradt emlékeket, feltűnik, hogy valójában nem is szóródásról van szó, hanem az egymástól eltérő értékek mögött három alaptípus és közöttük számos átmeneti forma rejtőzik.

Kiindulópontunkat azok a kis sorozatok jelentik, melyek azonos alsó átmérőjű segesvári harangokat foglalnak magukba:

<sup>727</sup> Rechnungen Hermannstadt 199–201.

	Á	Mk	á	Á/Mk	Á/á
I. 233. Morgonda	56,0 cm	49,0 cm	26,7 cm	1,143	2,097
I. 36. Berethalom	56,5 cm	52,0 cm	30,0 cm	1,086	1,883
I. 369. Vágás	62,0 cm	54,0 cm	33,0 cm	1,148	1,878
I. 208. Marosszentkirály	63,0 cm	52,0 cm	30,0 cm	1,211	2,100
I. 8. Almakerék	63,0 cm	53,0 cm	31,0 cm	1,189	2,032
I. 24. Baráthely	67,0 cm	58,0 cm	33,1 cm	1,155	2,024
I. 373. Vérd	67,0 cm	59,0 cm	36,3 cm	1,135	1,845
I. 48. Bólya	67,4 cm	59,5 cm	36,3 cm	1,133	1,857
I. 85. Ecel	68,0 cm	58,0 cm	37,0 cm	1,172	1,838
I. 109. Garat	68,0 cm	58,0 cm	37,0 cm	1,172	1,838
I. 375. Volkány	71,5 cm	66,0 cm	39,8 cm	1,083	1,796
I. 174. Körtvélyfája	72,0 cm	62,0 cm	37,0 cm	1,161	1,946
I. 344. Szelindek	87,0 cm	70,0 cm	44,6 cm	1,243	1,951
I. 44. Boldogváros	87,0 cm	77,0 cm	41,4 cm	1,130	2,101
I. 326. Százhalom	100,0 cm	80,0 cm	51,6 cm	1,250	1,938
I. 84. Ecel	100,5 cm	85,0 cm	48,4 cm	1,182	2,076

A táblázatból világosan kiolvasható, hogy egy-egy adott alsó átmérőhöz többféle harangformát is szerkesztettek. Könnyen elkülöníthető egy terület peremű, a harangváll felé erőteljesen karcsúsodó forma (Almakerék, I. 8; Boldogváros, I. 44; Bonyha, I. 50; Ecel, I. 84; Marosszentkirály, I. 208; Morgonda, I. 232–233; Szászfehéregyháza, I. 309), melynél az Á/á arány 2–2,1 között mozog. A harangok – mai ízlésünk szerint arányosabb felépítésű – többségénél ez utóbbi arány 1,9 körüli, de található néhány zömökebb alakú harang is (pl. Báránykút, I. 22; Bólya, I. 48; Volkány, I. 375) 1,8 körül ingadozó Á/á hányadossal. Fontos hangsúlyoznunk, hogy a három formaváltozat között nem lehet éles határt húzni, a mérési adatok nyomán ugyanis kisebb-nagyobb eltérésekre és köztes formákra is találunk példát. Ugyanez kronológiai szempontból is igaz: egy-egy formaváltozatot korainak számító és késői harangok egyaránt képviselnek. Ezzel a két megállapítással lehetőségeink határához jutottunk el, könnyű ugyanis belátni, hogy nem kronológiai vagy stílárius kérdéshez, hanem a harangtervezés lényegéhez, a forma és a hang összefüggéséhez érkeztünk, olyan problémához, melyet szakszerű hangtani vizsgálat és részletes profilrajz híján a szerző nem képes egyedül megoldani.

**BESZTERCEI MŰHELYEK / Besztercei öntőműhely(ek)ről** a legutóbbi évekig alig tudott valamit a kutatás,<sup>728</sup> az idevágó adatok ugyanis elsősorban nem a ránk maradt öntvények felirataiból, hanem többségükben közöletlen késő középkori adójegyzékekből és számadáskönyvi bejegyzésekből,<sup>729</sup> továbbá nehezen hozzáférhető helytörténeti publikációkból származnak.

A szakirodalom szívesen kapcsolja a Beszterce környéki rézbányászathoz az itteni bronzöntés kezdeteit,<sup>730</sup> az amúgy helyénvalónak látszó elképzelés azonban két ponton is ingatag alapon nyugszik. Tény ugyan, hogy a Besztercétől északkeletre fekvő Radnán volt az Árpád-kori Magyarország egyik legjelentősebb ezüstműhelye,<sup>731</sup> számottevő radnai réztermelésről azonban nem tudunk, ráadásul az itteni bányászat a 14. század elejétől hanyatlásnak indult, így a 15–16. századra, mikor már biztos adatokkal rendelkezünk a helyi ércöntésről, forrásaink nagybányai ólom és réz felhasználásáról szólnak. Mindenesetre az a körülmény, hogy Besztercén a 13. század végén pénzverőkamara működött, a 14. században pedig többször is említették a besztercei márkát,<sup>732</sup> arra utal, hogy az itteni színesfém-feldolgozás kezdetei jóval megelőzik a 15. század második felét, bár jelentősebb bronzöntésre semmi jel nem mutat.

<sup>728</sup> Korai említésük: Wittstock 1859. 58.

<sup>729</sup> A legkorábbi, 15. századi számadáskönyvekről: Gündisch 1977; a későbbi, idevágó bejegyzéseket idézi: Dahinten 1988; az adójegyzékek öntőkre vonatkozó adatait Konrad Gündisch szíves segítsége nyomán használhattam.

<sup>730</sup> Legutóbb: Lovag 1987. 252.

<sup>731</sup> ÁMF I. 562–564.

<sup>732</sup> Uo. 560.

A besztercei harang-, majd ágyúöntés kései kibontakozása azt bizonyítja, hogy ennek az iparágaknak a kialakulásában nem a helyi nyersanyag, hanem a középkori Magyarországról kivezető egyik fontos kereskedelmi útvonalra épülő és a 14–15. század folyamán kiváltságok sorát megszerző<sup>733</sup> jelentős település városi fejlődése volt a perdöntő. Kutatott területünkön, mint láthattuk, ez a megállapítás általánosítható; a helyi harangöntés és általában a nagy volumenű bronzfeldolgozás középkori adatai nem a közeli érlelőhelyek, hanem az előrehaladott városi fejlődés mutatói.

A besztercei harangöntés kezdeteiről nincs közvetlen adatunk. 1430-ban még biztosan nem tevékenykedett komolyabb tudású öntőmester a városban, az ekkor megrendelt két, erdélyi viszonylatban igen jelentős méretű harangot ugyanis, a 36 fontmázsás nagyharangot (Susanna, I. 40) és a 24 mázsás kisebbiket (I. 41), mint láttuk, segesvári János mester készítette el a Szent Miklós-plébániatemplom számára. Helyi bronzöntővel csak három évtized múlva találkozunk, a Beszterce második kerületében adózó *Hanus*, *Hannes* harangöntő személyében (1461, 1462).<sup>734</sup> Az 1475. évi adóösszeírás is őrzi egy harangöntő emlékét, aki ugyancsak a második kerületben lakók névjegyzékébe került. Ennek a *Glagkengisser*nek a nevét a lajstromozók sajnos nem örökítették meg.<sup>735</sup>

1496-ban a besztercei Erasmus mester öntötte a közeli Zsolna nagyharangját.<sup>736</sup> Feltételezzük, hogy mesterünk harangöntő volt és nem ágyúöntésre szakosodott, de alkalmasint harangot is készítő *bombardarius* vagy *pixidarius*. Ez utóbbi, városi pénzen foglalkoztatott iparosok között ugyanis ilyen nevet a számadáskönyvek nem említenek.

Korabeli besztercei rézműves fia lehetett az a *Laurentius Choprer de Bistritia*, aki 1488–1492 kö-

zött a bécsi egyetemen tanult, majd – 1502–1510 között – szülővárosában látott el közjegyzői teendőket.<sup>737</sup>

Beszterce kapukkal és tornyokkal tagolt városfal 1484-re épült ki,<sup>738</sup> de már korábban ismerünk adatot, miszerint a városvédelem leghatásosabb eszközei, a tűzfegyverek előállítására és karbantartására terén a beszterceiek is megtették a szükséges lépéseket. Miként Nagyszebenben és Brassóban, itt is megjelentek a város szolgálatában álló ágyúmeszterek, akiknek feladata további bronzágyúk előállítása és karbantartása mellett a puskaporkészítés, valamint a fegyverraktárak körüli teendők ellátása volt. Viszonylag olcsó munkájuknak köszönhetően esetenként harangot is rendeltek náluk; a forrásokból úgy tűnik, hogy a 16. század első felében ez a *bombardarius* öntőkör Beszterce környékén teljesen átvette a harangkészítést. Lényeges részlet azonban, hogy az egymást váltó, származási helyükre és tanultságukra nézve is meglehetősen vegyes képet mutató ágyúöntők nem teremtettek gazdag, öröklődő mintakinccsel dolgozó öntőiskolát, miként például Nagyszebenben vagy Segesvárott a helyi harangöntő dinasztiák. Egyébként a 16. század elején Beszterce és Nagyszeben bizonyíthatóan kapcsolatban állt egymással a hadifelszerelés és ágyúmeszterek vonatkozásában.<sup>739</sup>

1475-ben a városnak már voltak ágyúi; az egyik működésképtelen, nyilván helyben öntött darabon a lakatosok végeztek ez évben 48 denár értékű munkát.<sup>740</sup> Ágyúmesterrel először 1487-ben, immár hagyományosan a második kerületben, az itteni ispotályról elnevezett *Spitalgassén* lakó *Mathias puzemester* személyében találkozunk,<sup>741</sup> akit egy számadáskönyvi bejegyzés 1495-ben puskaporkészítés kapcsán említ,<sup>742</sup> további adóösszeírásokban pedig még 1505-ben<sup>743</sup> és 1512-ben<sup>744</sup> is szerepel.

<sup>733</sup> 1330: Ub I. 437–438. (478 sz.); 1353: Ub II. 97–99. (679. sz.); 1366: Ub II. 249–250. (858. sz.) és 269–271. (871. sz.); 1453: Ub V. 412–414. (2867. sz.); 1474: Ub VII. 9–10. (3990. sz.); 1475: Ub VII. 47. (4047. sz.).

<sup>734</sup> 1461: *Quartale secundum* [...] *Hanus Glockengisser* (Beszterce, Számadások IV. Nr. 2. S. 7); 1462: *Hannes Glockengisser* (uo. IV. Nr. 3. S. 5; Gündisch 1977. 342).

<sup>735</sup> 1475: *Quartale secundum: Glagkengisser* (Beszterce, Számadások IV. Nr. 5. S. 12). Ștefan Pascu a fenti mestert forráshivatkozás nélkül Péter ágyúöntővel azonosította (Pascu 1954. 179).

<sup>736</sup> *Item anno Christi 1496 fusa est magna campana in Zolna per magistrum Erasmus de Bistritia*, Wittstock 1859. 106; Schüller 1910. 74–75; Dahinten 1988. 407.

<sup>737</sup> Tonk 1979. 278.

<sup>738</sup> Dahinten 1988. 68.

<sup>739</sup> 1509: *Misso* [...] *famulo cum litteris ad Bistriciam ratione pecuniarum, quas pro ingenii et pixidariis tenentur, expensae flor. 1 den. 0*, Rechnungen Hermannstadt 531.

<sup>740</sup> 1475: *Jacobo Slosser eodem die sexto se cui libet pro una dieta per den. 8 in laborem circa Bombardas solvimus den. 48, quae bombardas non venit ad effectum*, Dahinten 1988. 406.

<sup>741</sup> Beszterce, Számadások IV. Nr. 6. S. 7.

<sup>742</sup> Dahinten 1988. 411.

<sup>743</sup> *Quartale secundum: Matbes buexenmaister*, uo. Nr. 12. S. 9.

<sup>744</sup> *Quartale secundum, Hospitalensis foris supra: Matbes Buexenmaister*, uo. Nr. 13. S. 75.

Lakóhelyéhez közel feküdt a város nyugati főkapuja, a *Spitteltor*, ahol 1487-ben már fegyvertár (*domus bombardarum*) állt; a fenti évben az ágyúkat itt helyezték el.<sup>745</sup> 1512-ből négy fontmázsás ágyú öntéséről maradt adat;<sup>746</sup> a kifizetett 44 forint 4 mázsa rézért irreálisan magas, így feltételezzük, hogy az összeg a csak későbből adatható, mázsánkénti 3 forintos munkadíjat is magába foglalta. A *pixida* öntője minden bizonnyal még *Mathes* ágyúmester volt. Az 1512-es adójegyzék további három, fémöntéssel, illetőleg rézzel foglalkozó mesterembert örökített meg: az első kerületben lakó *Georgius Kanegisser*, a második kerületben adózó *Peter Panngisser*, továbbá *Martinus Copprer* nevét.<sup>747</sup> Csábító e korai időszak emlékének tekinteni azt az ágyút, melyet egy 18. századi összeírás igen réginek és olvashatatlan feliratúnak mondott. Miként számos besztercei ágyú a 16. század első felében, ez a kis kaliberű löveg is egyfontos golyók vetésére volt alkalmas.<sup>748</sup>

Az 1520-as évek elején két további arzenál tűnik fel Besztercén, távolról sem véletlenül mindkettő a másik két főkapu, a *Holztor* és az *Ungertor* közelében létesült. 1520-ból a *Holztor* (a *Spitteltortól* délre fekvő kapu) melletti építkezésekről értesülünk,<sup>749</sup> egy évvel később János kőfaragó már a Magyar-kapu melletti ágyúházon dolgozott, a város délnyugati oldalán.<sup>750</sup> Egy 1520–1532 között kelt adójegyzék *Piscenmeister Hans*t tünteti fel ágyúmesterként, akit *bombardarius*nak is neveztek. Mesterünk biztosan foglalkozott öntéssel is, a fenti időszakból adat maradt ugyanis kemencéjének javításáról.<sup>751</sup> Nem tudjuk, hogy a német nevű János (*Hans*) mester meddig tevékenykedett az 1520-as évek folyamán, és mikor tűnt fel András, akit

Ștefan Pascu forráshivatkozás nélkül ágyú- és harangöntőnek nevezett.<sup>752</sup> Valószínűleg még Hans mester készítette azt az 1524-ben öntött, öt mázsa súlyú, egyfontos golyókat lövő, Beszterce címerét viselő ágyút, melynek nagybetűs felirata az 1764-es ágyújegyzék szerint a következő volt: *H. Richter Thomas Balldörfer 1524*.<sup>753</sup> Ez utóbbi évből származik a Beszterce melletti Óvárhely egykori evangélikus templomának harangja (I. 267/1524), mely – miként a többi, alább tárgyalandó besztercei harang is – a 16. század elején általánossá váló új részletformákat mutatja: megtört ívű peremét abroncsszerű tagozat szegélyezi, a vállán elhelyezett arab évszámot sima bordapár határolja, függeszűtkoronája platnin áll, fülei pedig kérdőjel alakúak. Mesternév vagy monogram nem található rajta, azonban évszáma alapján feltételezzük, hogy a hasonló részletformákat mutató unokai haranggal (I. 367/1529) együtt ez az öntvény is Hans/János bombardarius munkája.

Egy 1530. március 14-én kelt elszámolás már András ágyú mestert említi. A feljegyzés szerint András minden mázsa kiöntött érc után 3 forint munkadíjat kapott.<sup>754</sup> Ő öntötte azt a 23, illetőleg 12 mázsa ágyút is, melyekről egy 1530. évi számadáskönyvi bejegyzés szól.<sup>755</sup> Ma már nem tudjuk eldönteni, hogy a fenti lövegek egyike volt-e az az 1530-ban öntött, 18 mázsa sáknak mondott ágyú, melyet 1759–1764 között Besztercéről Gyulaférvárra szállítottak. A háromfontos golyókat lövő ágyún a városcímer mellett a következő, hibásan leírt, antikva betűs feliratot örökítették meg: *Andreas de Castorius[!] 1530 Brechus[?] Bistriciensis*.<sup>756</sup> András mester 1530 szeptemberében halt meg; végrendeletét, melyben pénzt hagyott a helyi

<sup>745</sup> 1487-es számadáskönyvi bejegyzések: *Jacobo Seratori pro catbenis ad domum bombardarum penes portam hospitalensem den. 15; Ligni duabus ad domum pixidarum[?] dati sunt den. 25 Dominica post corporis Christi; Aliquibus pro bibalibus ad imponendum bombardarum ad domum bombardarum den. 12*, Dahinten 1988. 406–407. Dahinten feltételezte – természetesen tévesen –, hogy a városi ágyúmester 1487-től 1530. szeptember 29-én bekövetkezett haláláig egyazon személy, András (Andreas) mester volt (Dahinten 1988. 406, 409). A valóságban ez utóbbi mesterről csak 1530-ból maradtak adatok.

<sup>746</sup> 1512. november 22.: *Domino judici ad rationem cupri cent. 4 de quo fusa est una pixida fl. 44*, Dahinten 1988. 408.

<sup>747</sup> Beszterce, Számadások IVa. Nr. 13. S. 53, 68; Dahinten 1988. 310.

<sup>748</sup> Dahinten 1988. 415.

<sup>749</sup> 1520. június 8.: *ad labores civitatis [...] circa ligneam portam in aedificatione domus bombardarii fl. 5. [...] Jobanni lapicidae ratione laborum suorum circa domum bombardarii penes portam ligneam fl. 1,42 – fl. 1*; június 18.: *pro trabibus et pluteis ad domum bombardarii fl. 1,25*; szeptember 23.: *pro pluteis ad domum bombardarii den. 40*, Dahinten 1988. 406.

<sup>750</sup> 1521. november 27.: *Jobanni lapicidae ratione laborum suorum circa portam Hungaricis plateae et domum bombardarii factorum fl. 4,15*; Dahinten 1988. 407.

<sup>751</sup> ... *pro clavibus ferreis ad domum bombardariorum d. 85. [...] Item dem Oswalt Schnydt das her Offen bat gearbet des Piscenmeister Hans fl. 1*, Beszterce, Számadások IVa. Nr. 3. S. 10, 15.

<sup>752</sup> Pascu 1954. 178.

<sup>753</sup> Dahinten 1988. 415.

<sup>754</sup> Dahinten 1988. 408.

<sup>755</sup> Dahinten 1988. 408.

<sup>756</sup> Dahinten 1988. 414.

ferencesek támogatására, még 1531-ben és 1532-ben is említették.<sup>757</sup>

Otto Dahinten, Beszterce monográfusa forráshivatkozás nélkül további ágyúmestereket is említ a 16. század első három évtizedéből *Thomas* (1492–1503, 1505), *Petrus* (1513, 1521), *Valentin* (1518), *Sigismund* (1523, 1528, 1534) és *Erhard* (1529) személyében,<sup>758</sup> de a felsorolásból sajnos az sem derül ki, hogy a kérdéses mesterek öntők, portörők vagy pedig a lövegek karbantartásával és működtetésével foglalkozó, a polgároknak esetenként lőgyakorlatot tartó pixidáriusok lehettek. Mindenesetre tény, hogy az 1520-as években tevékenykedő András mester mellett legkésőbb 1529-ben már egy másik öntő is munkába lépett. Ebben az évben ugyanis nemcsak az óvárhelyi harang részleteit és számjegyeinek formáját idéző unokai harang készült el, hanem a távoli Völcv evangélikus templomának harangja is (I. 378/1529), melyen már egy új, az 1530-as, 1540-es évek besztercei harangjaira jellemző motívum bukkan fel. A végein szegekkel átütött kereszt (III. 166) megjelenik majd a besztercei Gergely mester magyardécei (I. 189/1534) és hétúri (I. 125/1544) harangján is. Az eltérő formájú, a harang oldalára mintázott számjegyek, továbbá a harangváll díszítése kizárja, hogy az óvárhelyi és unokai, illetőleg a völci harangot egyazon mester öntötte volna. Úgy véljük, hogy a völci harangot díszítő reneszánsz fríz (III. 165) inkább egy ágyúöntő motívumkincséből származik, mely harangdíszként teljesen társtalán Erdélyben.

Az 1530-as és 1540-es évek kiemelkedő besztercei ágyúöntője, aki harangokat is készített, *Gregorius magister* volt. Dahinten szerint kezdetben András ágyúöntő segédjeként működött (ami a völci harangtól nyomon követhető mintafolytonosságot magyarázná is), majd mestere halála után, 1531–1552 között önállóan tevékenykedett.<sup>759</sup> Első ismert munkájáról 1531 márciusából maradt fenn adat, amikor egy 54 mázsás, nagybányai rézből öntött nagy ágyú (*bombarda magna*) készítéséért 162 forintot fizetett neki a város.<sup>760</sup> Ez egyben azt is bizonyítja, hogy a fontmázsánként számított háromforintos öntőpénz összege a század eleje óta nem emelkedett. Másodkézből származó, hiányos adataink alapján úgy tűnik, hogy Nagyszebenhez hasonlóan itt is több, *Gregorius* vezető ágyúmesternél gyengébben fizetett, nem helyi származású és meglehetősen nagy mobilitást mutató *bombardarius* segítette az ágyúöntést, karbantartást és portörést. 1532. február 2-án *Johan-*

*nes Bobemust* alkalmazták második ágyúmesternek, feladata elsősorban a porkészítés volt. Fizetése Gergely mester évi 40 forintjával szemben csak 30 forintot tett ki.<sup>761</sup> Az 1532–1539 között szereplő *Johannes Bobemus*on kívül feljegyzés maradt *Andreas bombardarius* 1538. november 1-jei alkalmazásáról 25 forintos évi fizetés, téli ruha és szállás fejében.<sup>762</sup> *Johannes Krauss bombardarius* (1539–1541) 1540. esztendei szerződése 35 forintos fizetésről és nyári ruháról szól.<sup>763</sup> Sommás, említésszerű adatokkal rendelkezünk *Johann Schwab* (1546), *Urban Rosenberg* (1547–1548) és egy magyar mester, *Ladislavus Portörö, Ungarus* (1550) besztercei alkalmazásáról is.<sup>764</sup> Közülük Johann Krauss, akit 1539. november 19. körül alkalmazott a város, neve alapján ágyúöntő volt (*Johannes bombardarum fusor*), bár forrásainkból nem derül ki, hogy az öntést is ő végezte, vagy pedig ez utóbbi, meglehetősen kényes munkafolyamatnál külön rézöntőt foglalkoztatott.<sup>765</sup> Ez utóbbi lehetőség mindenesetre jól egybevághat a nagyszebeni számadások azon adatával, melyek az ágyúmesterek mellett külön öntőt emlegetnek, aki a bombardariusok között a hierarchia legalsó fokán állt. Ezt tudva nem meglepő, hogy Besztercén és Nagyszebenben egyaránt az volt a szokás, hogy a bombardariusok által öntött harangokra nem a tényleges öntő, hanem a vezető ágyúmester neve került. 1534-től besztercei számadáskönyvek feljegyzései rendszeresen tudósítanak ágyúöntésről; ebben az évben, továbbá 1537-ben és 1538-ban évi két löveg előállításáról is tudunk.<sup>766</sup> A besztercei ágyúk Gyulafehérvárra szállításakor, 1764-ben az egyik fenti darab még megvolt, így súlyát, kaliberét és feliratát feljegyezheték. A négy mázsa súlyú, egyfontos golyókat lövő ágyú antikva felirata a városcímer mellett a következő volt: *Factum tempore judicatus d. Thomae Werner 1537*.<sup>767</sup> Egy kisebb ágyút (*bombarda parva*) a beszterceiek 1541. április 1-jén a Ferdinánd-párti Maylád Istvánnak adtak.<sup>768</sup>

<sup>757</sup> Dahinten 1988. 304: *sabato post Invocavit in testamento Andreae bombardarum fusoris Franciscanis pisces emimus fl. 2,50* (1532).

<sup>758</sup> Dahinten 1988. 409.

<sup>759</sup> Dahinten 1988. 408.

<sup>760</sup> Dahinten 1988. 407.

<sup>761</sup> Dahinten 1988. 408.

<sup>762</sup> Dahinten 1988. 409.

<sup>763</sup> Dahinten 1988. 409.

<sup>764</sup> Dahinten 1988. 409.

<sup>765</sup> Dahinten 1988. 409.

<sup>766</sup> Dahinten 1988. 407.

<sup>767</sup> Dahinten 1988. 415.

<sup>768</sup> Dahinten 1988. 408: *pro quadam bombardia parva domino Mailat dono data fl. 3.*



A hétúri harang feliratrészlete Gregorius mester nevével (1544)

1548-ban új ágyúöntőde épült Besztercén. Püncösdre zsindefedél alatt elkészült az olvasztókemence, melyet nemsokára már használnak is; az Otto Dahinten által eredetiben sajnos nem idézett számadáskönyvi feljegyzések ácsokról, a löveg formáját elkészítő asztalosokról, továbbá az öntőformához szükséges vasdrótról és az öntőmesternek fizetett 14 forintról szólnak.<sup>769</sup> 1549-ben Gergely mester újabb ágyút öntött, ez alkalommal Brassóból származó rézből.<sup>770</sup> Egy 1549-ben készült besztercei ágyúcső a 18. századig fennmaradt; az 1764-es ágyújegyzék szerint az 5 mázsa súlyú, egyfontos golyót lövő, besztercei címeres ágyú felirata *Herr Vinzenz Richter 1549 hat gemacht die 4 Stuck* volt.<sup>771</sup>

Gergely ágyúöntő harangjainak azonosításához a kulcsemlék a hétúri, 1544-ben öntött harang (I. 125), mely jellegzetes díszítményei (III. 164, 166–167) és a dátum mellett a mester nevét is megörökítette, *Magister Gregorius* formában. Beszterce térségében még három olyan harangot ismerünk, amelyek hasonló részletformákkal és azonos díszítőmotívumokkal készültek: Kékesújfalu (Szászújfalu, I. 146/1532), Magyardecse (I. 189/1534) és Mezőköbölkút (I. 222/1541) harangjai. Ez a négy harang magán viseli a 16. század első felének minden jellegzetes vonását, és noha bizonyos mértékig hasonlítanak az 1530-as évek előtti, valamint az 1540-es évek után öntött Beszterce környékiekhez is, több részletforma – a feliratos sávot szegélyező kettős bordakeret és különösképpen a díszítőmotívumok zárt köre – indokolja, hogy jól elkülönülő csoportot lássunk bennük. E csoportról jó okkal feltételezzük, hogy a hétúri, mesterneves harang

mellett Gergely mester további, szignálatlan öntvényeit tartalmazza.

Gergely mester harangjain a megtört ívű peremen a korábbiaknál szélesebb, 2,5–3,5 cm-es abroncsszerű tagozat fut körbe. A harangok oldalán keretelés nélküli sávban az öntőkör „vezérleleteinek” számító díszítményeket (III. 164, 166–167) találunk. E díszek használatának egyetlen előzményeként az 1529-es völci harang említhető; ez, mint utaltunk már rá, esetleg András és Gergely mester műhelyének folytonosságát jelenti. A harangok vállán minden esetben kétszeres sima bordakeret határolja a feliratos sávot, ahol az évszám kapott helyet, Gergely mester jellegzetes formájú ötöseivel. Az esetenként fordítva vagy fejjel lefelé applikált évszámok és betűk azt jelzik, hogy az egyébként jókezü mesternek az írás nem volt erőssége.

Valószínűleg még Gergely mester öntötte 1549-ben azt a harangocskát (*campanula*) a nagytemplom huszártoronyába, melyért a város másfél forint öntőpénzt fizetett.<sup>772</sup> Az összeg fél centenarius, azaz 50 kg körüli harangra utal.

Gergely mesteren kívül még két kortársa, a besztercei ágyúöntők között már korábban számba vett János és Zsigmond mester vállalkozott ebben az időben harangöntésre; velük a város 1534-ben egyezett meg, hogy saját rezükből 18 forintért óraharangot öntsenek, nyilván a nagytemplom már korábban is említett toronyórájához.<sup>773</sup>

Otto Dahinten szerint Gergely/Gregorius mester 1531-től 1552-ig tevékenykedett, a rendelkezésünkre álló konkrét adatok azonban 1549-nél későbbi munkáira nem utalnak. Sőt 1551-ben ép-

<sup>769</sup> Dahinten 1988. 409–410.

<sup>770</sup> Dahinten 1988. 410.

<sup>771</sup> Dahinten 1988. 414.

<sup>772</sup> *Pro campanula in minorem turrim ecclesiae solvimus fl. 1, 50*, Dahinten 1988. 211; egy 1562-es adat szerint a kisebbik torony *super pinnaculo templi* volt, tehát a tető fölé emelkedő huszártorony lehetett, vö. Dahinten 1988. 242.

<sup>773</sup> *Facta est conventio cum magistris[!] Jobanne et Sigismundo ad facturam campanae horologii de fl. 18 unacum ipsorum cupro aliisque attinentis[!]*, Dahinten 1988. 408.

penséggel egy új öntő névbetűjével találkozunk az egyik 1764-ben lemásolt ágyúfeliraton: *P.M.B. 1551*. A ma még meg nem fejtett monogramot használó beszercei *M. pixenmeister* a város címerével díszített, egyfontos golyót lövő kisebb ágyút, a 16. század első felében Besztercén leggyakoribbnak számító falkonettet öntött.<sup>774</sup>

A következő beszercei öntőmester, akinek munkásságáról szerencsés egybeeséssel írott adat és ránk maradt, szignált harang tudósít, *Simon bombardarius* volt. Ő 1555-ben egy 10 centenarius súlyú harang megöntéséért 9 forintot kapott, ami munkadíjának alighanem csak egy részét jelentette.<sup>775</sup> Az új harang az év végére már a piaci nagytplom tornyában függött, ezzel kapcsolatos munkájáért, nyilván a sisakvasalás elkészítéséért, a kovácsot december 23-án fizették ki.<sup>776</sup> Ritka véletlen, hogy a számadáskönyvi adatot magával a fennmaradt haranggal vethetjük össze, amennyiben a beszercei evangélikus templom tornyában máig használatban van az 1555 SP feliratú harang (I. 42), ahol az öntő monogramját a fentiek alapján *Simon Pixenmeister* formában oldhatjuk fel. Ugyanez a mester öntött harangot a közeli Kisdemeter számára is (I. 157). A ma Mártontelkén (Szeben m.) található harangon a fentitől kissé eltérő számokkal és betűkkel írt 1554 PS felirat olvasható. Mindkét harang megtört ívű peremére a már Gergely mester idejéből ismert széles abroncs került, a feliratot azonban csak egyszerűes sima bordakeret szegélyezi. Gergely öntvényeivel ellentétben e későbbi darabokon már semmiféle díszítmény nem található.

Simon ágyúmester munkatársaként tünteti fel Dahinten 1553-ban *Joachim Pomeraniust*, az ide vonatkozó részletesebb forrásadatot sajnos nem ismerjük.<sup>777</sup>

Látszólag kutatott időszakunk utánra esik a lembergi Andreas Tach ágyúöntő (*Andreas bombardarum fusor ex Leopolia*) beszercei tevékenysége, aki Dahinten szerint 1561. március 16-án lépett a város szolgálatába, évi 80 forint fizetésért és ingyen szállásért, azzal a feltétellel, hogy éven-

te köteles legalább egy falkonettet önteni.<sup>778</sup> A már többször idézett 1764-es beszercei ágyújegyzék lemásolt feliratai azonban azt bizonyítják, hogy ez csak egy megújított szerződés lehet, Andreas Tach neve ugyanis már egy 1555-ös ágyúfeliraton szerepel, ami egyben azt is bizonyítja, hogy a Simon/Andreas mesterváltás 1555-ben következett be: *Eine halbe Schlange bin ich genannt. E.A.S. Andreas Tach goß mich mit seiner Hand. Gregor Daum Richter 1555*.<sup>779</sup> A Beszerce címerével díszített 18 mázsa súlyú, három és félfontos golyót lövő ágyú neve alapján – feles kígyó – hosszú csövű táborigyú lehetett. A fenti jegyzékben még két, Andreas Tach által öntött löveget találunk. A nagyobbik, oroszlánfejben végződő, 28 mázsa darab hatfontos golyót vetett, nagybetűs felirata a város címer két oldalán *Andreas Tach Gregor Daum C.P. Felix civitas quae providet bella tempore pacis 1561* volt. A kisebbik, húszmázas, ötfontos golyót lövő ágyúra a következő felirat került: *Gregor Daum Richter 15 C.P. 65. Andreas Tach goß mich mit seiner Hand*.<sup>780</sup> A korábban már érintett ágyúöntő-hierarchia fényében csak viszonylagos érvényűnek tekinthetjük a feliratok azon visszatérő állítását, miszerint Andreas Tach ágyúit „saját kezűleg” öntötte. A városi bíró neve és a város címer mellé természetesen a vezető ágyúmester neve került, maga a rézöntő a feloldhatatlan szignójú C.P. (*C. pixenmeister*) lehetett.

Nincs kizárva, hogy Andreas Tach 1561-ben öntött, 1764-ben 28 fontnázsásnak mondott ágyúja azonos azzal a *bombardával*, melyet egy 1561-es számadáskönyvi bejegyzés 24 centenarius súlyúnak és lembergi András művének mond: *Andreas de Leopolia conflagavit bombardam novam ponderentem centenarios 24 ex quo vero omnia instrumenta civitatis impusa[!] sunt, solvimus hinc de uno centenario fl. 3 ad supradicta percepta dedimus fl. 36, quando conflator suis impensis conflavit solutio[!] de uno centenario sunt flor. 4*.<sup>781</sup> A bejegyzésből kiderül, hogy a mázsánkénti öntőpénz 3 forintról 4 forintra nő, ha a mester a saját költségén végzi az olvasztást.

A működési helyüket többször is változtató

<sup>774</sup> Dahinten 1988. 415.

<sup>775</sup> *Simoni bombardario quoniam conflagavit campanam novam ponderentem cent. 10 fl. 9*, Dahinten 1988. 221, 408.

<sup>776</sup> *1555 f. 2 ante nativitatem domini Briccio fabro ratione laborum civitatis et in ligatione campanae novae fecit fl. 8,50*, Dahinten 1988. 415.

<sup>777</sup> Dahinten 1988. 409.

<sup>778</sup> *Per nos conventus est pro fl. 80 annum[!] salarii et mansione libera, ita tamen ut conflavit omni anno nostris impensis falcinatam unam*, Dahinten 1988. 412.

<sup>779</sup> Dahinten 1988. 415.

<sup>780</sup> Dahinten 1988. 415.

<sup>781</sup> Dahinten 1988. 412.



mesterekre, egyben a városok heterogén eredetű ágyúöntő körére egyaránt jó példa a nürnbergi *Georg Hörel Rothschmit vnd püchssen giesser*, aki havaselvei vagy moldvai tevékenysége (*bey dem Wallachen*) után szolgálatait 1561-ben Beszterce városának ajánlotta fel.<sup>782</sup>

### BRASSÓI ÖNTŐMŰHELYEK (15–16. SZÁZAD) /

Az erdélyi városok közül kiemelkedő jelentőségű Brassóban a bronzöntés középkori előzményekre tekint vissza, ennek kezdete és színvonala azonban elmarad a korábban tárgyalt műhelyekétől, mindenekelőtt Nagyszebentől és Segesvártól. Az előzmények között említjük, hogy I. Ulászló (1440–1444) korától Brassóban pénzverés is folyt,<sup>783</sup> ami a színesfémforgalomra és -feldolgozásra más ilyen településeken is jótékony hatással volt, az éremvésők jelenlétéről nem is beszélve. Az előzmények másik vonulata Brassó fekvéséhez kapcsolódik, a Kárpát-kanyar hágóihoz közel, fontos utak találkozásánál fekvő délkelet-erdélyi német nagyváros ugyanis a középkori Magyarország fontos kapujának számított a Balkán és a Közel-Kelet felé. E kaput – mint látni fogjuk – a bronzöntés nyersanyagai, mesterei és a Brassóba befutó külhoni, elsősorban román vajdai megrendelések is rendszeresen átlépték.<sup>784</sup>

Jelen ismereteink alapján a brassói harang- és ágyúöntés történetét sem írott források, sem pedig ránk maradt leletek segítségével nem tudjuk a 15. század közepénél korábbra visszavezetni, arra viszont már előljáróban utalnunk kell, hogy Besztercehez hasonlóan itt is szorosan összefonódott a harangok és ágyúk előállításával, mivel a termékek meghatározó része nem hagyományos harangöntő dinasztiai, hanem az egymást meglehetősen sűrűn váltó bombardariusok, ágyúmesterek műhelyéből, illetve az ezekkel szoros munkakapcsolatban álló rézművesek kezéből került ki. E műhelyek a brassói védművek 15–16. századi kiépülésével párhu-

zamosan létesített arzenálok mellett, a fontosabb kapuk közelében működtek.

Különböző kaliberű brassói tűzfegyverekkel (1443: *bombardis, pixidibus, machinis et cunctis ingeniis*) már a 15. század harmincas-negyvenes éveiben találkozunk,<sup>785</sup> anélkül azonban, hogy eldönthetnénk, vajon kovácsoltvas vagy pedig bronzból öntött lövegek voltak azok a harci eszközök, melyekre rendszeresen igényt tartott Hunyadi János, majd Mátyás király, de Brassóban próbáltak fegyverhez jutni a törökkel, illetve egymással harcoló román vajdák is.<sup>786</sup> Az adatokból inkább vasból készült kézfegyverekre következtethetünk, ágyúk a század közepén és, főként, annak második felében tűnnek fel, magukról az öntőkről azonban e korai időszakból nem maradt ránk adat.<sup>787</sup> A legrégebbi két barcasági öntvény, melynek brassói eredete feltételezhető, az 1456-os barcaszentpéteri (I. 25) és az 1471-es, német feliratú prázsmári harang (I. 275). Feltételezésnél többről természetesen nem lehet szó, mivel egyik emlék sem szignált, epigráfiai rokonságuk és közeli fekvésük Brassóhoz azonban nem mond ellent ennek az eredeztetésnek. További érvünk, hogy e két harangfelirat jellegzetességei más korabeli erdélyi harangon nem mutathatók ki, legfennebb az 1488-ban öntött kőhalmi harangon (I. 171), melyet földrajzi fekvése alapján szintén e korai csoport tagjának sejtünk.

Biztosan összetartozó harangcsoportokkal Brassó térségében csak az 1490-es évektől számolhatunk, akkor, amikor – egy 1491. évi forrás szerint – már minden városkapunál egy-egy ágyúmestert kellett alkalmazni.<sup>788</sup> Az egybeesés természetesen lehet látszólagos vagy véletlenszerű is, ugyanis semmivel sem tudjuk bizonyítani, hogy a korai brassói harangokat valóban ágyúöntők készítették-e, és nem a rézművesek egyéb kategóriáit kell e tekintetben gyanúba fogunk, mindenekelőtt az 1470-es évektől az adójegyzékekben gyakran

<sup>782</sup> Müller 1859. 252–253.

<sup>783</sup> Huszár 1995. 10; 1441-ben Újlaki Miklós és Hunyadi János erdélyi vajdák utasítására Brassóban Vlad havaselvei vajda (1436–1442, 1443–1446) számára is vertek pénzt, Ub I. 90–91 (2426. sz.), sőt a vajda Brassóból kért verőtövet és egyéb eszközöket saját felállítandó pénzverdéje számára, DocRom D. 230–232, 329–330.

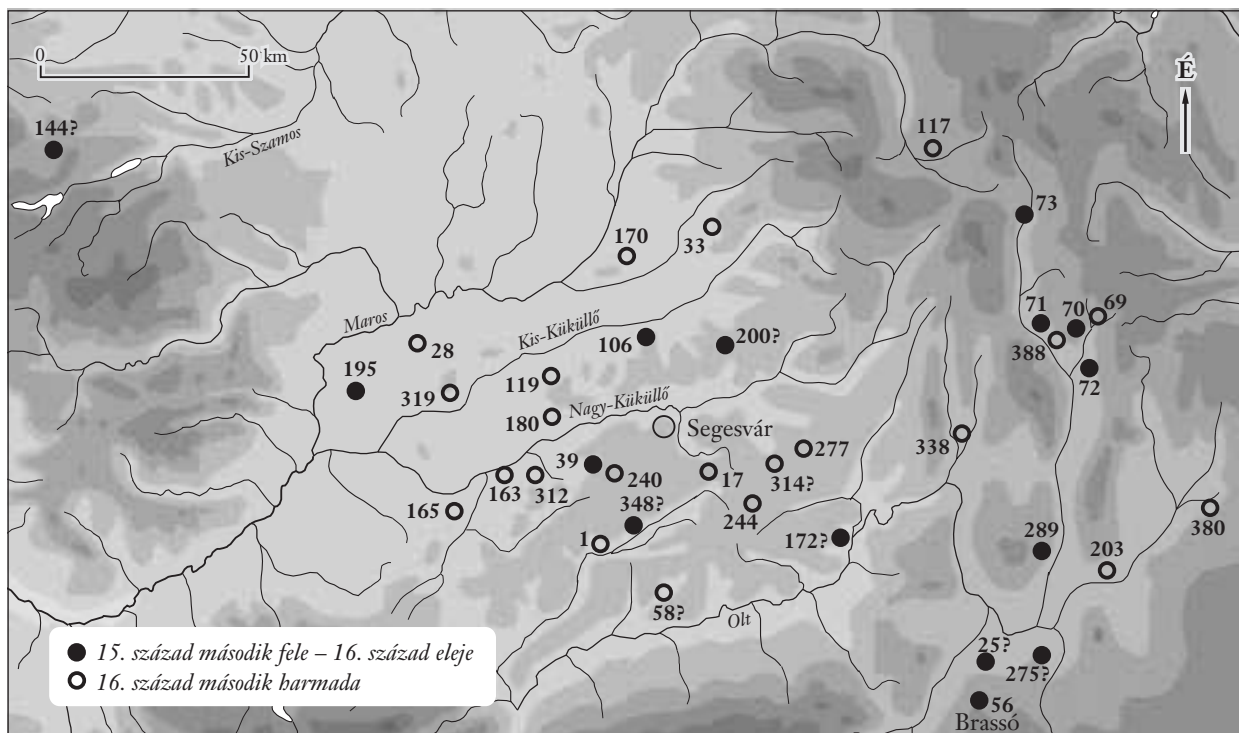
<sup>784</sup> Manolescu 1965. 146, 149.

<sup>785</sup> 1432: Ub IV. 2158. sz.; 1435: uo. 2237. sz.; 1443: Ub V. 2451, 2461. sz. (az utóbbi oklevélben Hunyadi János erdélyi vajda puskákat, *puscas* kér a brassóiaktól); 1445: uo. 2522. sz.

<sup>786</sup> További 15. századi lőfegyver-adatok: 1456: Ub V. 3005. sz. (*pixides*); 1471: Ub VI. 3896. sz. (*centum pixides manuales*); 1478: Ub VII. 4287. (*ducentos pedites [...] pixidibus, [...] bombardas duo [...] maiora*); Philipp 1986. 173.

<sup>787</sup> W. Wenrich tanulmányának alapos félreértésével írhatta Șt. Pascu, hogy a 14. század utolsó negyedében már Brassóban működött volna a Neidel harang- és ágyúöntő dinasztia, Pascu 1954. 70. Wenrich szerint a Neidel család brassói története 1583-tól követhető nyomon: Wenrich 1889. 63.

<sup>788</sup> Wagner 1976. 92.



A 15–16. századi brassói műhely harangjainak elterjedési térképe

szereplő üstkészítőket (Kessler). Az 1475–1489 között emlegetett *Jacob Kesler* a Portica negyedben, a kapu mellett lakott, kortársa volt *Jörg Kesler* (1475–1499), *Clos Kesler* (1475–1480) és *Mathis Kesler* (1478–1483); ez utóbbi az ágyúmeszterekhez hasonlóan egyik városkapu közelében, *infra portam descendendo* élt.<sup>789</sup> A harangöntéshez potenciálisan értő mesteremberek között az üstkészítők figyelembevételére elsősorban nyugat-európai analógiákra támaszkodik, ott ugyanis a harangöntők között gyakran szerepelnek az eredeti mesterségre utaló, Kessler nevű személyek; a legismertebbek a nürnbergi Kessler dinasztia tagjai, akik a 14. század folyamán harangöntésre szakosodtak, ezért a következő század elejétől már Glockengiesser néven szerepeltek.<sup>790</sup> Mindazonáltal a brassói harangkészítés kezdeteivel kapcsolatban az itt működő ágyúöntőket nagyobb valószínűséggel foghatjuk gyanúba.

Azonos műhelyben, ugyanazon évben készült az 1495-ös dátumot viselő csíkszentmártoni (I. 72) és csíkszenttamási harang (I. 73). Formai részleteik, melyek szorosan rokonítják őket, a 15. század végének, illetve a 16. század elejének tipológiai jellegzetességeit mutatják: a harangperem íve megtört, a harangfülek kérdőjel alakúak és külső három oldaluk kannelálás. Azonos kéztől származik a vegyesen latin és német nyelvű, minuszulás ha-

rangfelirat, és a szavakat is részben azonos díszítmények választják el, melyek később is a brassói műhely vezérmotívumai maradtak: a Keresztrefeszítés (III. 149), kis és nagyobb méretű Agnus Dei (III. 147a. és 148), továbbá a Nürnberg címerét ábrázoló kerek medaillon (III. 154), mely feltehetően az ismeretlen nevű öntő származási helyére utal. A Keresztrefeszítést ábrázoló relief (III. 149) felbukkan az 1496-ban öntött fületelki harangon (I. 106). Tanulságos, hogy az alig egyéves időintervallum ellenére a két csíki és a fületelki harang között igen jelentős különbségek mutatkoznak, a részletformákban éppúgy, mint a feliratnál alkalmazott minuszkuláknál. Eltérő mozzanat az is, hogy a fületelki harangra már arab számjegyekkel írt dátum került. Ezek az eltérések előrevetítik a brassói harangöntés másik jellemző vonását, azt tudniillik, hogy az egymást sűrűn váltó mesterek, illetve a feliratokat elkészítő piktorok vagy litterátusok kezén rendkívül változatos jellegű emléktárgy keletkezett, mely sok kis csoportra oszlik, úgy, hogy e csoportokat csak egy-egy ismétlődő díszítmény, elválasztójel vagy részletforma kapcsolja lazán össze. Ami a feliratokat illeti, a harangöntésben közreműködő személyek heterogén ta-

<sup>789</sup> Rechnungen Kronstadt III. 623, 625, 632, 636, 649, 653.

<sup>790</sup> DGA III. 8–21.

nultságának és hagyományainak megfelelően korán felbukkanó reneszánsz kapitálisokkal és feltűnően későig használatban maradó gótikus minuszkulákkal egyaránt találkozunk. Itt jegyezzük meg, hogy a csíki és a gyergyói medence falvai hagyományosan Brassóban öntettek harangot, miként ez több 17. századi forrásból is kiderül.<sup>791</sup>

A 16. század legelején két, eltérő tradíciót képviselő emlékcsoportot is körvonalazhatunk. Az egyik csoport kulcsemléke az első világháború során elpusztult, arab számos 1505-ös évszámot hordozó csíkmindszenti harang (I. 70), melyet, minuszkulás felirata szerint, egy bizonyos Ulrich ágyúöntő mester (pixenmeister) készített, kinek hibásan leírt nevét Orbán Balázs másolata nyomán *meistr vilbricy bixeternek* betűzzük. A 16. század legelejéről sajnos nem maradtak ránk brassói számadáskönyvek, így mesterünket nem tudjuk írott forrásban is szereplő helyi öntővel azonosítani, és még azt sem tudjuk, vajon azonos személy lehet-e az 1494–1496 között Nagyszébenben tevékenykedő Ulricus vagy Udalricus pixidariussal, aki utóbb, esetleg, Brassóba költözött. A csíkmindszenti harangon megörökített, hurkolt farkú fantasztikus lények – vagy azokhoz nagyon hasonlóak – feltűnnek az általunk csak fényképről ismert kalotaújfalusi harangon (I. 144), melyet formája a 15. század végére vagy a következő század elejére keltez, míg a felirat látható részéből talán az [15]04-es (?) évszámot és az *vllerich* nevet olvashatjuk ki.

Érdekesebb a másik, közel egykorú harangcsoport, melynek fő képviselője az 1508-ban öntött berethalmi harang (I. 39). Korai humanista kapitálisokkal készült felirata nem is sejtetné brassói eredetét, ha nem applikálták volna palástjára Brassó címerét (III. 155). Az arab számos dátum analógiáját az ugyancsak 1508-ban készült apaújfalusi harangon (I. 15) találjuk. A berethalmi harang feliratának jellegzetes, kora reneszánsz betűtípusa a csak másolatból ismert magyarzsákodi harangfeliraton (I. 200) is feltűnik 1506-os, latin–arab vegyes keltezéssel; ez utóbbi harang egyértelműen brassói eredetéről azonban biztosan nem mondhatunk. Kétségkívül brassói import viszont a moldvai Răchitoasa monostorának 1505-ben öntött harangja, melyen a város címere és *Ave Maria Mater Dei, custodi nos* körirat található.<sup>792</sup>

A bizonytalanul körvonalazódó korai brassói harangok számát gyarapíthatja néhány kisebb méretű, formai jellemzői alapján a 15. század végére vagy a 16. század első felére keltezhető harang,

melyek vállán sima bordakerettel szegélyezett, felirat nélküli sáv fut körbe. A késői szebeni műhelyek kapcsán már említett darabok közül az eresztevényi (I. 93), kőhalmi (I. 172) és székelyberei harangot (I. 332) sejtjük brassói eredetűnek, elsősorban földrajzi elhelyezkedésük alapján, miután a formai részletek a szebeni, besztercei és brassói műhelyek késői termékeire egyaránt jellemzőek. Közös sajátosságuk az is, hogy kivétel nélkül igen kis méretű öntvények, melyek alsó átmérője 27–34 cm között váltakozik. A csengőszerű méret és a felirat teljes hiánya miatt ez alkalommal is feltételezhetjük, hogy nem konkrét megrendelésre gyártott, hanem folyamatosan öntött és alkalomszerűen értékesített harangokkal állunk szemben.

A következő ismert brassói mesternév az 1512-ben öntött sepsikőröspataki harangon (I. 289) maradt fenn. A német nyelvű felirat szemernyi kétséget sem hagy a brassói András mester – *meister endres cv kron* – nemzetisége felől. A harangfelirat késői típusú gótikus minuszkulákkal, az évszám arab jegyekkel készült, a szóelválasztójelként használt övveretlenyomat és a harang palástját díszítő fríz azonban már egyértelműen reneszánsz jellegű (III. 144, 146). A sepsikőröspataki felirat másik, középen csillag alakú nódusszal tagolt, S formájú elválasztójele (III. 136) felbukkan az 1511-ben készült csíkszentléleki harangon (I. 71). Mivel ez utóbbi harang részformái is közel állnak a sepsikőröspatakiéhoz, feltételezhető, hogy ez az emlék is András mester műhelyéből származik. Ha így van, feltűnő az 1511-ből, illetve 1512-ből származó feliratok – és a feliratot készítő kezek – nagy változékonysága: a sepsikőröspataki, tiszta minuszkulás felirattal szemben a csíkszentlélekin, rokon formájú minuszkulák mellett, reneszánsz antikvákat is találunk. Ha az attribúció megállja a helyét, a vegyes írásmód inkább András mester korábbi műveire jellemző. Utolsó, 1521-es dátumot viselő munkáján, a brassói Szent Márton-templom elpusztult harangján (I. 56) *magister andreas de brascb* tiszta gótikus minuszkulás feliratot alkalmazott.

A Brassóban legalább egy évtizedig tevékenykedő András mestert azzal az ágyúöntővel azonosítjuk, aki az 1520-as és 1521-es év számadásaiban *Andreas bombardarius* néven évi 20 forint fizetést húzott – 5 forintos, negyedéves részletekben – a várostól. Ekkoriban a város egyedüli ágyúöntője

<sup>791</sup> Veszely 1860. 145–146, 148.

<sup>792</sup> Stoide 1971. 718.

volt, társa, a forrásokban 1520–1527 között szereplő *Udalricus balistarius* lőporkészítéssel foglalkozott. András mester, mint az ágyú mesterek általában, egy városkapu közelében lakott és dolgozott, esetünkben a Corpus Christi kapunál;<sup>793</sup> itt kerekre szerelt lövegek is álltak, melyek fölé 1522-ben zsindeyes tető került.<sup>794</sup> Brassóban ekkor már több kapunál is ágyúszertár létesült, 1521-ben a szentpéteri kapu melletti ágyúbástya arzenáljáról hallunk, ahol fedett ágyúszínt ácsoltak,<sup>795</sup> de ágyúk álltak a Portica kapunál, ezért 1522-ben a lőrészeket nagyobbították,<sup>796</sup> továbbá a Szent Mihály-hegyi erődítmény területén, ahová 1524-ben négy ágyút vontattak.<sup>797</sup>

Ami a Corpus Christi-kapunál működő András mestert illeti, 1521 decemberében még felvette az utolsó évnegyedért járó fizetését, 1522 márciusában már csak özvegyének fizethette ki a város az első negyedévi fél fizetésnek megfelelő két forint 25 oszporát.<sup>798</sup> A sepsikőröspataki harang Andreast, szász dialektusban Endrest az ágyúöntők eddig megismert szintjét meghaladó, jó képességű mesternek mutatja. Ennek ellenére nem lehetünk biztosak abban, hogy őt és embereit kell azonosítanunk azon harangöntőkkel (*campanifusoribus*), akik 1512-ben Brassóban tevékenykedtek.<sup>799</sup> Márpedig ebben az évben a brassói, Szűz Mária tiszteletére szentelt nagytemplom előjárósága az erdélyi ágyúöntők átlagos felkészültségét próbára tevő vállalkozásba fogott, amikor kivételesen nagy mennyiségű, összesen 618 forint 28 oszpora értékű nyersanyagot vásárolt harang öntésére. Ha jól értelmezzük az egyes számadáskönyvi tételeket,<sup>800</sup> 373 forint 28 oszpora értékben vásároltak rezet, ami az ugyanazon forrásban megadott, mázsánként 5 forintos árat figyelembe véve 74,7 erdélyi mázsa ércet jelent. Ehhez járult 245 forintot és 3 oszporát kitevő ónmennyiség (ennek a számadáskönyvben szereplő mértékegysége, a budai mázsa

valószínűleg a fém eredetére is utal), ami – erdélyi mázsánként 19,3 forintos árral számolva – 12,7 erdélyi mázsa ónnak felel meg. A rezet és ónt tartalmazó harangérc így kiszámított, 87,4 erdélyi mázsányi össz tömegét 56 kg-mal szorozva 489 kg-ot nyerünk. A harang súlya ennél minden bizonnyal több lehetett, elvben ugyanis nem lehet kizárni valamely korábbi, elhasadt harang hasznosítását sem, másrészt újabb anyagvásárlásra is kell gondolnunk, mivel a plébánia 1513 karácsonyára, adósságát további 100 forinttal szaporítva, már 718 forint 28 oszporával tartozott a városnak.<sup>801</sup> Adósságát ekkor – 20 forint és 28 oszpora híján – törlesztette is, 1514-ben azonban, egy közelebbiről keltezetlen bejegyzés szerint, réz- és ónvásárlás miatt újra tartozott a városnak, ezúttal 513 forinttal,<sup>802</sup> ami arra utal, hogy egy második, esetleg harmadik harang elkészíttetésére is vállalkoztak. Az 1512–1514-ben öntetett, nagyméretű brassói harangok élete sajnos nem bizonyult hosszúnak: legkésőbb az 1689-es nagy tűzvészben megsemmisültek.

Az 1510-es években a brassóiak budai kapcsolataira nemcsak a brassói fémvásárlás kapcsán említett budai mázsa utal. 1516-ban Johann Benkner főbíró 100 forint értékben vásárolt Budán ágyúkat, 1519-ben pedig hasonló értékben salétromot és puskákat vett ugyanott.<sup>803</sup> Mindez azt sejteti, hogy különösebben intenzív brassói ágyúöntés ekkor még nem zajlott, jóllehet az 1514-ben öntött magyarlapádi harang (I. 195) *p.m.* szignója egy ágyúöntő, *p[ixenmeister] m[...]* emlékét örököltette meg a harang nem különösebben igényes minuszkulás feliratán. Az ismeretlen, írott források segítségével sajnos nem azonosítható mestert azért véljük brassóinak, mert a magyarlapádi harangon először felbukkanó elválasztójelek (III. 137a) később, az 1520–1530-as évek brassói harangjainak is jellegzetes részletei maradtak.

<sup>793</sup> 1520: ... *pro labore latrinae in domo prope portam Corporis Christi ubi bombardarius habitat*, Rechnungen Kronstadt I. 247. A név nélkül szereplő bombardarius azonosítását András mesterrel az teszi lehetővé, hogy az 1520-as év épségben fennmaradt számadáskönyvi tételei rajta kívül más bombardariust nem említenek.

<sup>794</sup> 1522: Rechnungen Kronstadt I. 378–379.

<sup>795</sup> 1521: *pro laboribus unius tecti in curia custodis Petri, ubi bombardae locantur asp. 16*, Rechnungen Kronstadt I. 304; *carpentariis et eorum coadiutoribus in muro in postbey circa portam Petri tectum facientibus [...] ultra bombardas [...] flor. 3 asp. 46*, Rechnungen Kronstadt I. 316; *Martino Mensatori quod ordinavit bombardas in postbey circa portam Petri [...] asp. 25*, Rechnungen Kronstadt I. 321.

<sup>796</sup> 1522: *Melchiori, qui maioravit foramina ad bombardas circa portam Porticae cum socio suo asp. 12*, Rechnungen Kronstadt I. 377.

<sup>797</sup> 1524: *pro vectura 4 bombardarum schlangen ad montem seu postbey sancti Martini asp. 20*, Rechnungen Kronstadt I. 575.

<sup>798</sup> Rechnungen Kronstadt I. 321, 384.

<sup>799</sup> Rechnungen Kronstadt I. 196; Fejérpataky 1888. 171.

<sup>800</sup> Rechnungen Kronstadt I. 197.

<sup>801</sup> Herfurth 1881.

<sup>802</sup> 1514: *Item dy kyrche pleybt schuldich der stat am kopffler wnd Czyn czu den glockenn genommen flor. 513*, Rechnungen Kronstadt I. 201.

<sup>803</sup> 1516: Rechnungen Kronstadt I. 214; 1519: uo. 223.

Még András mester idejében, 1520 nyarán levéllel fordult a városi tanács Neagoe Basarab hávaselvi vajdához, bizonyos Szaniszló (*Ztanislaus*) mester ügyében. A cél – mint utóbb kiderült – az volt, hogy a román vajda szolgálatában álló, ismeretlen származású, talán lengyel mestert Brassóba csábítsák. Többszöri levélváltás után<sup>804</sup> *magister Ztanislaus bombardarius* Brassóba költözött, első fizetését, az első évnegyedért járó 4 forintot 1522 márciusában kapta.<sup>805</sup> Lakóhelye, melyet *porchent*-nek is neveztek,<sup>806</sup> *ad Ursulam retro* fekvő ház (*domus*, illetve *stubella*) volt, melyért a mester évi 1 forint 20 oszpora censust fizetett.<sup>807</sup> 1524-es feljegyzésből tudjuk, hogy a műhelye a kelet felé nyíló *porta Petri* mellett állt, ahol a kész ágyúkat zsinde-lyes fedél védte.<sup>808</sup> Ugyanekkor egy másik ágyú-  
mester is feltűnik a városban, *Udalricus novus bombardarius*, aki Szaniszló mesterrel egy időben vette fel 5 forintos negyedévi járandóságát.<sup>809</sup> A munkájához szükséges kellékek azt sejtetik, hogy Udalrich mester feladata nem az öntés, hanem a lövegek karbantartása és lőgyakorlatok végzése, valamint a puszkapor őrlése volt.<sup>810</sup> Lakóhelyét a *porta Portica* közelében említették, ahol kapuőrzői feladatot is ellátott.<sup>811</sup> 1523 legelején alkalmazta a városi tanács *Michael bombardariust*, szokatlanul magas, negyedévenként 7 forintos fizetéssel. Az új mester lakóhelye a domonkos barátok kapujánál volt, ahol a város megbízásából a kőművesek több hónapos munkával új házat építettek.<sup>812</sup> Brassó városának ez a befektetése rövid távon valószínűleg nem térült meg: az új mesterről 1524 tavasza után nem hallunk többet. Ugyanekkor hoznak Váradról Brassóba egy ágyú mestert, kinek nevééről és

utazása céljáról sajnos nem maradt feljegyzés.<sup>813</sup> Mindez azt sejteti, hogy Brassó – ahol az utóbbi évek feljegyzései sem rézvasárlásról, sem pedig ágyúöntésről nem tettek említést – most fegyver-készlete megújítását határozta el. Hozzájárulhatott ehhez az is, hogy Szapolyai János erdélyi vajda ebben az évben 2000 forint értékben vette igénybe a brassóiak fegyvereit, köztük nagyobb ágyúkat, csatákgyókat és szakállas puszkákat, melyekből Pestre is jutott, míg egy löveg Medgyesén maradt.<sup>814</sup> A csatákgyókról korabeli forrás mondja, hogy a kisebb ágyúk közé tartoztak, melyeket két kerékre szereltek.<sup>815</sup>

Az új brassói ágyúk öntésében a fő szerep Szaniszló mesterre hárult, aki már munkába állása évében kiépítette műhelyét, és munkájához 1522 őszétől segédet alkalmazott.<sup>816</sup> Forrásainkból sajnos nem derül ki, hogy vajon ő volt-e a mestere a brassói új toronyóra harangjának, melyhez 1523 őszén mintegy 7 fontmázsa rezet vásároltak Nagyszébenből.<sup>817</sup> 1524–1526 folyamán *Ztanislaus* több ágyút is öntött Brassó számára. Idevágó adataink részletezése nemcsak azért tanulságos, mert olyan kellékekkel és munkafolyamatokkal ismerkedhetünk meg, melyek a harangöntésnek is elengedhetetlen részét képezik, de azért is, mert kiválóan példázják több mesterség és mesterember együttműködését egy-egy öntés előkészítése során.

Az 1524-es esztendő első felét Szaniszló mester még kézi- és szakállaspuskák javításával töltötte,<sup>818</sup> ősszel azonban már öntésre is sor került. 1523 augusztusában egy fazekas segítségével téglából és agyagból újrarakták a mester kemencéjét,<sup>819</sup> szeptemberben egy asztalos „formákat”, nyilván fa for-

<sup>804</sup> Rechnungen Kronstadt I. 268, 273.

<sup>805</sup> Rechnungen Kronstadt I. 384.

<sup>806</sup> Rechnungen Kronstadt I. 381.

<sup>807</sup> Rechnungen Kronstadt I. 478.

<sup>808</sup> 1524: *pro scindulis 1800 ad tectum faciendum in posthey portae Petri ubi bombardae locari debeant flor. 1 asp. 13*, Rechnungen Kronstadt I. 550, 576.

<sup>809</sup> Rechnungen Kronstadt I. 380.

<sup>810</sup> 1522: *magistro Udalrico novo bombardario pro clavis, kolben, blech et papiro ad bombardas asp. 32*, Rechnungen Kronstadt I. 380; *Udalrico bombardario pro compositione asserum, ubi pulveres exsiccant et quod pulveres granavit proprie gekörrent asp. 14, uo. 404*.

<sup>811</sup> 1523: Rechnungen Kronstadt I. 485.

<sup>812</sup> 1523. március: *Mathiae lapicidae cum suis coadiutoribus in domum novi electi bombardarii Michaelis fundamentum facienti circa portam fratrum praedicatorum flor. 2 asp. 25*; a ház szeptemberre elkészült: Rechnungen Kronstadt I. 482–485.

<sup>813</sup> 1524. március: Rechnungen Kronstadt I. 551.

<sup>814</sup> 1523: *das Lant pleybt schuldig der stat wmb gross pixsen vnd hocken pixsen kuglen puluer vnd auch die pixsen die czw Offenn ist plyben vnd auch wunter Midwisch ist ein schlang czw prachen vnd der her weida helt auch der stat ein schlang die Er hat genomen dev [!] der grite belegert ist wordenn czwm Midwisch flor 2000*, Rechnungen Kronstadt I. 477.

<sup>815</sup> 1524: *pro 10 peccis ferri ad duas rotas bombardae minoris schlängen flor. 1 asp. 30*, Rechnungen Kronstadt I. 559.

<sup>816</sup> Rechnungen Kronstadt I. 462.

<sup>817</sup> Rechnungen Kronstadt I. 493.

<sup>818</sup> 1524: *reformationibus 62 bombardarum backen et manualium, [...] reparatione bombardularum*, Rechnungen Kronstadt I. 554.

<sup>819</sup> 1523: Rechnungen Kronstadt I. 494.

masablonokat készített szakállasok öntéséhez,<sup>820</sup> az ácsok pedig zszindellyel fedett színt emeltek az olvasztókemence mellé, mivel a mester már hosszú csövű tábori ágyú, csatakigyó öntéséhez készülődött.<sup>821</sup> A város napszámosai deszkát, agyagot és szenet szállítottak a helyszínre, földmunkával megakadályozták, hogy a víz befolyhasson a műhelybe, Erasmus lakatosmester pedig zárat és vasalásokat szerelt az ajtóra.<sup>822</sup> A lakatossal más vonatkozásban is munkakapcsolatban állt az ágyúöntő, amennyiben a korábban elkészült, valószínűleg kisebb kaliberű rézlevegeken 1524-ben Erasmus mester végzett utómunkálatokat és egyúttal két „formát” is készített.<sup>823</sup> 1525 februárjában két ember kiásta *Ztanislaus* műhelyében a nagyobb ágyúkhöz szükséges öntőgödört, egy kőműves és segédei közreműködésével új kemence készült több szekér agyag felhasználásával, tetemes mennyiségű nyírfát (!) halmoztak fel, majd Szaniszló mester segédeivel a formakészítéshez látott. A forma részeit lemezvasalással és dróttal rögzítették, a pléhmunkát cigányok végezték. A számadáskönyvi tételekből az is kiderül, hogy az új ágyúhoz valamilyen több mint 400 kg rezet vásároltak.<sup>824</sup>

Ha lehet, az öntőmunka a következő évben, 1526-ban még intenzívebbé vált. Már februárban eltakarították a havat a porta Petri melletti *por-*

*chent* területén, az öntés színhelyét elkerítették és – a több száz felhasznált zszindelyszeg alapján ítélve – fedett színt készítettek. Az előző év adatai nyomán már nem számít meglepetésnek, hogy a forma körül segédeken és ácsokon kívül egy – vélhetően bádogos – cigány is dolgozott, az azonban a harangfeliratok megítélését is befolyásoló új tanulság, hogy az ágyúfelirat sem a bombardarius keze munkája: esetünkben a betűket Domonkos (*Dominicus*) festő illesztette a modellre.<sup>825</sup> Az öntőgödört a város napszámosai ásták ki, a forma alapozását kőművesek készítették. Magát az öntőformát hat napon és éjszakán át szárították, illetve égették, időközben egy esztergályosnál az emelőszerkezethez csigákat rendeltek, majd kötelekkel, ács közreműködésével a formát elhelyezték az öntőgödörben. A munkálatokban a két azonos nevű brassói pattantyús, *Udalricus bombardarius* és *Udalricus balistarius* is segédkezett, a csiga javítása egyéb fémmunkákkal együtt a kovács feladata volt. Magára az olvasztásra és öntésre, több hónapos előkészület után, májusban került sor. A fújtatókhoz és az olvasztókemence körüli egyéb munkákhoz 13 napszámost alkalmaztak.<sup>826</sup> A bejegyzések azt sejtetik, hogy az olvasztás során tűz ütött ki, melyben elégték a fújtatók (pótlásukról az asztalosok gondoskodtak) és kár esett János

<sup>820</sup> 1524: *mensatori pro formis factis ad bombardas hacken conflandas magistro Ztanislaio bombardario asp. 32*, Rechnungen Kronstadt I. 571.

<sup>821</sup> 1524: *carpentariis pro labore schapen in porchent ubi bombardarius conflare debeat bombardas schlangen asp. 26*. [...] *eisdem pro labore schapen ultra fornacem ubi Ztanislaus conflare debeat bombardas flor. 3 asp. 4*, Rechnungen Kronstadt I. 575–576.

<sup>822</sup> Rechnungen Kronstadt I. 576–580.

<sup>823</sup> 1524: *magistro Erasmo seratori pro certis laboribus factis in pixidibus [...] asp. 32. Item eidem pro duabus formis asp. 40*, Rechnungen Kronstadt I. 553.

<sup>824</sup> 1525. február: *duobus qui fecerunt foveam ubi magister Ztanislaus bombardarius debet conflare bombardam slang asp. 16*, [...] *pro una fornace facta ubi magister Ztanislaus conflare debeat bombardas flor. 1 asp. 22* [...] *pro vecturis octo argillae ibidem asp. 18* [...] *mercatoribus (recte: muratoribus – B. E.) et eorum coadiutoribus in fornace, ubi magister Ztanislaus conflare debeat bombardas flor. 1 asp.* [...] *pro 3 vecturis argillae ad fornacem ut supra asp. 8*; március: *muratoribus et eorum coadiutoribus in fornace laborantibus, ubi Ztanislaus bombardarius conflare debeat bombardas flor. 1 asp.* [...] *pro quatuor vecturis argillae ibidem asp. 12* [...] *pro 5 plaustis lignorum byrcken, ubi Ztanislaus bombardarius conflare debeat bombardas asp. 27 1/2* [...] *iterum pro sex plaustis lignorum byrcken ut supra asp.* [...] *tribus laboratoribus manualibus, qui iuverunt magistro Ztanislaio bombardario [...] flor. 1 asp. 18* [...] *duobus coadiutoribus iuvantibus magistro Ztanislaio bombardario per 2 dies etc. asp.* [...] *illis qui foveam effoderunt ubi conflare debeat bombardas, ac argillam et alios labores ibidem fecerunt flor. 2 asp.* [...] *pro vecturis tribus argillae de Thwmes pro eadem bombardas asp.* [...] *pro vectura unius bombardae de postbey montis sancti Martini ad portam Petri asp.* [...] *pro scaffis ad effodiendum fossatum ut supra asp. 3 1/2* [...] *pro duobus scampanis ubi forma ad bombardam locatur asp. 4* [...] *pro scherwall ad bombardam conflandam asp.* [...] *pro suimine, ewsel 15 libras ad eandem asp. 10*; április: *pro uno plaustro lignorum magistro Ztanislaio ad bombardam conflandam asp.* [...] *Cziganis pro labore ferramentorum blech ultra formam, per quam bombardas conflare debeat flor. 1 asp.* [...] *Cristiano fabro pro labore rabberen beslan asp.* [...] *eidem pro tribus brantert et ferro kerren ad bombardam conflandam flor. 8 asp. 25*; május: *relictae Georgii institutoris pro 1 libra drad ad bombardam conflandam asp.* [...] *pro cupro sex centenariis minus lib. 11 ad bombardam conflandam flor. 32 asp.* [...] *pro acucione securium 4 gestelt pro secundis lignis byrcken ad bombardam conflandam asp.* [...] *magistro Ztanislaio bombardario ad rationem 3 quartalium, minus 2 libr. cupri ad eandem bombardam conflandam flor.* [...] *Andreae literato pro sex libr. drad ad bombardam conflandam asp. 36*; július: *magistro Ztanislaio bombardario in solutione 3 quartalium minus libr. 2 cupri ad bombardam conflandam, ad priorem sibi solutionem factam flor. 2 asp. 20*, Rechnungen Kronstadt I. 597–608.

<sup>825</sup> Úgy tűnik, a művészek ilyen irányú közreműködése nem egyedi eset; 1440-ben egy pozsonyi ágyúhoz Jost ötvössel készítették el a város címerét: Ortway 1900. 279.

<sup>826</sup> 1526. február: *illis qui nivem exportaverunt de porchent circa portam Petri ubi bombardas conflare debeat asp. 8* [...] *pro sepo Ztanislaio bombardario ad pixidem conflandam asp. 3* [...] *pro 300 claviculis deck magistro Ztanislaio asp. 4 1/2* [...] *pro drad, scherwal et eysel ad bombardam conflandam per magistrum Ztanislaum asp. 20* [...] *pro uno plaustro carbonum magistro Ztanislaio bombardario ad pixidem conflandam asp. 20*; március: *Dominico Pictori ad locandas literas in forma pixidis conflandae asp.* [...] *pro una scaffa minore et maiore eidem magistro Ztanislaio asp. 2 1/2* [...] *laboratori coadiutori magistro Ztanislaio bombardario circa formam bombardae conflandae flor. 1 asp. 18* [...] *carpentariis in labore, gebwnth, ad formam bombardae conflandae factis flor. 1 asp. 32* [...] *pro 3 vecturis cupri de domo librae et 3 vecturis lignorum de cimiterio ad gebwnth pro forma bombardae asp.* [...] *Czigano laboranti*

üstkészítő épületfedelében (*in tecto Joannis caldarii*) is.<sup>827</sup>

Az 1526. júniusi tüzeset után Szaniszló mesterről keveset hallunk. Az 1527. év kifizetései kapcsán neve nem szerepel, bár a városban tartózkodott: ez év őszén még az ágyúk körül ténykedett és szeptember végén 3 forintot kért kölcsön a várostól,<sup>828</sup> azonban már nem található a város által fizetett alkalmazottak között. Ekkortájt dőlt ki a tevékeny mesterek sorából *Udalricus bombardarius* is. A korábbi esztendőben évi 28 forintos fizetségért alkalmazott mester 1527–1528 folyamán eredeti fizetésének már csak töredékét, az idő múltával fokozatosan csökkenő összegeket vett fel, 1528-ban felesége meghalt, és a következő évben már róla sem hallunk a forrásokban.

Mindezeket előrebocsátva válik komoly kérdéssé, vajon ki öntötte az 1527. évi dátumot viselő, a III. 137a típusú elválasztójel alapján biztosan brassói eredetű haranglábi harangot (I. 119), az év folyamán leköszönő *Stanislaus bombardarius* vagy egy másik brassói rézműves, például a balul sikerült 1526. évi ágyúöntés kapcsán említett *Johannes caldarius*. A kérdésre természetesen nem tudunk válaszolni, azt azonban tudjuk, hogy ezekben az években a brassói harangöntés is folyamatos volt: 1528-ban a városháza órájához készült harang, melyet augusztusban vont fel egy ács az óratoronyba.<sup>829</sup>

Új bombardariusok 1529 elején tűntek fel a városban, itteni ténykedésük azonban szokás szerint rövidnek bizonyult. Közülük *Stephanus bombardarius*

ismeretlen körülmények között vált meg a várostól, míg *Bartholomeus (Barthuss) bombardarius*, aki szintén az év elején lépett brassói szolgálatba, június 22-én elesett a császáriak oldalán a földvári csatában.<sup>830</sup> Tartósan csak a harmadik ágyúmester, *Martinus bombardarius* telepedett le Brassóban, aki legalább 1550-ig a város szolgálatában maradt.

Közülük öntéssel István és Márton mester foglalkozott. Ami Mártont illeti, egy későbbi feljegyzésből tudjuk, hogy a porta Portica mellett dolgozott,<sup>831</sup> kizárásos alapon így feltételezhetjük, hogy István ágyúmester vette át a porta Petrinél Szaniszló mester műhelyét. Nem tudjuk, melyikük vállalkozott ama nagyméretű ágyú (*bombarda magna nova*) elkészítésére, melynek öntéséről sok számadáskönyvi bejegyzés maradt. Ezek számos olyan részletet is megörökítettek, melyek kiegészítik az ágyúöntésről eddig kirajzolódott, meglehetősen töredezett képet. Az 1529. évi munkálatok ismét februárban kezdődtek, amikor kilenc segéd egy napi munkával összetörte a sárgaréznek (*auricalcum*) nevezett nyersanyagot, majd a mázsálás következett. Állandó öntőház híján fából, ácsok segítségével újra felépítették a zsindegyel fedett alkalmi műhelyt, majd 1000 téglával felhasználásával elkészült az olvasztókemence. Öntés után egy eddig nem említett műveletre, a cső üregének fúrással történő megmunkálására került sor, amihez ugyanazok az ácsok tölgyfa- és fenyőgerendákból külön szerkezetet állítottak össze. Maga a fúrás, napszámások közreműködésével, több napon át tartott.<sup>832</sup>

---

*in forma pro bombardam conflaganda asp. [...] singulis coadiutoribus magistro Ztanislao bombardario flor. 2 asp. [...] carpentariis circa formam bombardam conflagandam laborantibus asp. [...] muratoribus facientibus fundamentum pro forma bombardam conflagandam asp. 10 [...] pro duobus schleg streng ad bombardam conflagandam asp. [...] illis qui effoderunt terram pro forma extrabenda bombardam conflagandam flor. 1 asp. 6; április: eidem quod per sex noctes circa ignem ibidem excubias tenuerunt asp. 16 [...] torneatori pro duobus discis ibidem asp. [...] pro funibus strengb ad formam asp. 2 [...] magistris Vdalrico bombardario et altero balistario, quod iuverunt ibidem, bibales asp. 4 [...] carpentario pro labore czwg ibidem asp. 16 [...] pro spyss gebiss ad bombardam conflagandam asp. 5 [...] pro stanno ad eandem asp. 4 1/2 [...] pro una pecia ferri ad eandem asp. 10 [...] pro uno fune, quo nucleus ex bombardam extractus est asp. [...] pro reparatione discorum, ubi forma ex fovea fuit extracta, et aliis laboribus per Franciscum Fabrum ibidem factis asp. 4; május: tredecim iuvantibus, folles, ad flandum ac alios labores, in conflaganda bombardam per magistrum Ztanislaum bombardarium etc. factos flor. 3 asp. [...] pro uno plaustro carbonum pro bombardam conflaganda asp. 45; június: custodi portae Petri pro uno lardo et arvina, ac vino, illis ad fornacem datis, quando bombardam conflagari debebat asp. [...] pro uno ligone ad bombardam conflagandam asp. [...] pro uno [!] 1/2 cent. stanni ad bombardam conflagandam flor. 12, Rechnungen Kronstadt I. 640–654.*

<sup>827</sup> Rechnungen Kronstadt I. 653, 655.

<sup>828</sup> Rechnungen Kronstadt II. 46–47. Bár név szerint nem említik, valószínűleg Szaniszló mester vezette az 1527. júniusi ágyúöntést is: uo. 41.

<sup>829</sup> Rechnungen Kronstadt II. 75.

<sup>830</sup> Rechnungen Kronstadt II. 129, 139.

<sup>831</sup> 1547: Rechnungen Kronstadt III. 415.

<sup>832</sup> 1529. február: *novem ministris, qui uno die iuverunt, dum massae orichalci pro fundendis bombardis confringerentur asp. 27; március: ministris quibusdam cuprum ad bombardam fundendas deputatum ponderare iuvantibus pro bibalibus asp. 5 [...] pro 2400 scindulis ad bombardas fundendas utendis, pro tecto ut supra faciundo flor. 1 asp. 24 [...] Martino Czwwkwy cum aliis duobus fabris lignariis in propugnaculo ubi bombardae [...] flor. 2 asp. [...] pro vectura 1000 laterum ex horreo laterum pro fornace bombardarum faciendarum pro mercede asp. 15; május: pro quernis trabibus et abiegnis tignis ad terebrationem bombardae novae emptis asp. 43 [...] Martino Tbwkwy cum suo consodale 2 1/2 dietis et uno mercenario 2 dietis laborantibus in facienda terebra ad bombardam terebrandam una summa flor. 1 asp. 1; június: fabris in melioranda terebra bombardarum laborantibus pro bibalibus asp. 6, Rechnungen Kronstadt II. 129–134.*

Az év folyamán István és Márton mester további ágyúkat, többek között csataágyúkat is öntött. A rezet ónedények adagolásával ötvözték alacsony óntartalmú ágyúbronzzá.<sup>833</sup>

Az 1530-as években Márton mester maradt Brassó vezető bombardarius, aki évi 40 forintos, tisztos fizetés mellett folyamatosan öntött ágyút. Ekkor már nem lehetett fiatal, mivel lánya 1538-ban férjhez ment.<sup>834</sup> Az 1540-es éveket mindenesetre végigdolgozta, és bizonyos jómódra is szert tett, mivel 60 forintra becsült házat birtokolt a *Sancti Johannis Nay gasz*-ban.<sup>835</sup> Harangöntéssel is foglalkozott, 1543-ban a város megbízásából Radu Paisie vajda számára készített Havaselvén harangot,<sup>836</sup> de, szükség esetén, más réztárgyat is öntött; 1547-ben például egy köztéri kút rézcsöveinek elkészítéséért fizetnek neki.<sup>837</sup> Haláláról nincs adatunk, mivel a számadáskönyveket csak 1550-ig adták ki. Ez utóbbi évben éppen hiteles mérlegsúlyokat öntött.<sup>838</sup> Mellette 1534-ben bukkan fel egy újnak nevezett ágyúmester, *novus bombardarius magister Baltazar*, először 32, majd 40 forintos, évi négy részletben folyósított fizetéssel. Az inkább pattantyúsként, mint öntőként dolgozó Baltazar tevékenységét 1540-ig követhetjük nyomon a brassói számadáskönyvben. Utóda Wolfgang Klein (*Wolff Klain, Wolfgangus bombardarius*) lett, aki feltehetően valamelyik észak-magyarországi városból került ide, mivel feleségét 1539 áprilisában Debrecenből szállította egy szekeres Brassóba.<sup>839</sup> A mester a felső kapu mellett (*circa portam superiorem*) telepedett le, ahol korábban nem is hallottunk arzenálról vagy öntőműhelyről.<sup>840</sup> Évi 40, illetve 32 forintos fizetésért dolgozott, elsősorban új ágyúk előállításán munkálkodott. Már 1541-ben öntött, 1542-ben pedig két nagy ágyút (*duas magnas bombardas*) készített.<sup>841</sup> 1545 legelején Váradra küld-

ték, ám ez az út végzetesnek bizonyult számára. Feleségét 1545 februárjában már özvegynek mondták.<sup>842</sup> A számadáskönyvekben utóljára felbukkanó brassói ágyúöntő az 1550-ben új mesternek mondtott *Joannes Bonaventura bombardarius* volt, negyedévenként 8 forintos fizetéssel. Talán a szentpéteri kapunál dolgozott, ahol az év folyamán ismét volt ágyúöntés.<sup>843</sup> 1549-ben a korábbi fedett színek helyett már külön fegyvertárról (*armamentario vulgo Zeug haws*) hallunk.<sup>844</sup> A számadáskönyvek ekkor a különböző kaliberű ágyúk és kézfegyverek egész sorozatát örökítették meg (*magna bombardas vulgo falkenoetlen, pixides barbatus vulgo Hoken, pixides vulgo Stray, pixides Pragenses*).<sup>845</sup>

A viszonylag részletesen kibontakozó ágyúöntő életrajzok felvázolása nyomán joggal reménykedhettünk abban, hogy az 1530–1550-es évek brassói harangjait éppoly könnyen mesterhez köthetjük, ahogyan a korábbi évtizedek harangtermését Ulrich, illetve Endres bombardariushoz kapcsoltuk. Erősítette ezt a reményt az is, hogy a brassói harangöntés ebben az időben töretlennek tűnt (írott forrás szól Márton ágyúöntő ilyen irányú tevékenységéről), beleértve a nagyméretű harangok előállítását is. Nem kétséges ugyanis, hogy a brassóiak csak az utánpótlás reményében tárgyalhattak 1535-ben Vlad havaselvei vajdával az alig két évtizede megöntött nagyharangjuk eladásáról.<sup>846</sup> Amikor azonban megpróbáltuk a ránk maradt emlékek és a név szerint ismert ágyúöntők egyeztetését, kísérletünk gyorsan kudarcba fulladt.

Ha az emlékek felől közelítjük meg a problémát, feltűnő, hogy az 1527. évi haranglábi harang (I. 119) után következő évtizedből egyetlen brassói harang sem maradt fenn, 1536–1538-ból azonban a datált harangok szép sorozatát ismerjük (Küküllőkőrös, I. 180/1536; Gyergyóalfalu, I. 117/1537;

<sup>833</sup> 1529. június–július: *Johanni Czertsch custodi portae divi Petri pro uno cantbaro et una scutella[!] stanneis ad fusionem novae bombardae datis flor. [...]* magistro Stephano bombardario pro stanneis vasculis, puta duabus scutellis in fusionem novae bombardae datis asp. 32, Rechnungen Kronstadt II. 134, 136.

<sup>834</sup> Rechnungen Kronstadt II. 583.

<sup>835</sup> 1541: Rechnungen Kronstadt III. 128.

<sup>836</sup> 1543. január: *solvimus Martino bombardario ex parte aeris campanarum a Radul wayda empti, ratione campanae, quam paravit in Transalpina domino waywodae flor. 23*, Rechnungen Kronstadt III. 653.

<sup>837</sup> 1547: *magister Martinus pixidarius fudit 2 fistulas vulgo Roeren et etiam 1 magnam fistulam, quae in ipsam arcam vulgo Kasten tendit, et etiam 20 libra cupri de suo cupro addidit*, Rechnungen Kronstadt III. 415.

<sup>838</sup> 1550: *quod Martinus bombardarius pondera librae iusta fecit, vulgo bot gerecht gemacht, fl. 2*, Rechnungen Kronstadt III. 544.

<sup>839</sup> Rechnungen Kronstadt II. 641; vö. Petráš 1992. 80.

<sup>840</sup> 1539. április–május: Rechnungen Kronstadt II. 641.

<sup>841</sup> Rechnungen Kronstadt II. 648, 650.

<sup>842</sup> 1545: Rechnungen Kronstadt III. 255, 259.

<sup>843</sup> Rechnungen Kronstadt III. 569, 574.

<sup>844</sup> Rechnungen Kronstadt III. 524.

<sup>845</sup> 1550: Rechnungen Kronstadt III. 581.

<sup>846</sup> 1535: *Ztoyka Dobromyr ad Wlad waywodam ratione nostrae magnae campanae [...] misso, expensae flor. 2 asp. 20*, Rechnungen Kronstadt II. 405.





A maksai harang feliratának részlete (1537)

Koronka, I. 170/1537; Maksa, I. 203/1537; Leses, I. 185/1538). Ezek a harangok egységesen a 16. század formai sajátosságait mutatják, megtört ívű peremüket következetesen abroncs szegélyezi, valószínűleg a felirat kettős sima bordakeretben fut, koronájuk a harangtetőből kiemelkedő, korongszerű tagozaton áll, ívelt füleik kívül erőteljesen kannelázottak. A harangfeliratok viszont átmeneti jellegűek, amennyiben gótikus minuszcula és reneszánsz antikva betűs szövegek egyaránt előfordulnak közöttük. A minuszculás írásmód ekkor már Erdély-szerte archaikusnak számított, az 1537-es év minuszculás harangfeliratai (Gyergyóalfalu, Koronka, Maksa) teljes gyűjtött anyagunk legkésőbbi ilyen emlékei, és a más íráshordozókon fennmaradt erdélyi minuszculás feliratok között is a legutolsók közé tartoznak.<sup>847</sup> Ugyanakkor a kükküllőkőrösi (1536) és a lesesi (1538) harangon felbukkanó reneszánsz kapitálisok már az 1540–1550-es évek sajátosságait mutatják. Ezek közül a legjellegzetesebb a zászlószerű kis nyúlvánnyal ellátott *A*, a szárán gombbal tagolt *I* és *S*, valamint a transversáján esetenként hurokkal díszített *N*. Átmeneti jellegűek a felhasznált elválasztójelek és reliefek is. A rombuszokból összeállított és alul visszahajló nyúlványban végződő elválasztójel (III. 137a), illetve egy kisméretű *Agnus Dei* ábrázoló relief (III. 148) még a Márton mester előtti időszakhoz kapcsolódik, ugyanakkor a többi díszítmény (III. 147b, 150, 151) 1536 előtt nem fordul elő és 1542 után sem mutatható ki. 1542-től a rombusz alakú elválasztójelek (III. 133) váltak általánossá, kivételt a kisselyki (I. 165/1556) és a szászivánfalvi (I. 312/1556) harang jelent, melyeken a szavakat kiszélesedő szárú latinkeresztek választják el. Epigráfiai szempontból figyelemre méltó, hogy az 1540-es években kizárólagossá váló reneszánsz antikva feliratok korábban levegősebb jellege (Batizháza, I. 28/1543; Berekeresztúr, I. 33/1542; Brulya, I. 58/1545; Csíkmenaság, I. 69/1542; Homoródszentpál, I. 134–135/1542; Nagymoha, I. 244/1542) az 1548. évi kiskapusi harangtól (I. 163) kezdve megváltozik, amennyiben a ké-

sőbbi brassói feliratok – változatlan formájú kapitálisokkal – zsúfoltabb írásképet mutatnak.

Az 1540–1550-es években kevés formaváltozást mutató nagybetűkkel ellentétben a számok meglehetősen változékonynak bizonyulnak. A 4-es gótikus formája az 1540-es évekig fennmaradt, korábban ívelt hurka azonban váltakozva háromszög (Berekeresztúr, I. 33/1542; Homoródszentpál, I. 135/1542) vagy rombusz formát (Batizháza, I. 28/1543; Csíkmenaság, I. 69/1542; Homoródszentpál, I. 134/1542; Nagymoha, I. 244/1542) öltött. A 4-es ma is használatos alakja az 1548-as kiskapusi (I. 163) és az 1554-es apoldi harangon (I. 17) tűnik fel először. Az 5-ös esetében is két alakváltozat különíthető el, az eredeti, szögletesen megtört forma, mely még a 16. század közepén is használatban volt (Berekeresztúr, I. 33/1542; Csíkmenaság, I. 69/1542; Kisselyk, I. 165/1556; Szászivánfalva, I. 312/1556) és az 1540-es évektől nyomon követhető, dőlt *S*-re emlékeztető variáns (Ágotakövesd, I. 1/1557; Apold, I. 17/1554; Homoródszentpál, I. 134–135/1542; Kiskapus, I. 163/1548; Nagykapus, I. 240/1550; Nagymoha, I. 244/1542; Rádós, I. 277/1550; Szásznagyvesszős, I. 319/1557). A csak leírásból ismert brulyai (I. 58/1545) és a két szászkeresztúri harang (I. 313/1549 és I. 314/1551) eredeti részleteiről sajnos nem maradt ránk adat. Az 5-ös harmadik változata, erősen jobbra dőlő, nyújtott *S* formájában, a székelyszáldobosi (I. 338/1555), a zabolai (I. 380/1558) és a csíkszentkirályi harangon (I. 388/1562) található.

A számok változékonysága azért meglepő, mert eltérő formájú számokkal egyazon évben készült, illetve egyező méretű harangok esetében is találkozunk (pl. Csíkmenaság és Homoródszentpál, Szászivánfalva és Szásznagyvesszős). Ebből arra kell következtetnünk, hogy a változatok nem más-más öntőmesterre, hanem a viaszbetűk és számok elkészítésére szolgáló sablonok különbözőségére,

<sup>847</sup> Pl. a gyergyószárhegyi Lázár-kastély minuszculás kapufelirata 1532-ben, a marosvécsi Kemény-kastély hasonló jellegű felirata 1537-ben keletkezett, Orbán II. 113; Balogh 1943. 268.



Homoródszentpáli harangfelirat részlete (1542)

ezzel összefüggésben az évszámot készítő és elhelyező személyek (egyházi írástudók, világi notáriusok vagy festők) eltérő voltára utalnak. Rájuk – miként ezt Szaniszló mester 1526. évi öntése is alátámasztja – az írástudatlan vagy csak gyenge íráskészségű öntőknek igen nagy szüksége lehetett. Kisebb hibák így is előfordultak; az apoldi harang szűk helyre elválasztójelek nélkül bezsúfolt feliratából kimaradt egy betű, a nagykapusi harangon pedig hibásan szerepel a megrendelő Jeromos/Hieronymus pap neve.<sup>848</sup> Nagyobb baj akkor történt, amikor az öntőnek egyedül kellett elhelyeznie a formán a viaszból kiöntött és sorba állított betűket, miként ez a Kornis Miklós adományát megőrkítő homoródszentpáli harang (I. 134/ 1542) esetében történt, ahol a feltűnően sok betűcsere és -tévesztés azt bizonyítja, hogy a mester nem értette a szöveget.

Az elmondottakból két tanulságot szűrhetünk le. Egyrészt úgy tűnik, hogy a harangöntésnek a fennmaradt emlékeken lemérhető csúcspontjai nem igazodnak egyértelműen a legjelentősebb helyi ágyúöntők aktív korszakához, ráadásul a zömmel nagy-közepes és közepes méretű harangok színvonala felülmúlja a szokványos bombardarius-szintet, a számba vehető mesterek körét így mindenképpen szélesítenünk kell. Az egymást sűrűn váltó ágyúöntőknél stabilabb viszonyokat sejtet az is, hogy a brassói harangok egyik vezérmotívuma, a körbe foglalt, elnagyolt Keresztrefeszítés (III. 149) nemcsak a 15. század végi emlékeken (Csíkszenttamás, I. 73/1495; Fületelke, I. 106/1496), hanem a 16. század közepi harangokon (Kiskapus, I. 163/1548; Kisselyk, I. 165/1556; Szászivánfalva, I. 312/1556) is használatban marad. Ez egyébként a reformáció előtti mintakincs egyik elemének utolsó alkalmazása Erdélyben. Az 1550-es évek többi ha-

rangját már új motívumok, 16. századi veretek és emlékérmek lenyomatai (III. 145, 157–162) díszítik. Másik tanulságunk, hogy a feliratok epigráfiai sajátosságai esetünkben nem az öntőmesterre, hanem valamely vele együttműködő litterátus személyre utalnak, mivel a szeszélyesen változó feliratrészletek mellett a harangformák és -méretek évtizedeken át változatlanok maradtak.

Az öntők azonosításának kérdése a rendelkezésünkre álló írott adatok, illetve a szignált emlékek felől nézve is zavarba ejtő. Két harangra ugyanis (Küküllőkörös, I. 180/1536 és Berekeresztúr, I. 33/1542) a mester monogramja is rákerült, és a jól olvasható *S. R.* névbetűk egyik korabeli brassói ágyúöntőhöz sem köthetők. Fr. Müller ugyan kísérletet tett rá, hogy a betűket *S. P.*-nek betűzve az 1555. évi besztercei harang mesterét, *Simon Pixenmeistert* tegye meg a küküllőkörösi harang öntőjének,<sup>849</sup> a két harang eltérő betűformái és egyéb részletei azonban ennek ellentmondanak. Miután brassói típusú antikvák társaságában az *S. R.* monogram kétszer is előfordul, betűtévesztésre vagy éppenséggel más városban dolgozó mesterre nem gondolhatunk. A megoldás érdekében felelevenítjük besztercei és nagyszebeni vizsgálataink azon tanulságát, hogy az ágyúk készítését vezető és felügyelő mesterek az öntés kényes műveletéhez külön rézművest alkalmaztak, aki minden szaktudása ellenére is a bombardarius-hierarchia alsó fokára szorult, a számadáskönyvekbe esetenként még a neve sem került be, csupán mint rézöntőt (*Rotgiesser*, *Rotschmied*) említették a fizetésre váró mesterek között. Véleményünk szerint ilyen öntő nevét rejti a fenti monogram is; a mestert az 1547-ben említett *Simon Rwdeschmitt*-tel azonosítjuk.<sup>850</sup>

Rézöntőkkel ezután is találkozunk Brassóban. 1548-ban János rézműves (*Joannes Rodt giesser*) a

<sup>848</sup> A nagykapusi pap 1548–1549-ben többször is szerepel a brassói számadáskönyvben *dominus Hieronymus (Jeronymus) plebanus Capusiensis* formában, Rechnungen Kronstadt III. 430, 503.

<sup>849</sup> Müller 1859. 228.

<sup>850</sup> Rechnungen Kronstadt III. 413.



A kiskapusi harang feliratának részlete (1548)

mázsaházba súlyokat öntött;<sup>851</sup> ugyanő 1550-ben egy közkúthoz készített rézcsövet.<sup>852</sup> A fennmaradt harangok azt bizonyítják, hogy a brassói bombardariusok és a nekik segítő rézöntők históriája 1550 után is folytatható lenne, ha nem szakadna meg éppen ebben az évben a kiadott, illetve a ránk maradt számadáskönyvek sora.<sup>853</sup>

Források híján nem tudjuk, ki volt az a Zsigmond, aki 1550-ben *M[agister] Sigis[mundus]* jelöléssel a nagykapusi, 1557-ben pedig *M. S.* névbe-tűkkel a száznagyvesszősi harangot öntötte. Egy Zsigmond nevű szebeni mester (*magister Sigismundus Cibiniensis*) neve felbukkan ugyan az 1536-ban vagy 1538-ban öntött, elpusztult dévai harang (I. 81) feliratában, a tetemes időintervallum miatt azonban az 1530-as és 1550-es évek két mesteradatát a régi erdélyi kutatás nem merte összekapcsolni;<sup>854</sup> erre csak újabban tett kísérletet Patay Pál,<sup>855</sup> érvelése azonban („mégsem valószínű, hogy közel egy időben két azonos nevű mester dolgozott volna Erdélyben”) a legkevésbé sem tekinthető meggyőzőnek. Hasonlóképpen óvatos volt a régi kutatás akkor is, amikor brassói típusú betűket és díszítményt alkalmazó Zsigmond mestert nem azonosította elhamarkodottan azzal a *Sigismund Stundenmacher*rel, akinek nevét az 1559-ben öntött, elpusztult zsidvei harang (I. 382) őrizte meg, csupán feltételezte, hogy ez utóbbi mestert takarhatja az 1551-es szászkeresztúri harang (I. 314) *S. S.* monogramja. Mivel e két utóbbi harangfelirat, miként a dévai, még másolatban sem maradt fenn, a kérdésben érdemben nem foglalhatunk állást. Megjegyezzük azonban, hogy a szászkeresztúri harang körirata (*Da pacem Domine in diebus nostris*) az 1540-es évek végétől a brassói öntő(k) kedvelt felirattípusa volt, ezért az azonosítást feltételesen el-

fogadjuk, és a szászkeresztúri, valamint a zsidvei harangot kérdőjellel a brassói műhely termékének tekintjük. Az azonosítás gyengéje, hogy Sigismundus Stundenmacher név szerint nem szerepel a kor számadáskönyvi bejegyzéseiben, hacsak nem azonosítjuk az 1549-es brassói számadásban említett, anonim *Stunde Macher*rel.<sup>856</sup>

Az 1550-es évek brassói harangfeliratai tartalmilag is egy új kor, a reformáció korának eljöttét jelzik. Nemcsak a korábbi eredetű díszítmények tűnnek el ekkor végleg, de a katolikus középkor kedvelt *O rex glorie veni cum pace* felirata is, mellyel gyűjtött anyagunkban utoljára 1556-ban találkozunk (Kisselyk, Szászivánfalva). Ha plébánosnak is nevezi, megszokásból, az 1550-es nagykapusi harang felirata az öntető Jeromos papot, a *Verbum Domini manet in aeternum* körirat már azt a közeli kort idézi, amikor – a reformáció térnyerése nyomán – ez válik a leggyakoribb harangfelirattá.

Egy másik kéz munkája a székelyszáldobosi (I. 338/1555) és a zabolai harang (I. 380/1558). A rajtuk lévő, jellegzetes formájú 5-ös az 1562-es csíkszentkirályi harangon (I. 388) is felbukkan, ami azt sejteti, hogy a brassói műhely(ek) tevékenysége korszakhatárunkon túl is folytatódott.

**NAGYVÁRADI MŰHELYEK<sup>857</sup>** / A váradi bronzöntés középkori históriája eddig elsősorban a művészettörténetírás számára jelentett kutatási témát, amennyiben ezt a Nagy Lajos-kori művészet egyik csúcsteljesítményét nyújtó szobrász-bronzöntő testvérpár, a Kolozsvárról származó Márton és György váradi tevékenységének részletesebb elemzése igényelte. A kutatás előfeltételei mindehhez a legkevésbé sem voltak kielégítőek. Várad és környékének hányatott sorsa a döntő

<sup>851</sup> 1548: *Joanni vulgo dem Rodt giesser solvimus, quod fudit pondera 3 centenariorum in domum librae fl. 6*, Rechnungen Kronstadt III. 462.

<sup>852</sup> 1550: *magistro Joanni auricalcario, vulgo Rot giesser adder Pixenmaster, quod fudit 1 fistulam ad fontem fori piscarii, asp. 10*, Rechnungen Kronstadt III. 574.

<sup>853</sup> Az 1540–1550-es évek több regestruma is megsemmisült az 1689. évi nagy tűzvészben, és a megmaradt kötetek némelyikét is kiterjedt égésnyomok csonkítják meg: Manolescu 1965. 101.

<sup>854</sup> Vö. Müller 1859. 237; Roth 1908. 8.

<sup>855</sup> Patay 1989. 95.

<sup>856</sup> Rechnungen Kronstadt III. 382.

<sup>857</sup> A fejezet első változata: Benkő 1994.

többségükben elpusztult bronzemlékeken is lemérhető; a még kideríthető részletek tisztázására törekvő kutatás így mindössze néhány nehezen hozzáférhető harangra, igen kevés írott adatra és számos, kényszerűen bizonyíthatatlanul hagyott hipotézisre támaszkodhatott, és támaszkodhat ma is. Az elmúlt tíz év korlátozott kiterjedésű régészeti feltárásai e vonatkozásban sem hoztak áttörést, és jöllehet a váradi vár régészeti ásatása során napfényre került néhány harangtöredék is, a közöletlen leletek egyelőre nem állnak a kutatás rendelkezésére.

Nagyszabású Várad-monográfiájában Balogh Jolán feltételezte, hogy a 14. század második felében Váradon (is) dolgozó Márton és György több évtizeden át tevékeny helyi öntőműhelyt vezetett, ahol a csak leírásokból ismert váradi királyszobrokat, Szent István, Imre és László gyalogos, álló bronzszobrai (1360-as évek), Szent László lovasszobrát (1390), valamint a Prágában őrzött Szent György-szobrot (1373) mintázták és öntötték, valószínűleg helyi, bihari réz felhasználásával.<sup>858</sup> 15. századi harang-, illetve harangöntő adatok nyomán Balogh Jolán úgy vélte, hogy a bronzöntés Váradon Márton és György munkásságának lezárulása után is folytatódott, ami közvetlen előzményét jelenti a mesternevekkel is dokumentálható 15. századi helyi harangöntő műhelynek.<sup>859</sup>

Mielőtt e késő középkori műhely fennállásának időtartama, műhelykörzete és azonosítható termékei felé fordítanánk figyelmünket, a kezdetekről, méghozzá a 14. századi fejleményeket sejtésünk szerint jóval megelőző, még Árpád-kori előzményekről kell szólnunk.

Mint köztudott, Várad felemelkedése Szent László koráig vezethető vissza, amikor – az Alföldről a Sebes-Körös mentén Erdélybe vezető út jelentőségének megnövekedésével egy időben – a király itt 24 kanonokkal székeskáptalant alapított, ahová utóbb áthelyezte a bihari püspökséget is. Az új székesegyház a 12. századra teljesen kiépült, és magába foglalta az alapító király síremlékét is, mely az 1192. évi szentté avatás után csodák, zarándoklatok, eskütétel, tüzesvaspróba és más események színhelye lett. Ha a Képes Krónika miniátorának kétféle, sztereotíp ábrázolása a váradi székesegyházról nem is nyújt szilárd alapot az épület elvi rekonstrukciójához, abban biztosak lehetünk, hogy tornyokkal ellátott, nyilván több haranggal is felszerelt székesegyház állt a 12. századi Váradon.<sup>860</sup> Gazdagabb egyházi felszerelést sejtet az a

körülmény is, hogy a váradi egyházmegye egyike volt az ország leggazdagabb püspökségeinek, 1332–1337-es adat szerint a bihari püspök jövedelme összevethető volt a királyéval.<sup>861</sup>

Az Árpád-kori Váradon a püspöki templom mellett további egyházak is létesültek, a város térségében pedig több monostort is alapítottak. Közülük több, így a szentjobbi bencés vagy a II. István temetkezési helyéül szolgáló váradelőhegyi premontrei prépostság országos jelentőségre tett szert, de a 19. század folyamán számos középkori kőfaragvány jutott a Bihar vármegyei Múzeumba a biharszentjánosi bencés monostor helyéről is. Szempontunkból mindez azért jelentős, mert a fontos egyházi intézményeknek a korabeli erdélyi viszonyokat meghaladó koncentrációja miatt annyi haranggal és egyéb felszerelési tárggyal kell számolnunk, amennyi már önmagában is felveti, hogy a gazdag és sok iparost foglalkoztató püspöki székhelyen korán szerveződhetett rendszeres bronztermelésre alkalmas öntőműhely.

Számos harangra és rendszeres haranghasználatra utal, hogy az egyházi birtokokon dolgozó Árpád-kori szolgálónépek között Váradon és környékén is külön kategóriaként szerepelnek a harangozók, akik a harangozás mellett még számos templom körüli feladatot is elláttak (l. a harangozókról szóló fejezetet). Harangozók korai említését tartalmazza a szentjobbi monostor III. István-kori összeírólevele, mely a monostor körül 12 háznép harangozót (*duodecim [domos] campanistarum*) is felsorolt.<sup>862</sup> 1276-ban IV. László király az utóbb Nagyváradba beolvadt Szöllös falut adományozta a püspökségnek azzal, hogy az itt lakó udvarnokok harangozói szolgálatot (*officium pulsatorum*) is teljesítsenek.<sup>863</sup>

Felmerül még egy szempont, ami azt erősíti, hogy Váradon már az Árpád-kor folyamán számolnunk lehet rendszeres színesfém-feldolgozással. Ez a körülmény a bihari püspökség azon különleges adottsága volt, hogy birtokain már a középkorban ismertté váltak a mindehhez szükséges ércléghelyek, melyek a püspöknek és a káptalannak rendszeres évi jövedelmet biztosítottak. Egy 1283-as oklevélben maradt híradás arról, hogy

<sup>858</sup> Balogh 1982. I. 19–26; II. 312.

<sup>859</sup> Balogh 1982. I. 31; II. 311–312.

<sup>860</sup> *Képes Krónika*. Bp. 1964. I. 59; II. 99, 101; *Várad-i kőtöredékek* 41.

<sup>861</sup> ÁMF I. 688.

<sup>862</sup> CD VII/1. 161; ÁMF I. 668.

<sup>863</sup> CD VII/2. 333; ÁMF I. 672.

V. István (1270–1272) azt a kiváltságot biztosította a váradi egyháznak, hogy ha birtokain aranyat, ezüstöt vagy vasat találnak, azt szabadon kiaknázhassák.<sup>864</sup> Erre a 13. század végén már feltétlenül sor került, ugyanis az 1374 vége előtt készült váradi káptalani statútum megemlékezik arról, hogy Imre püspök (1297–1317) a káptalannak adományozta a belényesi ezüsbánya jövedelmének harmadát.<sup>865</sup> Bunyitay Vince szerint a bányák Belényestől délkeletre, a mai Rézbánya területén voltak.<sup>866</sup> Ezüstön kívül rezet, ólmot és vasat is bányásztak a püspökség területén, a réz nyilván Rézbányáról, a vas Vaskoh környékéről származott. A káptalan mindebből rendszeres jövedelmet húzott, a már idézett 14. századi káptalani statútum szerint *lucrum autem, quod nobis ex cubulis et stateris eris, plumbi et ferri provenire solebat, in usum nostre civitatis noscimus convertisse*.<sup>867</sup>

Várad jelentőségével és a közeli Érchegység leőhelyeivel szoros összefüggésben Károly Róbert 1323 körül pénzverőkamarát szervezett a városban, melynek működését I. Ulászló koráig lehet követni.<sup>868</sup>

Mindez a 13–14. századi színesfém-feldolgozás elvi lehetőségét alapozza meg, anélkül azonban, hogy feltevésünket összefüggő emlékek sorával támaszthatnánk alá. Erre, mivel Várad környékének harangállománya szinte teljes egészében megsemmisült az idők folyamán, szerencsés régészeti leletek előkerüléséig várunk kell. Az egyetlen fennmaradt korabeli emlék a szilágyballai harang (I. 352), melynek vállán a nagyszebeni eredetű, 13–14. századi Domáld–Szentábrahám-csoportnál már jól ismert horgonykeresztet (III. 4) látjuk viszont. Az összefüggés azonban pusztán kronológiai természetű, amennyiben a kisméretű szilágy-sági harang gyenge öntéstechnikája és primitív virágcserep formája miatt még távoli kapcsolatba sem hozható a korabeli szebeni darabokkal. Nem tudjuk bizonyítani, de nem is zárhatjuk ki, hogy a váradi harangöntés egyik korai emlékével állunk szemben. Pontosabb korát illetően az elmondottakon túlmenően csak becslésekre hagyatkozhatunk. A harangkorona mintáját itt is külön illesztették a harangformára (a korona körül ezért fut körbe öntési varrat), figyelemre méltók azonban a fülek közé benyúló bordaszerű varratok, melyek arra utalnak, hogy a korona mintája önmagában is több részből állt. Ez a fejlettebb, később is alkalmazott mintázási technika a 13–14. századon belül inkább egy későbbi időpontra utal.

A vidék harangjainak nagyfokú pusztulása fényében nem meglepő másik negatív eredményünk, mely szerint kolozsvári Márton és György korát Várad környékén sem tudjuk harangokkal illusztrálni. Mivel a 15. század első feléből hasonlóképpen nem rendelkezünk harangöntésre utaló tárgyi vagy írott forrással, azt sem tudjuk igazolni, hogy a 14. századi műhely a két kivételes képességű mester halála után, a 15. században is tovább dolgozott volna. Sajnos nem rendelkezünk támpontokkal egy másik magányos emlék, a 15. századi szentjobbi harang (I. 350) közelebbi megítéléséhez sem, mely elvben akár váradi öntvény is lehet, de a vállán körbefutó, többször ismétlődő *o rex glorie veni cum pace* minuszkulás felirat analógiáját az Ipoly és a Hernád mentén,<sup>869</sup> továbbá a régi Szatmár megyei Nagypaládon egyaránt sikerült fellelni, ezért kénytelenek vagyunk az ismeretlen műhelyben készült harangok közé sorolni.

Kora újkori feljegyzések alapján sem tudjuk az ismert váradi harangok történetét a 15. századnál korábbra visszavezetni. Miskolczy István 1609. évi naplófeljegyzése szerint a székesegyház egyik nyugati tornyában függő, mintegy 152 cm alsó átmérőjű nagyharang felirata *IEW 1478 Maria* volt (I. 255). A felirat élén álló monogram Filipecz János váradi püspök (1476–1490) névbetűit tartalmazza: *Iohannes Episcopus Waradiensis*. Ez arra utal, hogy a harangöntés szorosan összefügg azokkal a javításokkal, melyeket az 1474. évi török betörés után Filipecz püspök kezdeményezett.<sup>870</sup> Miskolczy a fenti toronyban egy kisebb, „csak” 134 cm átmérőjű harangot is látott, melynek körirata évszámot ugyan nem tartalmazott, de a harangöntő nevét megörökítette: *Lucas Marcus Mateus Joannes magister Albertus* (I. 256). Balogh Jolán nem kifogástalan logikájú és tárgyi tévedést is rejtő, mindazonáltal valószínűnek tűnő feltételezése szerint ez a harang is 1478 körül készült.<sup>871</sup> A látszólag sem megerősíteni, sem pedig cáfolni nem lehetséges állítás alátámasztására a középkori Kraszna megyében fekvő Kárásztelek máig fenn-

<sup>864</sup> MES II. 165–167.

<sup>865</sup> ... *tertiam partem proventuum argentifodine in Belinis*, Bunyitay 1886. 18.

<sup>866</sup> Bunyitay I. 267.

<sup>867</sup> Bunyitay 1886. 59.

<sup>868</sup> Pohl 1982. 56–57.

<sup>869</sup> Patay 1989. 11; Benkő 2000b. 63–64.

<sup>870</sup> Balogh 1982. I. 31; II. 54, 137, 150, 176, 203, 205, 209, 213.

<sup>871</sup> Balogh 1982. II. 54, 150, az utóbbi helyen a szerző összekeveri az 1609-ben leírt két váradi harang adatait.

maradt középkori harangját idézzük (I. 145). A Váradtól mintegy 60 km-rel keletre fekvő falu harangjának vállára elválasztójelek és szóközök nélküli, majuszkulás felirat került: *+ALOREXGLORIEISVSNAZARENVSREXIVDEORVM*, ami a magától értetődő tagolások beiktatásával *+Al o rex glorie Iesus Nazarenus Rex Ivdeorum* formában olvasható. A feliratkezdő, értelmetlennek tűnő *Al*-t az alább még tárgyalandó nagydobai harang monogramjának analógiájára *Albertusra* egészítjük ki. Évszám ezen a harangon sem látható, így a majuszkulás írásmód alapján akár 14. századi eredetre is gondolhatnánk, ha a betűk némiképp szokatlan alakja mellett nem intenének óvatosságra a harang késői részformái, így az erősen ívelt perem, a feliratot szegélyező sima borda, továbbá a mára már elpusztult eredeti függesztőkorona talapzatát képező, korongszerű tagozat. Ugyanakkor még nem tűnnek fel azok a részletek, melyek a 15. század végének, illetve a 16. század első felének jellegzetes formái, például a megtört ívű harangperem vagy a perem szélére mintázott, abroncsszerű tagozat. A harangot így a 15. század második felére keltezzük, amivel Albert mester működési korát is kijelöljük. Körülményesebb és bizonytalanabb végkimenetű feladat a mester váradi illetőségének igazolása, amire közvetlen bizonyítékkal természetesen nem rendelkezünk. Ha nem kívánunk mindössze arra az ingatag hipotézisre szorítkozni, hogy az 1609-ben leírt nagyméretű váradi harang csak helyben és csak váradi mester keze által készülhetett, azokat a rokon elemeket kell feltárnunk, melyek a váradi és a kárásztelki harang feliratát a későbbi, biztosan Váradon öntött harangokhoz közelítik. Utalunk mindenekelőtt arra az alább még részletesebben tárgyalandó mozzanatra, hogy a 15. század végi, itt készült harangok feltűnő sajátossága a kései majuszkulás írásmód használata, ami ebben a korban már mindenütt kivételesnek számít. Feltűnő az is, hogy a kései váradi harangokon gyakran előfordul a négy evangélista neve, és ugyanezt a – gyűjtött anyagunk tanúsága szerint ekkor más műhelyre nem jellemző – felirattípust hordozza Albert mester váradi harangja is.

A késő középkori váradi harangöntés fennma-

radt emlékeinek azonosításához a kulcsot az érmihályfalvi református templom nagyharangja (I. 95/1491) adja. A harang pereme fölött körbefutó, keltezett minuszkulás felirat világosan néven nevezi az öntőt, a váradi Imre személyében (*per manus Emerici de Waradino*). A szignált és datált érmihályfalvi harang jelentőségét tovább növeli, hogy rajta egyszerre tűnik fel a gótikus minuszkulás írásmód (ahol a minuszkulák között felbukkanó kapitálisok már a reneszánsz hatását jelzik) a gótikus majuszkulákkal. Ez utóbbi írástípust a harang vállán kétszeres sima bordakeretben futó felirat képviseli: *Lucas Marcus Mateus Iohannes tempore Mathie Veres vitricis ecclesie*.

A harangon feltűnő majuszkulás írás, mely semmiképpen nem tévesztendő össze a 15. század végén és a következő század legelején használatos korai humanista kapitálisokkal, a 15. század végén már historizáló, fokozott ünnepélyességre törekvő írásmódnak számított. A késői majuszkulák, a korábbi széles formákkal ellentétben, az általános európai fejlődésnek megfelelően karcsúbb arányokkal készültek.<sup>872</sup> Nyugati példák szerint használtak egyes tárgy típusokhoz (elsősorban ötvösművekhez, pénzekhez, illetve harangokhoz és sírkövekhez) és – legalább akkora hangsúllyal – bizonyos, alább még tárgyalandó műhelyekhez, illetve mesterekhez kötődött.<sup>873</sup> Esetünkben ez az írásmód – eltekintve néhány ismeretlen műhelyben készült harangtól – a váradi harangöntő műhely egyik alapvető jellegzetességének számít, melynek segítségével Nagyvárad térségéből további emlékeket kapcsolhatunk az érmihályfalvi haranghoz, egyben Imre mester munkásságához.

Elsőként említjük a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Barabás református templomából a Tiszántúli Református Egyházkerület debreceni gyűjteményébe került harangot (I. 21), melynek vállán az érmihályfalvival kitűnően összevethető majuszkulás köriratot találunk,<sup>874</sup> szokás szerint a négy evangélista nevével. Az érmihályfalvi harangtól eltérő elem a szavakat elválasztó, bepödrött végű S alakú jelek (III. 170) használata, továbbá a feliratos sáv alatt elhelyezett Madonna-relief (III. 174). Ez utóbbival kapcsolatban két megjegyzést tehe-

<sup>872</sup> Vö. Neumüllers-Klauser 1970. XIX.

<sup>873</sup> Neumüllers-Klauser 1977. XIX; Kloos 1980. 133–134; Leitner 1982. XXXVIII; Hallof 1995. XLII; Kohn 1998. XLIV.

<sup>874</sup> A rendkívül késői majuszkulás írásmód a jelek szerint érzékenyen befolyásolta a harang eddigi keltezését. Patay Pál 1977-ben a 14–15. századra, illetve „legkésőbb a XV. század első felére” (Patay 1977. 6, 50), 1989-ben a 15. századra, a harangnak a katalóguson belüli helye alapján ítélve a 15. század első felére datálta, míg a *Magyarország Műemléki Topográfiaja* szerzője téves leírás nyomán 1400 körüli vagy 15. század eleji időpontot valószínűsített (*Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*. I. Szerk. Entz Géza. Bp. 1986. 223, 292–293). Az eddigi keltezés módosítása és a váradi műhelykapcsolat bizonyítása: Benkő 1994. 141.



Érmihályfalva, harangfelirat részlete (1491)

tünk. Mindenekelőtt azt, hogy a 15. század végi váradi műhely csak kivételesen alkalmazott figurális reliefeket harangjain, és ez a kivétel is inkább népi ízű faragványra emlékeztet, mely egyáltalán nem idézi egy nagy ötvöstradícióval rendelkező város öntőműhelyét. Felhasználása nagy valószínűséggel a megrendelők kívánságára történt, miután a templom védőszentje egy 1332. évi adat szerint Szűz Mária volt.<sup>875</sup>

Valószínűleg a fenti harang párdarabja lehetett az elpusztult székelyhídi harang (I. 333), melynek vállán, Bunyitay Vince leírása szerint, a négy evangélistát idéző nagybetűs felirat futott körbe, „ezenkívül Szent János neve alatt feszület van rajta, az ellenkező oldalon, Szent Lukács neve alatt pedig a bold. Szűz fején koronával, ölében a kis Jézussal, ki szűz anyjának a bal vállára borul”.<sup>876</sup>

A jellegzetes rajzú, kései majuszkulák és az ugyancsak összetéveszthetetlen, bepödrött végű elválasztójelek (III. 170–171) segítségével az érmihályfalvi harang rokonsági körét kiterjeszthetjük Érszakácsra (I. 96) és a csak másolatból ismert dobrácsapáti (I. 82), illetve krasznamihályfalvi (I. 175) és krasznanásdorfalvi harangra (I. 177) is. A dobrácsapáti és érszakácsi harang felirata alapján ítéelve esetleg váradi munka lehetett az 1478-ban öntött, megsemmisült tordaszentlászlói harang (I. 364) is.

Az Imre mesterhez vagy köréhez kapcsolható emlékek ismertetését a nagydobai református templom harangjával zárjuk (I. 237/1514). Méretei igen jól egyeznek a barabási harangéval, peremének íve azonban – a korábbi darabokkal ellentétben – már kissé megtört, ami alapján a nagydobai harangot akkor is későbbre keltezhetnénk az eddigieknél, ha történetesen nem datált emlékről lenne szó. Vállán gyűjtésünk legkésőbbi majuszkulás felirata fut körbe, a korábbiaknál lényegesen hevenyészettebb rajzú, rendezetlenül montírozott nagybetűkkel: *E LUCAS MARCUS MATHES(!) IOHANES 1 Q 1 4*. Az elnagyoltságuk ellenére is rokon jellegű majuszkulák, az evangélistákat említő harangfelirat és a harang több részlete, különösen a körbefutó bordákkal tagolt,

enyhén kúpos harangtető a nagydobai harangot egyértelműen a fentiekkel rokonítja. Ennek alapján a felirat élén álló *E*-t *Emericus*ra egészítjük ki, és benne a váradi mester legkésőbbi ránk maradt munkáját látjuk. Az azonosítást erősíti, hogy a harang formája és mindhárom felvett mérete tökéletesen egyezik a barabási harangéval.

A bemutatott harangok Nagyváradtól északkeletre vagy keletre, a középkori Bihar, valamint Bereg, Közép-Szolnok és Kraszna megye területén találhatóak. A legtávolabbra, Váradtól 130 km-re a beregi Barabás harangja jutott. Ezek a harangok a váradi öntőműhely piackörzetének északkeleti, a török kor pusztításaitól leginkább megkímélt negyedét rajzolják meg; a piackörzet többi, elpusztított részéből nem is maradtak ránk emlékek.

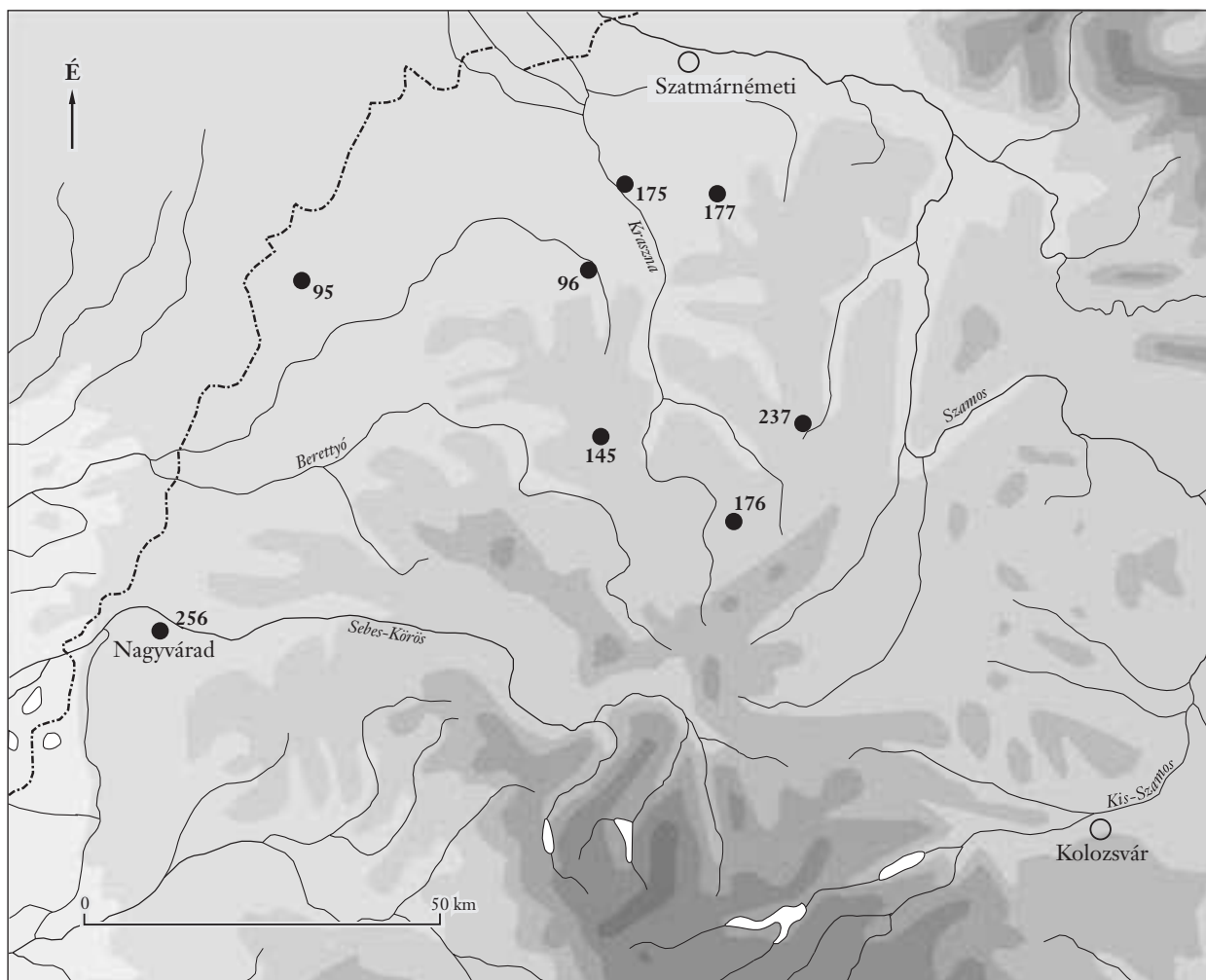
Néhány további emlék azt sejteti, hogy a váradi harangöntés története nem szakadt meg az 1510-es években. Sejtésről beszélünk, mivel az egymással összefüggő harangok Várad tágabb környékén találhatóak ugyan, de váradi eredetüket semmilyen konkrét adat nem erősíti meg, azon kívül, hogy a krasznarécei harang (I. 176/1524?) kapitálisokkal kevert minuszkulás felirata jól összevethető az érmihályfalvi harang peremén körbefutó hosszú, Imre mestert és Váradot említő felirattal. Írástörténeti szempontból az 1525-ben készült szilágyosomlyói harang (I. 355) jelent fordulópontot, ekkor ugyanis a minuszkulák között már antikva betűformák bukkannak fel. A harang közelebről azonosíthatatlan öntőjére a felirat végén elhelyezett *Gr[egorius]* monogram utal.

A váradi bronzöntés késő középkori története a 16. század derekán túl már nem követhető nyomon. Utolsó írott adatunk 1546-ból származik, amikor Fráter György Váradon 34 fontmázsás ágyút öntetett.<sup>877</sup> Ez az ágyú *G. (Georgius* vagy *Gregorius) Gal* váradi provisor (udvarbíró) közreműködésével készült el. Jóllehet a feliratán is megörökített *G. Gál* nem lehet azonos a tényleges ön-

<sup>875</sup> ÁMF I. 529.

<sup>876</sup> Bunyitay III. 321.

<sup>877</sup> Balogh 1982. I. 39; II. 63.



A 15. század végi, 16. század eleji váradi harangok elterjedési térképe

tőmesterrel, névbetűjének értelmezése során figyelmünk önkéntelenül is a szilágysomlyói római katolikus templom 1525-ben öntött harangja felé fordul (I. 355), melynek késői minuszkulákkal vegyített antikva betűs felirata az évszámon kívül *Gr* mestermonogramot rejtett, és a 16. századi harangfeliratok között igen feltűnőnek számító *tetragrammaton* szót tartalmazott. Erre a harangra még P. Szathmári Károly hívta fel Rómer Flóris figyelmét, aki az évszámot helyesen olvasva elvetette Szathmári kalandos 1125-ös keltezési javaslatát.<sup>878</sup> E vitához kapcsolódva Lugosy József levélben fordult Rómerhez, és felhívta figyelmét a Szabolcs megyei Bogdány református templomának harangjára, melynek hasonló jellegű betűkkel készült körirata *GER tEtRA GRAMAtOn* 1556 volt.

Lugosy szerint „egy harangöntőseget firól fira öröklő családot kell fölvennünk, melyből az 1556<sup>ki</sup> Gerázim és az 1525<sup>ki</sup> Gregor volnának előttünk”.<sup>879</sup> A magunk részéről – ha megalapozatlannak is tart-

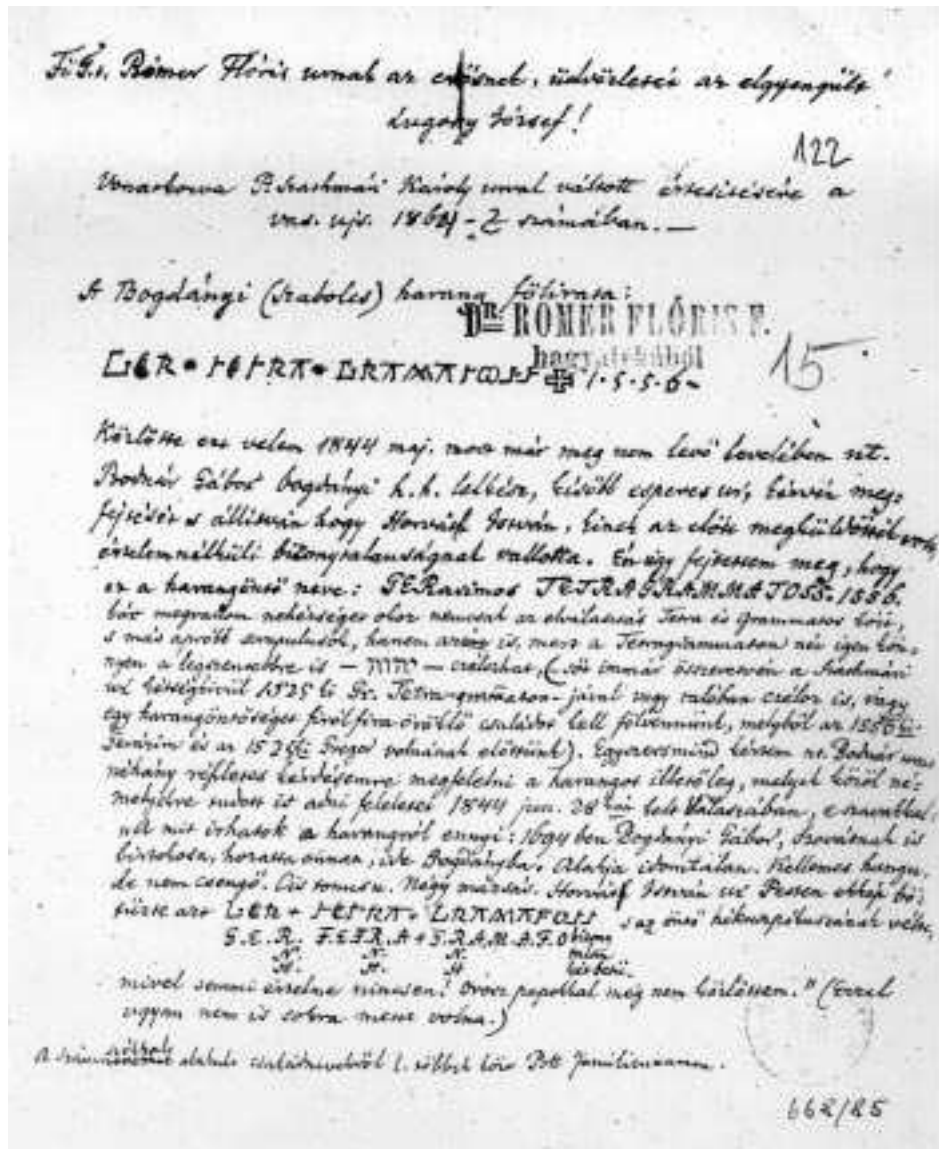
juk Lugosy József ötletét, hogy a *GER* rövidítés egy Gerasimos nevű öntőt takarna – a felirat rajza alapján igen szoros kapcsolatot látunk a bogdányi és a szilágysomlyói harang között. Óvatosan azt is feltételezzük, hogy mindkét harang Váradon készült, az ottani öntőműhely fennállásának ma ismert legkésőbbi időszakában.

**ISMERTLEN VAGY BIZONYTALAN MŰHELYEK. IMPORTHARANGOK /** Ebben a gyűjtőfejezetben azokat a harangokat tárgyaljuk, melyeket nem sikerült kellő bizonyossággal valamely erdélyi vagy partiumi műhelyhez kötnünk. Ugyanitt tekintjük át az „importharangokat” is, azokat a darabokat tehát, melyek idegennek tűnnek a hazai környezetben, ezen túlmenően pedig bizonyos részleteik távolabbi területek műhelyei felé mu-

<sup>878</sup> Rómer 1864. 21.

<sup>879</sup> OMvH Rómer-hagyaték, XLI. csomó (668/85).





tatnak. Az idézőjeles szóhasználat azt jelenti, hogy nem tudjuk esetről esetre eldönteni, vajon kész öntvények vagy pedig mesterek importjáról kell-e beszélnünk.

*Korai harangok (13–14. század)* / Gyűjtésünk során sikerült néhány olyan harangot is dokumentálnunk, mely a munka során kikristályosodó tipológiai szempontok alapján kétségtelenül korainak bizonyult ugyan, azonban nem kötődik egyértelműen egyik ismert műhelyhez vagy bemutatott emlékcsoporthoz sem.

A legkorábbinak közülük a feketegyőri harang (I. 100) tűnik, melyet a 18. század végén az elpusztult középkori falu helyén találtak és máig használnak. A gömbölyű vállú, terült, vastag peremű, „cukorsüveg alakú” harang akár még a 13. századból is

származhatik, és ennek archaikus jellegű fülei sem mondanak ellent. A felirat nélküli, kutatott területünkön unikális emlék sajnos nem nyújt további támpontokat a közelebbi keltezéshez.

Érdekes problémát vet fel a dél-erdélyi Egrestő 14. századi, majuszkulás körirátú harangja (I. 88). Formai részletei rokon vonásokat mutatnak ugyan a szebeni műhelyhez kapcsolt Domáld–Szentábrahám-csoporttal, a felirat betűi és elválasztójelei azonban határozottan eltérő jellegűek. Egy igen hasonló, csak másolatból ismert harangfelirat a közeli Bordosról (I. 52) származik. A két, Segesvártól északra fekvő rokon emlék nyomán akár arra is gondolhatnánk, hogy a segesvári harangöntésnek a 15. századtól dokumentálható kezdetei a valóságban esetleg korábbra is visszanyúlnak. Természetesen más magyarázat is lehetséges, elvben

akár a 14. században rendkívül intenzíven tevékenykedő nagyszzebeni harangöntők sorát is gyarapíthatnánk egy újabb, hipotetikus mesterrel.

A dél-erdélyi, majuszkulás köriratú, 14. századi harangok áttekintését az elmondottakkal még nem zárhatjuk le, ráadásul az alábbi emlékek – jóllehet műhelykapcsolataikat nem sikerült tisztáznunk – figyelmünket távolabbi területek felé irányítják. Elsőként a szászbogácsi harangra (I. 298) hivatkozunk. A Medgyestől északra fekvő falu harangján szabálytalanul montírozott majuszkulás felirat fut körbe. A betűk jellege egyértelműen eltér a Domáld–szentábrahámi, illetve egrestői jellegű harangokétól, ráadásul néhány betű, illetve betűcsoport szögletes, a harangpalást síkjából enyhén kiemelkedő alapon áll, mintha matricában formázták volna őket. Ez a technika az erdélyi anyagban úgyszólván ismeretlen, és amikor kisszámú helyi párhuzamát említjük, olyan harangokat idézhettünk, melyek szintén idegenek a helyi emléksanyagban. A kiemelkedő, négyszögű alapon álló betűk legjobban a szebenrécei harangon (I. 329) tanulmányozhatók. Ez utóbbi felirat a bordakeretet helyettesítő, indadíszes fríz miatt is egyedi emlék Erdélyben, melynek négyzetes formában készült betűi a szepességi harangok (Felka, Mateóc, Szepeshely) majuszkuláira emlékeztetnek.<sup>880</sup>

Több szempontból is társtalan emlék anyagunkban a nagyekemezői majuszkulás feliratú harang (I. 238). Azzá teszi az Erdélyben igen ritka +*Caspar*+*Baltazar*+*Melchior* felirata, a majuszkulák formája és a harang palástján körbefutó félpalmettás indadísz is. Ez utóbbi hozzávetőleges párhuzamaként ismét Szepes megyei emlékeket idézhettünk, a már említett mateóci harang mellett elsősorban az iglói, mateóci, podolini, szepesváraljai, strázsai és svédleri keresztelődmedencét,<sup>881</sup> valamennyi az iglói bronzöntő műhely alkotása a 14. század második felétől a 15. század elejéig terjedő időszakból.<sup>882</sup> Ami a nagyekemezői harangfelirat majuszkuláit illeti, a 14. századi erdélyi feliratok között idegenül ható betűformák megközelítő párhuzamát a fenti, 14–15. századi szepességi öntvényeken találjuk. Ez utóbbiak közül elsősorban azok az emlékek érdemelnek nagy figyelmet, melyek már a 15. században készültek, majuszkulás feliratuk azonban jól összevethető a nagyekemezőivel. Ilyen szempontból rendkívül fontosak az Iglón tevékenykedő János mester kései munkái, így a 15. század elején készült strázsai keresztelőkút,<sup>883</sup> a szepeshelyi, 1426-ban öntött Orbán-

harang<sup>884</sup> és a hasonló korú felkai harang,<sup>885</sup> melyek azt a fontos tanulságot hordozzák, hogy gótikus majuszkulás feliratokkal szórványosan még a 15. században is találkozhatunk. Erre kiváló példát – a 15. század végi váradi harangok, Imre mester munkái mellett – éppen a felvidéki emlékek között találunk. A két kisszebeni harang 1470-ben, illetve 1471-ben készült, az előbbi latin, az utóbbi már arab évszámmal, egyébként mindkettő ünnepélyes majuszkulás körirattal.<sup>886</sup> A 15. századi majuszkulahasználatra vonatkozó megfigyeléseinket jól alátámasztják azok az epigráfiai kutatások, melyek más vonatkozásban, elsősorban a hagyományosan konzervatív pénz- és sírkőfeliratok kapcsán, már korábban azonos eredményre jutottak.<sup>887</sup>

Az elmondottak nyomán megkerülhetetlen a kérdés: vajon számolhatunk-e közvetlen műhelykapcsolatokkal az erdélyi és a szepességi századok bronzöntése terén? Egyértelmű választ adataink természetesen nem tesznek lehetővé, a kevés részlet és fennmaradt emlék azonban inkább a kisebb intenzitású, eseti jellegű kapcsolatok lehetőségére utal, anélkül hogy a mesterek ilyen irányú, esetlegesnek tűnő vándorlása vagy tanultsága az erdélyi műhelygyakorlatban tartós nyomot hagyott volna. Itt kell emlékeztetnünk arra a megfigyelésre is, hogy egy másik emlékcsoport, a kehely alakú keresztelőkutak esetében sem sikerült az erdélyi és a felvidéki öntvények között szoros összefüggéseket kimutatni.

Egy másik, csak feliratmásolat formájában fennmaradt emlék, a miklósvári harang (I. 228) egészen más irányú problémákat vet fel. A német nyelvű, minuszkulás feliratot lezáró *ccc* évszámot Orbán Balázs nyomán [1]400-nak oldja fel a kutatás, ami, ha elfogadjuk, azt jelenti, hogy Erdély legkorábbi minuszkulás harangfeliratával állunk szemben. Miután a 14. század végi medgyesi keresztelődmedencén már felbukkan egy kis, gótikus minuszkulákkal írt felirattöredék, a fenti keltezés nem is tűnik irreálisnak, a részletek azonban ismét óvatosságra intenek. Kiindulópontunkat az egyes sza-

<sup>880</sup> Spiritza 1972. 76, 80. és 55, 79. kép; Spiritza–Borodáč 1975. 56–57. kép.

<sup>881</sup> Spiritza–Učniková 1972. 2, 4–6, 11, 16. kép; Spiritza–Borodáč 1975. 40–42, 47, 50, 54–55.

<sup>882</sup> Verő 1984. 16–17.

<sup>883</sup> Spiritza–Borodáč 1975. 41. kép.

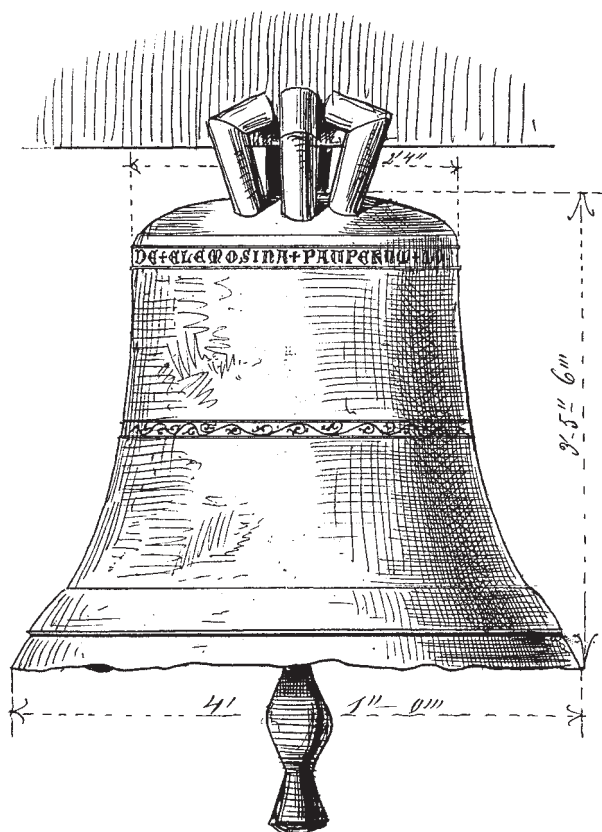
<sup>884</sup> Spiritza 1972. 61. kép; Spiritza–Borodáč 1975. 57. kép.

<sup>885</sup> Spiritza 1972. 79. kép; Spiritza–Borodáč 1975. 56. kép.

<sup>886</sup> OMvH Könyvtára, Rómer Flóris-hagyaték, Myskovszky Viktor feliratmásolatai.

<sup>887</sup> Kloos 1980. 133–134.

IN HONORE + VIRGINIS + MARIAE + DE + ALAMOSINA +  
 PAUPERUM + A + D + I + R + A + O + D + I + E + X + M + E + N + S + I + S + I + U + L + Y .



A kisszebeni harang (Sáros megye) és felirata 1470-ből. Myskovszky Viktor rajza

vakat elválasztó, harangot ábrázoló kis plakettek jelentik, ezeket ugyanis leggyakrabban a 14–16. századi nürnbergi harangöntők munkáin találjuk.<sup>888</sup> Sajnos a miklósvári harangfelirat csak megközelítő pontosságú másolatban áll rendelkezésünkre, ezért a részleteket korabeli nürnbergi eredetivel megbízható módon nem lehet egybevetni, hogy a harangot öntő német rézműves, *Hans Kupfersmidt* származásáról további adatot nyerjünk. Azt sem tudjuk eldönteni, hogy valóban 1400-as kelettel vagy pedig egy 15. századi, hiányos évszámmal állunk-e szemben. Feltűnő mindenesetre, hogy a miklósvári harangot a helyi hagyomány a 18. század végén idegen szerzeménynek, lengyelországi vagy morva zsákmánynak tudta.

Erdély legrégebbi, datált minuszkulás feliratú harangja Küküllőváron maradt fenn (I. 182). Az 1417-ben öntött harang abban a „sötét” időszak-

ban keletkezett, amikor a megyesi keresztelőkúttal jellemezhető 14. század végi nagyszzebeni műhely már nem, az 1420-as évektől Leonardus mester vezetésével újra termelő szebeni öntőműhely még nem tevékenykedett. Ebben az időszakban Dél-Erdélyben egyedül az ismeretlen helyen dolgozó Berethalmi János mesterről tudunk, aki utóbb Segesvárt alapított műhelyet. A küküllővári harangot azonban nem hozhatjuk összefüggésbe azzal a szebeni haranggal (I. 254), melyet János mester 1411-ben öntött, de nem köthetjük a korábbi szebeni, illetve a későbbi segesvári öntvényekhez sem, így ismeretlen mester és műhely termékének kell tekintenünk.

*Kolozsvár környéki, 15–16. századi emlékek* / Kutatásunk és gyűjtőmunkánk kezdetén joggal reménykedhettünk abban, hogy a 14. század második felének kiváló szobrászai és bronzöntői, a kolozsvári származású Márton és György testvérpár tevékenységének kora egy rokon szakma, a harangöntés szempontjából is termékeny időszaknak bizonyul majd. Ezt a lehetőséget a kolozsvári helytörténeti irodalom optimizmusa is táplálta, amikor úgyszólván bizonyosnak tekintette, hogy a két testvér művészete a kolozsvári bronzöntés magas szintű gyakorlatából nőtt ki, amiként abban is biztos volt számos kutató, hogy a kivételes kvalitású műveket létrehozó Márton és György műhelye Kolozsvárt volt.<sup>889</sup> A magunk részéről – ha vérmes reményeket nem is tápláltunk – arra mindenképpen számítottunk, hogy a 14–15. századi kolozsvári bronzművesség létét rokon darabokból álló, helyi harangcsoportokkal igazolhatjuk. Gondoltunk arra is, hogy a kolozsvári pénzverés 14. századi előzményei<sup>890</sup> esetleg összefüggnek a színesfém-feldolgozás helyi fellendülésével. A gyűjtés előrehaladtával azonban még visszafogott reményeinkben is csalatkoznunk kellett, amennyiben

<sup>888</sup> DGA III. (Mittelfranken), passim.

<sup>889</sup> Pl. Pascu 1974. 90, 131–132.

<sup>890</sup> Kolozsvárt az 1330. évi pénzreform nyomán indult meg a pénzverés, melynek keretében – vélhetően nem hosszú ideig – az 1332–1336-os pápai tizedjegyzékben is többször szereplő kolozsvári báni denárokat (*banales cruciti, de Clusuar*) verték: Szűcs 1986. 599.

perdöntő írott forrásokra nem sikerült találnunk, a várt masszív emlékcsoportok helyett pedig csupán kisebb, két-három harangból álló együtteseket körvonalazhattunk, melyeknek esetenként sem pontosabb korát, sem pedig kolozsvári eredetét nem sikerült tisztáznunk. A sovány eredményben kétségkívül közrejátszhatott a rendkívül hiányosan ránk maradt emlékműanyag is. A 15. századnál régebbi harang – eltekintve a csak irodalmi utalásból ismert, felirat nélküli mákófalvi (I. 202) harangtól – egyáltalán nem szerepel gyűjtésünkben, és a 15. század első felét sem képviseli fennmaradt, keltezett emlék. Elgondolkoztató az is, hogy még a 15. század végi, 16. század eleji Kolozsvár környéki anyag is feltűnően heterogén jellegű, melyben kisebb belső csoportok alig mutathatók ki, ugyanakkor több darab biztosan nem kolozsvári műhelyben készült, például a Nagyszeben címerével díszített, elpusztult jegenyei harang (I. 141), a fényképe alapján brassói kapcsolatokot sejtető kalotaújfalusi (I. 144), a felirattípusa alapján vélhetően Váradon öntött, elpusztult tordaszentlászlói (I. 364) vagy a ma is meglévő, 1515-ben keletkezett várfalvi harang (I. 371), a brünni *magister Geromus* (=Hieronymus) *van Brvn* munkája. A bodonkúti harang (I. 43) gótikus minuszkulákkal írott, német nyelvű feliratáról – *ibs bilfe[!] got maria [be]rot u[ns]* – sajnos nem dönthető el, hogy a 15. századi Kolozsváron vagy pedig egy másik német nyelvű közösség műhelyében készült-e.

Visszatérve a tág értelemben vett Kolozsvár környéki anyagra, esetleg összefügg egymással az a két, csak másolatból ismert gótikus minuszkulás felirat, mely az Angyali üdvözlés első szavait tartalmazza. Közülük a dési harangfeliratot (I. 78) 1477-es évszám keltezi, az alsójárai harangfelirat (I. 11) esetében csak a betűformák sejtetik a 15. századi eredetet.

Hasonlóképpen csak másolatból ismerjük az újraöntött, illetve elpusztult magyarlónai és borbereki harang feliratát, ahol a nyúlványokkal ellátott, jellegzetesen késői formájú minuszkulák és a lilios végű szóelválasztó kereszttek segítségével egy kis harangcsoportot körvonalazhatunk. A két harang közül az 1482-es évszámmal ellátott magyarlónai (I. 196) valóban Kolozsvár közelében található, elveszett párdarabját azonban a Gyulafehérvár közelében fekvő Borbereken (I. 51) dokumentálták, az alább némiképp még bővülő kis csoport kolozsvári kapcsolata így meglehetősen bizonytalan-

nak mondható. A harangfeliratok története szempontjából igen fontos a magyarlónai harang körirata, ez ugyanis a legkorábbi datált emléke annak az új felirattípusnak, mely a 15. század végén és a 16. század első felében Erdélyben is széles körben elterjed: *cristus rex venit in pace deus homo factus est*. A szöveg első fele egyértelműen az *o rex glorie veni cum pace* kései változata, kiegészítve a liturgiából származó *deus homo factus est* mondattal.

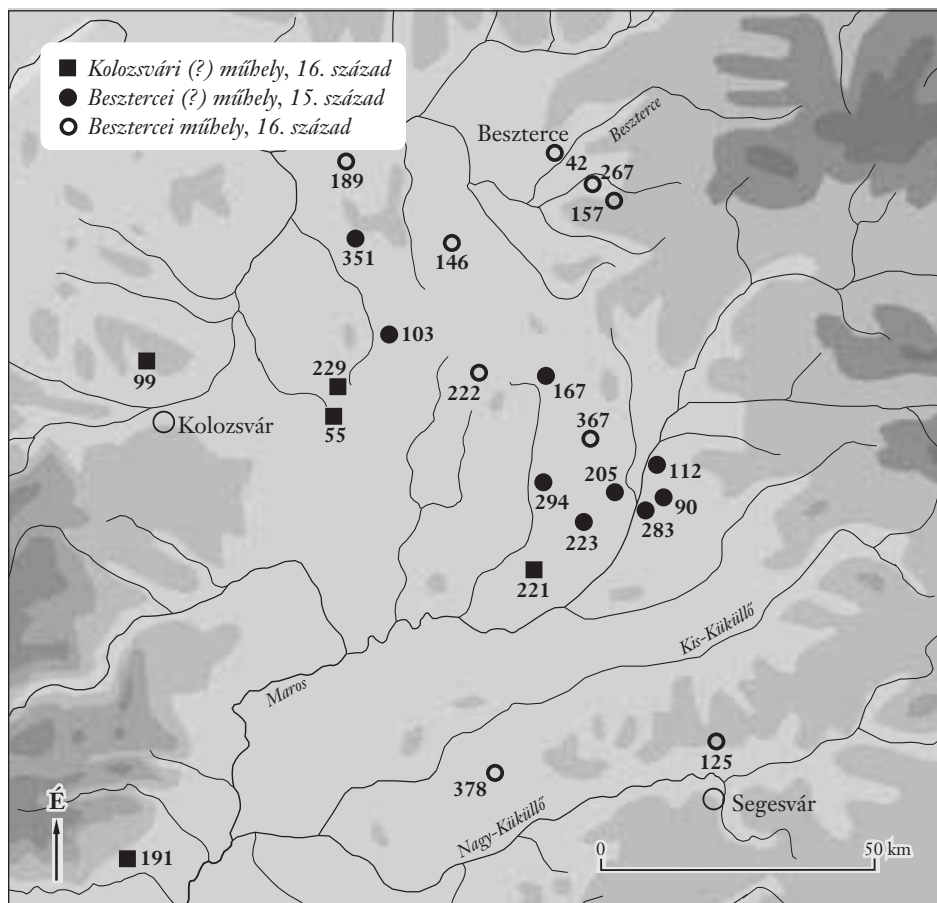
A magyarlónai harang arab számmal kevert latin betűs dátumát az 1481-ben öntött kalotaszentkirályi harangon (I. 143) látjuk viszont; a két emléken a rombusz alakú elválasztójelek és a minuszkulák formája is jól összevethető, már amennyire ez két archív feliratrajz esetében lehetséges. A kalotaszentkirályi harangnak sajnos még az eredeti származási helyét sem ismerjük, csupán azt tudjuk, hogy az 1848-as rekvirálások során begyűjtött, ismeretlen lelőhelyű harangot a falu a forradalom idején a magyar kormánytól ajándékba kapta, miután saját harangjai az akkori román gyűjtogatásban megsemmisültek. Így csupán feltételezhetjük, hogy az 1481-es harangot korábban is valahol Kolozsvár környékén használták. Különlegessége, hogy egy nagyméretű, kései típusú aacheni zárandokjelvényt mintáztak az oldalára. Ez az eljárás távol áll a dél-erdélyi szász műhelyek gyakorlatától, ahol az igen változatos és gazdag díszítőelemek között egyértelműen zárandokjelvénynek minősíthető plaketteket nem találunk. Annál gyakoribbak viszont a zárandokjelvények a 15. századi észak-erdélyi harangok bizonyos csoportjainál (lásd alább), melyek műhelyét azonban nem ismerjük, legfeljebb gyanúba foghatjuk a 15. századi Besztercét, ahol a század második felében írott források tanúsága szerint biztosan folyt harangöntés.

Két Kolozsvár környéki harangról, az 1487-ben öntött vistairól (I. 199) és a talán 1504-ben készült magyarfenesiről (I. 190) azok teljesen egyedi jellege miatt semmi közelebbit nem mondhatunk.

Kolozsvári írott forrásban harangöntéssel először 1496-ban találkozunk, amikor a város ércelembereket adott egy nagy harang öntéséhez. A számadáskönyvi bejegyzésből sajnos nem derül ki a mester neve és illetősége, de még az sem, hogy az öntésre egyáltalán Kolozsvárt került-e sor.<sup>891</sup> Ugyanezt mondhatjuk arról az 1521. évi adatról is,

<sup>891</sup> 1496: *ex consulatu pignora videlicet ollas ereas, patellas, cantros, scutellas ad magnam campanam dedimus. Dedimus in valore quatuor florenorum*, Szabó 1883. 583.

A beszercei és a kolozsvári öntőműhely harangjai a 16. század első felében



mely egy új kolozsvári harang öntését örökölte meg.<sup>892</sup> A 15–16. századi helyi forrásokban szereplő számos tűzfegyver említése<sup>893</sup> nyomán S. Goldenberg mindenesetre valószínűnek tartotta, hogy a városban ekkor már javában tevékenykedtek bronzöntők.<sup>894</sup>

A ránk maradt anyag ezt a feltételezést nem cáfolja, amennyiben az 1520–1540-es évek emlékanyagából valóban kiválasztható egy olyan, nem különösebben népes harangcsoport, mely nagy valószínűséggel Kolozsváron készült: Fejérd (I. 99), 1523; Magyarigen (I. 191), 1523; Mezőbergenye (I. 221), 1530; Mócs (I. 229), 1538; Botháza (I. 55), 1540. A felsorolt falkák a Gyulafehérvár melletti Magyarigen kivételével mind Kolozsvár környékén fekszenek, és részleteik, illetve felirataik is szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Az egyes, kivétel nélkül keltezett darabok a 16. század első felének jellegzetes vonásait mutatják: peremük erősen ívelt, gyakran megtört, és rajta minden esetben abroncsszerű tagozat fut körbe. A harangok vállán nyomát sem találjuk a 15. század végéig általános sodrott bordakeretnek, a feliratokat következően kétszeres sima keret szegélyezi. A

legjellegzetesebbek maguk az antikva betűs feliratok, melyek a szebeni és brassói műhely korabeli darabjai mellett a legrégebbi, reneszánsz kapitálisokkal írott harangfeliratok Erdélyben. Közülük a legkorábbiakon (Fejérd, 1523; Mezőbergenye, 1530) a klasszikus antikva formák közé még korai humanista kapitálisok is keveredtek: a fent keresztvonallal lezárt *A*, az unciális eredetű *D*, az epsilon alakú *E*, továbbá a gombbal díszített szárú *H* és *I*. Mindez azzal az általános írástörténeti megfigyeléssel vág egybe, hogy a 15. századi frank–flamand–burgundi környezetből származó, III. Frigyes korára már kialakult korai típusú humanista nagybetűket<sup>895</sup> az európai gyakorlatban a 16. század második évtizedéig,<sup>896</sup> a középkori Magyarországon pedig még az 1530-as években is használták.<sup>897</sup>

<sup>892</sup> *campane nove fusionem*, Goldenberg 1958. 78.

<sup>893</sup> Legkorábbi adatunk a szűcsök bástyáján található lőfegyverekről, köztük *bambarák*król tudósít: KvárOkl I. 263.

<sup>894</sup> Goldenberg 1958. 78–79.

<sup>895</sup> Leitner 1983. 68.

<sup>896</sup> Kloos 1980. 156.

<sup>897</sup> Várady 1993. 172; ami az erdélyi feliratokat illeti, ilyen betűket találunk a segesvári Stephanus Kalmus 1528-as évszámot hordozó sírkövén is: Balogh 1943. 281.



Mezőbergenye, harangfelirat részlete (1530)

Igen érdekes a magyarigeni, csak másolatban fennmaradt harangfelirat is (1523), rajta ugyanis egymásba írt betűk, ún. enklávék ismerhetők fel. Ezek használata haranganyagunkban egyedülálló ugyan, de a 16. század első felének erdélyi gyakorlatában, számos kőfaragvány és asztalosmunka feliratán általánosnak számít.<sup>898</sup>

A feliratok tartalmilag is jól elkülönülő, jellegzetes csoportot alkotnak, amennyiben a *Cristus rex venit in pace, deus homo factus est* mondatot tartalmazzák. Néhány esetben ezt kiegészítve vagy önállóan feltűnik a *Jesus Nazarenus Rex Iudeorum* felirat is, ami gyűjtésünk tanúsága szerint szintén a 16. század első feléből származó harangok jellegzetessége.

Összességében a feliratok tartalma és az alkalmazott betűtípusok, sőt a szavakat elválasztó jellegzetes kis háromszögek is nagyon hasonlítanak egymásra és megerősítik, hogy összetartozó harangcsoporttal van dolgunk, anélkül azonban, hogy a kolozsvári provenienciára egyértelmű adattal rendelkezni. Bizonytalanságunkat az alkalmazott, kisszámú díszítőmotívum sem oszlatja el. Motívumok vagy mesterek vándorlására lehet következtetni a fejrődi (I. 99) és magyarigeni harangon (I. 191) felbukkanó *Vir dolorum* relief (III. 132) nyomán, mellyel először a 15. század második felében Segesvárt öntött báznai harangon (I. 30) találkozunk, majd a fenti harangokon tűnik fel, hogy utoljára a brassói műhelyben 1542-ben öntött csíkmenasági harangon (I. 69) lássuk viszont.

Az 1540 utáni évtizedekből nem maradt ránk Kolozsvár környéki harang, az 1560-ban öntött, lengyel feliratos kidei pedig azt sejteti, hogy a szóban forgó vidéken éppen nem működött harangöntő műhely. Ezt támasztják alá a 16. század második felének kolozsvári számadáskönyvi tételei is. A 16. század végén ugyanis a kolozsvári nagytemplom tornyában több harang is függött, melyek használatáról és karbantartásáról számos bejegyzés maradt, újraöntésükre vonatkozó adatokkal együtt. Ezek megismerése akkor is tanulságos, ha néhány évtizeddel későbbiek korszakhatárunknál.

1581-ben éppen a fejedelem tiszteletére húzták meg a nagyharangot, amikor észrevették, hogy a harangjáróm tengelye megsérült.<sup>899</sup> A javításból kolozsvári ácsok és legényeik, továbbá egy-egy kovács és lakatos is kivette a részét, majd, miután a helyi szakértelem elégtelennek bizonyult, Torockóra mentek új tengelyt kovácsoltatni. A toronyban ugyanekkor egy másik, nyilván kisebb harang („*busth harang*”, „*busthy harang*”) és egy „halottcsengettyű”-nek nevezett lélekharang is volt. A harangok mozgatása a toronyban vagy éppenséggel levétele onnan mindenkor ácsmunkának számított. Így volt ez 1582-ben is, amikor a „hwz harang” elhasadt és az újraöntéshez le kellett venni a toronyból. Szempontunkból a bejegyzés másik tanúsága sokkal fontosabb, az tudniillik, hogy Kolozsvár 1582-ben sem rendelkezett saját harangöntővel, ezért Nagyszebenbe, ottani mesterhez kellett a repedt harangot szállítani.<sup>900</sup> Erre 1582 októbere után került sor, amikor a szebeni harang-

<sup>898</sup> Balogh 1943. passim.

<sup>899</sup> 1581: ... *Az fejedelmének [!] harangoztúnk volt. Akoron weotte volt ezebe harangozo Georgy deak hogy az ket chyapia egyke meg teoreot wolt. Jeowe bozank meg jelentwen, [...] az nagy harangnak egyk chyapia meg teoreot vollna. [...] Byro vram akaratyabol, az harangot ky bontottuk helyebeol. Vgian akoron 10 legeny hogy fakat es swytokat fel bordattanak es egyeb kywleon kyeolon valo zwksegere munkalkotanak, attunk azon 10 legenyeknek d 42[...]* *Weottunk Razmaneteol 6 rud aczelt az egy chapnak aczeltatlassara R 1 d 20. [...] Az Balas Kowachynak es Lakatos Myklosnak meg aczeltatassert attunk R 10[...]* *Az achyoknak hogy az nagy harangot helyebeol ky bontottak Antal es Mathiasnak fzyetunk R 10[...]* *Byro akaratyabol hogy Lazlo vram ew kegelme ment volt Torozkora, az nagy harangnak egyk chyapiat oda wytte, ot hogy wyolan meg chynaltak attunk annak az mestbernek R 10 d 10. [...] Esmeg az nagy harang chyapiat myert hogy bozzw volt Lakatos Istwanal le wagatuk fzyetunk neky d 50. [...] Esmeg Lakatos Istwanal hogy az [...] harangnak valamely wassakat chinalt az chiap alatt R 1 d 10. [...] Esmeg az ballat chyengetyeonek chynaltattunk Lakatos Istwanal wassat az tengelyere attunk d 75. [...] veottem az kysz harangnak kyknek [!] az halatnak chyengetnek egy zyat az monyanak d 12. [...] hogy az busth harangot fel emeltek attam Alchy Mathiasnak d 16* (Kolozsvár város levéltára, Számadáskönyvek 3/IV. 9–11, 14–16).

<sup>900</sup> 1582: ... *hogj a hwz harang meg tortb wala, es hogj ala wottetbem attam az legyineknek d 12. Ismett Achj Lukachjnak hogj belleboll ky wöttbe attam nekye d 50. Mikoron ismett az hwz harangatt Seembe wittek wolna attam az zekeresnek tolle R 3 d 75. Ismett az harang oettbonek, attam hogj meg chynalljon az arraban R 12* (Kolozsvár város levéltára, Számadáskönyvek 3/VII. 7).

öntő 12 forint előleget is kapott. További 18 forintot 1583 júliusában utaltak ki neki,<sup>901</sup> ám az újraöntött harangot csak 1584 januárjában szekerezhatték haza, miután az öntőnek kifizettek 46 forint munkabért, másfél mázsa rézért 49 forint 50 denárt, végül a mester keze alatt dolgozó legényeknek helyi szokás szerint egy forintnyi pénzt számoltak le. A hazaszállítás, mázsálás, valamint a felszerelés bonyolult művelete ezeket az önmagukban is jelentős költségeket tovább növelte.<sup>902</sup> 1584 márciusában óraharangról is értesülünk. A bejegyzés alapján úgy tűnik, hogy ez a harang egy idő óta már a toronyban függött, ekkor csupán a vasalását újították meg, az előzőéhez igen hasonló körülmények között.<sup>903</sup>

A rendelkezésünkre álló adatok alapján Kolozsváron a harangöntők tevékenysége csak a 17. századtól tekinthető folyamatosnak. A kolozsvári unitárius egyház javainak 1675. évi összeírásában egy harangöntő vaseszközeit is lajstromba vették, a tetemes mennyiségű vasanyag értéke miatt meglepő részletességgel.<sup>904</sup>

*15. századi észak-erdélyi harangok (besztercei műhely?)* / Az alábbiakban olyan kisebb harangcsoportokat mutatunk be, melyek sem ornamentális vagy epigráfiai részleteik, sem pedig földrajzi elhelyezkedésük révén nem kapcsolhatók a Kolozsvár környéki, esetleg ott is öntött harangokhoz, a teljes erdélyi anyag ismeretében azonban észak-erdélyi eredetük biztosnak látszik.

Ezek az emlékek a fenti, Kolozsvár környéki harangcsoportoktól keletre, Beszterce tágabb térségében található, besztercei eredetüket ezen túlmenően azonban nem tudjuk bizonyítani, ezért nem is illesztettük őket a besztercei műhelyt tárgyaló fejezetbe. Valójában nem is beszélhetünk

egységes emlékhorizontról, miután a kérdéses, Marosvásárhely és Beszterce között található harangokon belül kisebb, epigráfiai és kronológiai szempontból egyaránt elkülöníthető csoportok mutatkoznak, a harangok részletformái, esetenként egyező méretei és rokon arányai viszont összekapcsolják őket.

Közülük a két legkorábbi, azonos jellegű felirattal és egymáshoz igen közel eső dátummal ellátott öntvény az elpusztult, 1448-ban öntött szabédi (294) és a ma is meglévő, 1452-ből származó mezőszabadi harang (223). Különlegességük, hogy mindkettőt zárandokjelvények díszítették. A szabédi harangon Orbán Balázs „egy kezeit áldólag emelő püspök, túloldalón a megfeszített Krisztus” képét írta le, melyekben a mezőszabadi harangon talált maastrichti és római zárandokjelvény párját sejtjük. A csonkakúp alakú harangpalást és a minuszkulák (különösen a *m<sup>o</sup>*) rokon formája nyomán a mezőszabadi haranggal rokonítjuk az 1461-ben öntött szépkenyerűszentmártoni harangot (I. 351) is, rajta közelebből meghatározhatatlan, de szintén zárandokjelvényekre emlékeztető reliefekkel.

Már a csoport későbbi tagjaihoz kötődik az 1456-ban öntött geryeszegi harang (I. 112), melynek nagyobb mérete és hosszu, egyedi felirata módosabb megrendelőt sejtet, minden bizonnyal a Geryeszegen birtokló, itt castellumot is építtető somkerekai Erdélyi család<sup>905</sup> valamelyik tagját. A legkésőbbinek tűnő darabokat (Erdőcsinád, I. 90; Feketelak, I. 103; Komlód, I. 167; Marossárpatak, I. 205; Sáromberke, I. 283) a 15. század végére, esetleg a 16. század legelejére utaló formai jegyek (erőteljesen ívelt, illetve megtört ívű, néha már abronccsal tagolt harangperemek, a szögletesen megtört fülformát felváltó ívelt, kérdőjel alakú fű-

<sup>901</sup> Uo. 3/IX. 13.

<sup>902</sup> 1584: ... fögattunk vala egy zekerezt Konkol Demetert, hogy Zebembeol az harangot haza bozta. Fyzettunk neky teolle R 3 d 25. Esmeg egy legennek hogy mellette volt keolchygere attunk R 2. Zebenbe az harang eotheo legenyeknek az eo rendtartassa zerint attunk R 1. Esmeg az harang eotheonek chinaltassaert (!) atunk nekije R 46. Adot eo maga rezzet az haranghoz masfel masat, masayat pro 33 R. Tezen egy sommaban kyt fyzettunk erethe R 49 d 50. Es meg hogy az harangot haza hoztak es az czinterembe az zekereol le wettetek attunk Korcbiolas Mibálnak teolle R - d 20. Hogy az masabázhoz witttek attunk esmeg Korcbiolassnak R - d 20. Alchy Matbiasnak es Thamasnak hogy fel wontak fyzetunk R 7. Vgian akoron segitoknek 4 napra fyzettunk nekyek R - d 54. Akoron veottunk 3 apro vassat, hogy pantot es karykat chinaltattunk az harangnak fyzetunk wassert R - d 24. Lakatos Istwannak hogy pantokat es az karikat meg chinalta es boza zegezte fyzettunk R 2 d 25 (uo. 3/XV. 12-13).

<sup>903</sup> 1584: ... hogy az ora harangot helyeol kellet ky bontany, esmeg hogy helyere chinaltak Alchy Thamasnak es Lukachy mesternek attunk teolle R 2 d 25. Esmeg akoron veottunk 4 apro vassat, hogy pantot es karikat chinaltanak belole fyzettunk az wassert R - d 32. Lakatos Istwannak hogy meg chinalta es bozza zegezte R 1 d 70 (uo.). A kolozsvári számadáskönyvi bejegyzésekért Kiss András nyugalmazott főlevéltárosnak tartozom hálás köszönettel.

<sup>904</sup> *Vas szerszam. Edgy öreg haranghoz való ütő. Edgy harangh öntesbez való nagy döfő vas, mely arra való volt, mikor az rezet ki akarják ereszteti az lyukon. Edgy jo vas rud, mely Lucz Mihálytol jutott. Más edgy köpius véső forma végű vas rúd. Harangh formához való hat öreg széles abronczok. Harangh formához való vas veszszók, mellyek nyomnak lib. nro. 130. Apro vas rudak, ket fogoval edgyütt, jo vas lib. nro. 32. Tizen három szamu körbe való vas foglalók lib. nro - . Ittem haranghoz, koczihoz való s egy rendbeli elegy-belegy vasak, mellyek edgyütt tesznek lib. nro. 532. A Szegedi Egyetemi Könyvtár Kézirattárában talált leltárért Jakó Zsigmond professzor úrnak mondok köszönetet.*

<sup>905</sup> Csánki V. 669.



Marossárpatak, harangfelirat részlete (15. század vége–16. század eleje)

lek), továbbá e késői korban szokásos *Cristus rex venit in pace, deus homo factus est* feliratok jellemzik, melyeket évszám – igen sajátos módon – még elvértve sem keltez, miként plasztikus dísz is csak kivételesen díszíti őket. E kivétel a sáromberki harang, melynek viszonylag nagy mérete és a ráöntött zarándokjelvények gazdag sorozata jelentős megrendelőre, a birtokviszonyok ismeretében az itt is birtokos Erdélyi család másik tagjára utal.

Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy a fenti csoportokon kívül a harangdíszek között zarándokjelvénnyel úgyszólván nem találkozunk. Az egyetlen kivétel, a fentiekkel egyáltalán nem rokonítható, de egyetlen más ismert erdélyi műhelyhez sem köthető algyógyi harang (I. 4) valószínűleg olasz import emlék, melyet sajátos részletformáin túlmenően a palástján sorakozó zarándokjelvények is gyűjtésünk unikális darabjává tesznek.

*15. századi, ismeretlen műhelyek / Az alfejezet címe önmagában is jelzi, hogy az alábbi harangok eredetéről, készítési helyéről alig mondhatunk valamit. A sommás felsoroláson túlmenő elemzésüket azonban több szempont is indokoltá teszi. Gondolunk egyrészt azokra az esetekre, amikor e meglehetősen heterogén anyagon belül kis csoportokat különíthetünk el, másrészt arra, hogy e problematikus darabok száma összességben nem elhanyagolható, a teljes emlékanyag mintegy hat százalékát teszi ki. Mindez világosan jelzi, hogy igyekezetünk ellenére is csak hozzávetőlegesen határozhattuk meg a nagyobb, harangokat is előállítani képes erdélyi bronzöntő műhelyeket, lett légyen szó valamely jelentős városi műhely alig vagy egyáltalán nem ismert korszakáról, netán a vizsgálódásaink körén források híján kívül rekedt települések anonim műhelyeiről, esetleg olyan iparosokról, akik elsősorban nem harangöntőként tevékenykedtek.*

Ebből a szempontból Észak- és Dél-Erdély között alapvető különbség mutatkozik. Az előbbivel ellentétben, ahol az apró helyi csoportokra bomló harangok kisebb termelékenységű, nem vagy csak

bizonytalanul lokalizált műhelyek létét sejtetik, Dél-Erdély harangjainak döntő többsége néhány itteni szász nagyváros harangok jelentős sorozatát előállító, nagy öntőműhelyéből származik. Ezek mellett ismeretlen műhelyben készült harang csak elvértve fordul elő.

A bizonytalan eredetű harangfeliratok vizsgálatát epigráfiai szempontok is indokolják, mivel köztük olyan keltezett darabok is vannak, melyek felirata írástörténeti tanulságot hordoz.

Megjegyzéseinket a társtalan szásznádasi haranggal (I. 318) kezdjük, melynek még latin betűs, 1470-es dátumát olyan minuszkulás, német nyelvű felirat előzi meg, ahol a betűszárak végét külön felragasztott kis rombuszok hangsúlyozzák. Az eljárás az ötvösművekről ismert, pántlikaszerűen hajtogatott betűtesteket idézi.

A 15. századi szászföldi harangok közül kiválasztható egy olyan, több évtizednyi időközt átfiggő emlékcsoport is, melynek meglehetősen egyenetlenül felrakott, minuszkulás feliratai jóval kevéssé dekoratív jellegűek. A lényegében hasonló formájú, terült peremmel, megtört vállal és csak enyhén domborodó tetővel, meglehetősen durván mintázott harangokon évszámmal ellátott, következetesen rombuszokkal tagolt feliratot találunk. Már a csoport legkorábbi, ránk maradt tagján, az 1440-ben öntött almakeréki harangon (I. 7) is felbukkannak a kései minuszkulákat jellemző díszítő nyúlványok, melyek az *e* és *r* betűnél kifejezetten ormányszerű formát öltenek. Figyelemre méltó mozzanat, hogy a betűk jellege még évtizedek múlva, a csoport legkésőbbi tagjainál sem változik. Ez utóbbiak, az 1482-ben készült százhalmi (I. 327) és az 1484-ben öntött szentháromsági harang (I. 349), a datálás szempontjából is érdekesekek, amennyiben rajtuk a latin keltezés már arab számokkal keveredik. Gyűjtésünk általánosabb érvényű megfigyelése, hogy az 1470-es évek bronzöntvényein szórványosan felbukkanó arab számok (1471: Türe; 1477: Dés; 1477: Kisselyk, keresztelődence; 1478: Nagyvárad, Tordaszentlászló) nem terjednek el általánosan, és az 1480-as évekre





Szotyor, harangfelirat részlete (1496)

különösen jellemző a vegyes dátumok használata.<sup>906</sup> Ez a szokás az 1490-es évekre általában abba maradt, de kivételesen még később is találunk példát vegyes írásmódra, például az 1506-ban öntött magyarországi harang a rajta lévő felirat szerint *anno domini millesimo 500 sexto* készült, de még az 1523-ból származó fejrődi harang dátuma is *M523* formában maradt ránk.

Visszatérve az imént tárgyalt dél-erdélyi harangokra, formájuk és kevésbé tetszetős részleteik igen valószínűvé teszik, hogy nem hagyományos harangöntő műhelyben, hanem valamelyik dél-erdélyi szász város, esetleg éppen Nagyszében ágyúöntői kezén keletkeztek.

Írástörténeti szempontból érdekes az a kis harangcsoport is, melynek az 1490-es években öntött tagjait Erdély egymástól igen távol eső pontjain találjuk: Magyaránadas, I. 197/1493; Szamosújvár, I. 295/1496; Székelyvaja, I. 342–343/1497; Szotyor I. 356/1496. Az ismeretlen műhelyben készült harangokon azt a folyamatot követhetjük nyomon, ahogyan a minuszkulás írásmód korszakának végén felbukkannak az első reneszánsz betűk, még korai humanista kapitálisok formájában, részben mint szórványosan a minuszkulák közé keveredő nagybetűk, részben önálló feliratokként. Különösen tanulságos Székelyvaja esete, ahova 1497-ben két harang is érkezett. A tökéletesen egyező két évszám kétségen kívül bizonyítja a műhelyazonosságot, egyikükön azonban néhány kapitálissal (*O*, *R*) kevert, késői jellegű minuszkulás köriratot, a másikon korai humanista feliratot találunk. Ez utóbbi olyan, kora reneszánsz írás, mely átmenetet képez a 15. században még használatos majuszkulás írás és a később általánossá váló klasszikus kapitálisok között. A székelyvajai, magyarnádasi és szotyori harangfelirat megvastagított szárú betűin igen jól megfigyelhetők azok az unciális elemek (fent vízszintes vonallal lezárt *A*, gótikus majuszkulát idéző *C*, epsilon formájú *E*, kerek *G*, nádusszal tagolt *I*, feltűnően nagy hasú *P*, ívelt lábú *R*

és *X*), melyek ezt a korai reneszánsz, a 15. századi majuszkulás írásmóddal össze nem tévesztendő betűtípust elsősorban jellemzik. A korai humanista írás legkésőbbi emléke gyűjtött anyagunkban a csak másolatból ismert szelindeki harangfelirat (I. 345) 1518-ból.

Ami a vizsgált harangok formáját illeti, ezek általában (Szamosújvár, Szotyor) a 15. század végének jellegzetes részleteit mutatják, amennyiben megtört ívű harangperem, sima bordák közé fogott felirat és ívelten hajló függesztőfülekből álló korona jellemzi őket. Kivételt képez a már felirata betűtípusában is kissé eltérő magyarnádasi harang, mely az Erdélyben igen ritka, inkább az itáliai hagyományra jellemző késői cukorsüveg alakot formáz.

Szokatlanul megnyúlt alakú az 1497-ben öntött marosszentannai harang (I. 207), melynek három, keresztrefeszítést ábrázoló medaillonját Balogh Jolán firenzei művészek vezetése alatt álló budai öntőműhelyből származtatta.<sup>907</sup> A harang formája az itáliai eredetet elvben nem is zárja ki, a közepes kvalitású, enyhén dülöngélő minuszkulás felirat azonban nem egyeztethető össze az 1495 körüli budai viszonyokkal, és inkább a szentháromsági harang már tárgyalt köréhez áll közel. A dátum arab számjegyeihez, illetve a nagyméretű, paragrafus alakú elválasztójelekhez az 1489-ben öntött, szintén ismeretlen műhelyben készült olaszteleki harangon (I. 266) is találunk párhuzamot.

Ami az Erdélyi-medencén kívüli területeket, a Partiumot és az Erdélyt elhagyó Maros-völgyet illeti, a rendkívül kevés emlékre alapozva csak minimális megállapítást tehetünk.

A magyarnádasi és a marosszentannai harangról mondottak után érdekes az 1468-as évszámot viselő bulcsi harang (I. 59), melynek cukorsüveg alakja e kései időszak emlékei között már mindenképpen feltűnő. Sajnos nem deríthető ki, hogy a feliraton szereplő Mihály mester hol is dolgozott, az azonban feltételezhető, hogy a középkori Magyaror-

<sup>906</sup> Példaként idézhetjük az ismeretlen műhelyben, talán Brassóban készült kőhalmi harangot, melyet 1488-ban, azaz *anno domini m<sup>o</sup> cccc<sup>o</sup> 8<sup>o</sup> viii<sup>o</sup>* öntötték.

<sup>907</sup> Balogh 1939. 562; Balogh 1943. 338.

szágon alapvetően közép-európai, elsősorban német kapcsolatokat tükröző harangöntésen belül vékony itáliai szállal is számolnunk kell.

A Szilágyság késő középkori, zömmel váradi eredetű harangjai között egyedi, kiemelkedő jelentőségű a völcsöki harang, mely mai tudásunk alapján biztosan nem váradi műhelyben készült. Részformái, a megtört ívű peremet tagoló abroncs, a paláston körbefutó, kétszeres sima bordakeretek, a tárcsaszerű tagozaton álló harangkorona ívelt vonalú fülei a 15. század végére, esetleg már a 16. század legelejére utalnak, és ennek a kései jellegű minuszculák sem mondanak ellent. A harangot *hilf uns aus not* felirata, nemkevésbé az erdélyi szász

öntvényeken is olyannyira kedvelt nagy reliefek közeli párjának megjelenése miatt mindenképpen német munkának kell tartanunk. Mivel a részletformákhoz még közelítő erdélyi analógiát sem ismerünk, más, német lakossággal is rendelkező középkori városra, esetleg a bányaművelést és színesfém-feldolgozást egyaránt végző, pénzverőkamrával is rendelkező, de a középkori harangöntés kapcsán teljességgel fehér foltnak számító Nagybányára<sup>908</sup> kell gondolnunk. Egy nagybányai német öntő fia, *Johannes Giesser de Rivulo Dominarum* 1499–1500-ban a bécsi egyetemen tanult,<sup>909</sup> az apa személyéről és munkáiról azonban sajnos nem maradt fenn adat.

<sup>908</sup> Szádeczky 1889. 675.

<sup>909</sup> Tonk 1979. 267.